پرچول

مُصنّف

عبدالمجید حسرت

پرچول

مصنّف

عبدالمجید حسرتؔ

سرفراؤ سمبل بالا، تحصیل گنڈ کنگن، ضلع، گاندربل، کشمیر

انتساب

والد صاحب

محترم مولوی عبدالخالق

هوراں دے ناں جنہاں

دی شخصیت دی گھونبھری

چھاں تلے علمی تہ ادبی فضا

نچ ماہڑی تربیت ہوئی

کتاب داناں: پرچول

قلمی ناں: عبدالمجید حسرتؔ

ناں: عبدالمجید خان

ولدیت: مولوی پیر عبدالخالق (مرحوم)

شغل: شعروشاعری، مطالعہ ادب

تعلیم: ایم۔اے۔بی۔ایڈ۔این۔ای۔ٹی۔ڈی۔سی۔اے

پیشہ: ماسٹر محکمہ تعلیم

کمپیوٹر کمپوزنگ: محمد رفیع کھاری (ہارون)

سرورق: بشیر احمد بصیرؔ

پریس: کاف پرنٹرز دہلی

سن اشاعت: ۲۰۱۴ء

قیمت: ۴۰۰؍ روپیہ

تعداد: ۵۰۰سو

تصانیف: (۱) ریت نمانی (شعری مجموعہ گوجری) ۲۔ پرچول (پہاڑی تحقیق)

مصنف دا پتہ: ساکنہ۔ سرفراؤ۔ سنمبل بالا۔ کنگن۔ کشمیر

''پرچول'' ایہہ کتاب چھاپنے نچ جموں وکشمیر اکیڈیمی آف آرٹ، کلچر اینڈ لینگویجز دا جزوی مالی تعاون شامل ہے، جس واسطے مصنف اکادمی دا بے حد شکر گزار ہے

فہرست

عنوان		صفحہ نمبر

(حصّہ اوّل)

تنقید تعارف تہ اہمیت

(حصّہ دوم)

پہاڑی شاعری دا تنقیدی مطالعہ

(حصّہ سوم)

پہاڑی دے کجھ ہور شعراء

اپنی گل

اول حمد ثنا الٰہی جو مالک ہر ہردا
اُس دانام چتارن والا کسے میدان نہ ہردا (میاں محمد بخشؒ)

ربّ کائینات دالکھ لکھ شکر تہ ثناء جس سُن بندے اُتے اتنے احسانات کیتے ہین کہ زبان شکر کرنے دی طاقت نہیہ رکھدی۔ خالق کائینات سُن انسان کو ہک سوبجھ آلا دماغ عطا کیتا۔ درد کو محسوس کرنے آلا دل تہ اظہار خیال واسطے زبان تہ قلم عنایت کیتے۔ تقریر تہ تحریر دی صلاحیت نصیب کیتی۔ جذبات تہ احساسات دے اظہار دے سوہنے سوہنے طریقے بخشے۔ اظہار خیال دا ہک خوبصورت وسیلہ شعر وادب دی صورت بچ انسان کو مل گیا۔ شعر وادب کو تخلیق کرنے آلا فنکار اپنے سماج دا باشعور تہ حساس فرد ہوندا ہے۔

فن تہ فنکار دے بارے گل کرنے دی تاریخ اتنی ہی پُرانی ہے جتنا خود فن ہے۔ فن اُس ویلے تک مُکمل نہیہ ہوندا جدوں تک فن کار دے بارے بچ ذکر نہ ہوئے۔ فن پارے تہ فن کارداں دے ذکر نال ہی ادب شناسی، ادب فہمی تہ ادب نوازی جیئے احساسات پیدا ہوسکدے ہین۔

تخلیق، تحقیق تہ ادب دا آپس بچ بڑا قریبی رشتہ ہے۔ تخلیق تہ تنقید ہور تحقیق

ہک دوئے واسطے لازم تہ ملزوم ہین۔ ایہہ ہک منی دی حقیقت ہے۔

جتھے تک پہاڑی ادب دا تعلق ہے۔اس بچ تخلیقات ہُن کافی ہور ہیا ہین۔ مگر تحقیق تہ تنقید دا ہجاں بھی گھاٹا ہے۔ پہاڑی شاعری دے تعلق نال راس طراں آکھ سکدے ہاں کہ شاعری کافی ہو رہی ہے مگر شاعری اُتے بحث نا کافی ہے۔ اِن ہی حالات دے تناظر بچ راقم سُن پہاڑی شاعری دے ڈُھنگے سمندر تھیں کُجھ موتی کڈھنے دی کوشش کیتی ہے۔

''پرچول'' دے پہلے حصّے بچ ادبی تنقید دے مختلف پہلواں اُتے گل کیتی ہے۔اِس سلسلے بچ قارئین کوشائید ترجمے دی بوباس دااحساس ہوسی۔مگراصل بچ مختلف کتاباں دے مطالعے تھیں بعد اِس سلسلے بچ کُجھ آکھیا گیا ہے۔ نالے پہاڑی بچ ایہہ تمام چیزاں دوئیاں زباناں تھیں آئیاں ہین جنہاں بچ اُردوسر فہرست ہے۔ اِس حصّے بچ اگے کُجھ کے پہاڑی شعروادب بچ موجود تنقیدی عناصر دے کُجھ رنگاں داذکر بھی ہے۔

کتاب دے دوئے حصّے بچ پہاڑی شاعری اُتے جائیزے پیش کیتے گئے ہین۔اِس سلسلے بچ اُچے درجے دے شاعراں دے کلام اُتے بحث کیتی گئی ہے ہورنوآموزشعراءدےفن داذکرشامل ہے۔

اِس سلسلے بچ ممکن ہے کُجھ خامیاں تہ کوتاہیاں رہیاں ہوسن۔اُمید ہے کہ شعراءحضرات تدر انداز کرسن۔آخر بچ کُجھ نوجوان پہاڑی شُعراءدے کلام دا جائیزہ تہ کُجھ غیر معروف شعراءدی کھوج کرنے دی کوشش کیتی گئی ہے۔

راقم کو اِس کنڈیاں آلے رستے اُتے بانہہ پکڑ کے جنہاں ٹُوریا او محترم ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہور ہین۔جنھاں دی راہنمائی تہ حوصلہ افزائی نال میں اِس مقام تک پہچ سکیاں۔اِس واسطے میں اُنہاں دانہایت ہی مشکور ہاں۔اِس

دے نال نال میں جناب نعیم کرناہی ہوراں دا بھی شکر گزار ہاں جنھاں مختلف مرحلیاں اُتے ماہڑی مدد کیتی۔ میں شکریہ ادا کرداں اپنے عزیز محمد رفیع کھاری ہوراں دا جنھاں سُن اِس کتاب دی کمپوزنگ بڑی محنت نال کیتی۔

ماہڑی ایہہ کوشش اگر پہاڑی ادب دے طالب علماں واسطے کسے حد تک فائیدہ مند ہو سکے تاں بڑی گل ہوسی۔ اُمید ہے کہ ادب دے شیدائی ماہڑی خامیاں کونذر انداز کر کے مفید مشورے دینے نچ پہل کرسن۔

عبدالمجید حسرت
۱۰ر نومبر ۲۰۱۴ء

دوگلاں

ڈاکٹر مرزا فاروق انوار

جنگل ہور باغ دوئے بوٹیاں تہ پھلاں دے ہک مجموعے داناں ہے۔ مگر بنیادی طور اُتے انھاں وچ اِک بڑا واضح فرق ہے۔ جنگل دے بوٹے بے ترتیب تہ بے ہنگم انداز وچ، کھلرے دسدے ہین۔ کوئی کسے جائی تہ کوئی کسے جائی۔ مگر باغاں دے اندر بہر حال اِک ترتیب اے۔ ہور سلیقہ مندی ہے۔ ایہہ ترتیب خوبصورتی تہ سلیقہ مندی باغاں دے اندر ہی کیاں ہے۔ جنگلاں وچ کیاں نیہہ۔ ایہہ سوال بہر صورت ناظر دے ذہن وچ اُبھر سکدا ہے۔

اِس سوال دے جواب واسطے جد اسیں غور وفکر کردے ہاں جے اِس واضح تفاوت دی وجہ محض اِک مالی ہے۔ جنگلاں وچ کیاں جے کسے قسم دی مخالفت درپیش نیہہ تہ اِس واسطے جو پودا جتھے جمیا اُتھی ٹِکا رہیا مگر باغ دے اندر اِس قسم دی اجازت نیہہ۔ اِتھے اِک مالی دا عمل دخل ہے۔ تہ مالی ہر چیز کو اِک خاص نقطہ

نظر نال دِکھدا اے ہور اپنے شعور، سلیقہ مندی کو استعمال کر کے پُھلاں تہ بوٹیاں کو اِک خاص ادا عطا کردا اے۔ جس دی وجہ نال ہر چیز، ہر پُھل، ہر بوٹا بڑے دلکش انداز بچ نہایت مناسب جگہاں تے کھلا نظر ایندا اے۔

تنقید بھی لگ بھگ شعر و ادب دے گلستان بچ اِسے مالی دا کم کردی اے ہور اِس گلستاں دے پُھل بوٹیاں کو سجانے سنوارنے ہور ترتیب دینے تھیں بعد اِس گلستان کو اِک خاص حسن تہ نُدرت عطا کردی اے۔

پہاڑی زبان دے جدید شعر و ادب دی عمر حالیں گُجھ دہاکیاں تے مبنی اے تہ اِس ویلے تکر جنگل دے اِس بے مہار قانون دے تحت ہر چیز کسے خاص سلیقہ مندی دے بغیر ای اے بے ہنگم صورت بچ موجود آسی تہ ضرورت آسی کسے ماہر مالی دی ایسی پارکھ نظر نال اِس حوالے نال شعر و ادب دے پُھلاں بوٹیاں کو اِک مناسب ترتیب دیوے۔

مگر اِس سفر دے دوران بڑیاں اوکھیاں کہاٹیاں تھیں لنگناں پیندا اے تہ اِس ڈر دے مارے کوئی مسافر اِس راہ تے ٹُرے واسطے حالیں تکر تیار نہ ہو سکیا۔ ہور تنقید دے اِس سمندر بچ مُکمل سکوت طاری رہیا۔

مگر الحمدُ للہ جے اِس پُر سکون سمندر بچ پہلا گیٹا پہاڑی زبان دے ہک ہونہار قلمکار سُن پھینک کے اِس دے سکون کو توڑ دیاں اِک معمولی جئی ہلچل

پیدا کیتی ہے۔

عبدالمجید حسرتؔ ہوراں دے جذبے تہ ہمت دی داد دینا نہایت ضروری ہے کیاں جے اُنہاں سُن ہک ایسی ابتداء کیتی ہے جھڑی اگر جاری رہی تہ پہاڑی زبان دے گلستان بچ دلفریب نظارے دکھنے کوملسن۔

میں حسرتؔ کو''پرچول'' دی اشاعت واسطے خلوصِ دِل نال مبارک دیندیاں ہویاں اِس سفر کو جاری رکھے دی تلقین کرساں۔

''اللہ کرے زورِ قلم اور زیادہ''

یکم نومبر ۲۰۱۴ء سرینگر

پرچول

☆

حصّہ اول

تنقید دی تعریف تہ اہمیت

تنقید کے ہے

روزمرہ زندگی بیچ تنقید دا مفہوم اسیں صرف ایہہ سمجھدے ہاں کی کسے چیز دی بُرائی بیان کرنا یا کسے شخص دی برائی بیان کرنا یا کسے کم دی خوبیاں دے بجائے صرف اُس دی خامیاں دا ذکر کرنا اس طراں بھی آکھ سکدے ہاں کہ روزمرّہ دی زندگی بچ تنقید دا تصوّر منفی ہے مثبت نیہہ کیاں کہ اِس سلسلے بچ صرف خامیاں کو دکھیا جُلدا ہے ہور خوبیاں دا ہر نظر نیہہ جُلدی مگر جتھے تک ادبی تنقید دا سوال ہے۔ ادبی تنقید بالکل ہک الگ چیز ہے۔ جس دے منفی تہ مثبت دوئے پہلو ہین۔ ہاں ایہہ گل بھی دورست ہے۔ کہ غلط فہمی دی وجہ تھیں اگر اسیں ادب بچ بھی تنقید دا مفہوم صرف منفی سمجھدے ہاں ایہہ ادب نال ہور ادبی تنقید نال سراسر ناانصافی ہے۔ اس وجہ تھیں ایہہ گل ضروری بن گیندی ہے۔ کہ ادبی تنقید دے مفہوم کو سمجھیا گچھے سب تھیں پہلاں تنقید دا مطلب سمجھنے دی ضرورت ہے کہ ادبی تنقید کے ہے۔ تنقید جس کو اُنگریزی بیچ CRITICISM آکھدے ہین اس دا اصل ماخذ یونانی لفظ ہے جسدے اصل معنی فیصلہ صادر کرنا ہین تنقید دے معنی دو طریقاں نال جان سکدے ہاں۔

(ا) لغوی معنی۔ لُغوی معنی دے اعتبار نال تنقید دا مطلب کھوٹے تہ کھرے دی پرکھ تے پہچان ہے۔ ہر چیز دے دو رُخ ہوندے ہین۔ ہک کھرا دوا کھوٹا۔ کدے کدے ایسا ہوندے کہ کسے چیز دا کھرا پن آسانی نال نظر آگیندے مگر کھوٹا پن ڈھونڈ

نے ہی نال تھہیندا اے۔ مثلاً اک سنیارا بڑی باریک بینی نال سونے کو دکھ کے ایہہ گل دسدے کہ کھرا اے یا کھوٹا۔ ہور ایہہ گل بھی دسدا اے کہ کھرا اے تے کتنا ہور کھوٹا اے تہ کتنا اس طریقے نال اوہ ہک معیار قائم کردا اے کہ ایہہ کتنا کھرا اے ہور کتنا کھوٹا۔ ایہہ طریقہ زندگی دے ہر معاملے بچ برتن ہوندے اسی کو تنقید آکھ سکدے ہاں ہور کسے انسان دی نظر اتنی تیز ہوندی اے۔ کہ اُس کو خامیاں تہ خوبیاں دوے نظر آگیند یاں ہین اوہ ہی کامیاب نقاد اے۔

(۲) تنقید دے اصطلاحی معنی۔ اصطلاحی معنیاں بچ تنقید اُس تجرباتی عمل دا ناں اے جس دے تحت کسے فن پارے دی تشریح وتوضیح دے نال نال اُس دی قدر وقیمت دا تعین بھی ہوندا اے۔ کسے غزل، نظم، افسانہ، ڈرامہ، ناول یا کسے ہور ادبی تخلیق دا مطالعہ کر کے اسدیاں خوبیاں تہ خامیاں کو الگ خانیاں بچ تقسیم کر کے فن پارے ہور فنکار دے مقام دا تعین کرنا اس کم کو تنقید یا ادبی تنقید آکھدے ہین۔ تنقید دا عام مفہوم سمجھنے بچ ہک کہانی کافی مفید ہو سکدی اے۔

آکھدیا جلدے کہ ایران بچ کسے مصوّر سُن ہک تصویر بنا کے چوراہے اُتے لڑ کا دِتی تا کہ تصویر بچ کوئی نُقص ڈھونڈ کھنے۔ اس تصویر بچ ہک انسانی ہتھ بنیا دا آسا تلی اُتے داکھاں دی گچھی رکھی دی آسی ہور ہک چڑی داکھاں دی گچھی کو بڑی ریجھ نال دکھ رہی آسی۔ تصویر دی خوبی ایہہ آسی چڑی، انسانی ہتھ تہ داکھاں بالکل اصلی دکھ رہے آسے ہور مصوّر دا دعویٰ آسا کہ کوئی اِس تصویر کو نقلی ثابت نیہہ کر سکدا۔ مچاں لوکاں تصوّیر بچ نقص ڈھونڈنے دی کوشش کیتی مگر کامیابی نہ ہوئی ہک ہفتہ گزر گیا۔ مصوّر بڑا خوش آسا کہ تصویر اصلی ثابت ہو رہی اے۔ فر ایسا ہویا کہ ہک کم عمر لڑکے دی نظر بچ نقص آہی گیا لڑکے سُن دعویٰ کیتا کہ تصویر اصلی نیہہ اُس سُن ایہہ دلیل دِتی کہ اگر انسانی ہتھ اصلی ہوندا تاں چڑی کدے بھی اُس اُتے آکے نہ اجدی ایہہ ناممکن گل

ہے۔لڑکے دی ایہہ دلیل تسلیم ہوگئی۔ہور تصویر دے اصلی ہونے دا دعویٰ غلط ثابت ہوگیا۔اس کہانی تھیں ایہہ نتیجہ نکلیا کہ کسے چیز دی خوبیاں بچ مگن ہونا بھی درست نہیہ صحیح نظر اوہ ہی ہے جہڑی کسے چیز دی خوبیاں ہور خامیاں دواں کو دِکھ رکھندی ہے۔ایہہ ہی تنقید ہے۔

تنقید ناں ہے کسے فن پارے کو پرکھنے دا اُس دی خوبیاں تے خامیاں دا پتہ لینے دا ہور ایہہ گل طے کرنے دا کہ ادب بچ اسدا کے مقام ہے۔تنقید فن پارے ہور اس دے قاری دے درمیان رابطے دا کم کردی ہے۔اسطرح تنقید فن پارے دی صراحت کردی ہے۔تشریح کردی ہے، ترجمانی کردی ہے ہور تجزیہ بھی کردی ہے۔تنقید نگار کسے ادبی فن پارے کو ہرزاویے نال دِکھدا ہے ہور باریکی نال اُس دی جانچ کردا ہے اُسدی ڈوہنگائی بچ غوطہ مار کے موتی کڈھنے دی کوشش کردا ہے اس تھیں بعد اوہ فن کار کو سمجھنے ہور اُسدے ذہن بچ ڈبنے دی کوشش کردا ہے۔فر اوہ زمانے ہور ماحول دا جائزہ رکھندا ہے اوہ ممکنہ علوم دی مدد نال چھان بین ہور تلاش دا عمل جاری رکھدا ہے جستجو دا عمل تاں تئیں جاری رہندا ہے جدوں تک اوہ فن پارے دی تہہ تک نہ پہنچے۔اسطراں اسیں آکھ سکدے ہاں کہ نقاد ادبی دُنیا دا کولمبس ہوندا ہے۔کسے بھی فن پارے کو دواں طریقیاں نال دکھیا ہور پرکھیا گیندا ہے۔

اس بچ کے پیش کیتا گیا ہے

کس طراں پیش کیتا گیا ہے

اسی 'کے' ہور کسطراں کو تنقید دی دُنیا بچ "مواد" (کے) تے ہیّت (کسطراں) نال جانیا گیندا ہے۔مواد تہ ہیّت فن پارے کو سمجھنے واسطے دو الگ الگ چیزاں ہین۔ہور نقاد اہناں کو الگ الگ کرکے دکھدے ہین۔ادبی تنقید دا پہلا کم ایہہ گل دِکھنی ہے کہ فن پارے بچ جھڑا تجزیہ پیش کیتا گیا ہے۔یا جھڑا خیال یا جذبہ پیش

ہو یا ہے۔ اِسدی کے اہمیت ہے ادبی تنقید دا اگلا قدم ایہہ گل ڈِھنی ہے کہ فن کار اپنے تجربے کو موثر انداز بچ پیش کر سکیا ہے۔ کہ نیہہ کر سکیا۔ نقاد ادبی شہ پارے دے روشن تہ تاریک پہلوواں کو دیانت داری نال بیان کرنا چاہیے تائیں اوہ تنقید دی کسوٹی تے کھرا رہسی۔ تخلیق کو تنقید دی کسوٹی تہ پرکھنے دے ترے عناصر ہین۔

(۱) تشریح یا تعارف

(۲) حکم یا فیصلہ

(۳) ترتیب یا تعین قدر

ایہہ گل اسیں سارے جاندے ہاں کہ ہر دور بچ ادب کو پرکھنے سمجھنے ہور فیصلے کرنے دے طور طریقے ہور معیار بدلدے رہندے ہین۔ کدے بیرونی خوبیاں تہ خامیاں ڈھونڈیاں گیندیاں ہین، جسطراں عروض وقواعد صرف ونحو فصاعت تہ بلاغت اُتے زور ڈِتا جُلدا ہے کدے ادبی فن پارے دی اندرونی تہہ دی چھان بین کیتی جُلدی ہے۔ بعض لوکاں سُن ادب کو صرف تفریح تہ دِل بھلائی دا ذریعہ سمجھیا۔ کجھاں لوکاں دا ایہہ تصور رہیا کہ ادب زندگی دا آئینہ ہے۔ بعض لوک اسدا تعلق نفسانی خواہشاں تہ ذہنی پریشانیاں نال جوڑدے ہین۔ کجھ لوک اس کو معاشی سیاسی تہ سماجی حالات نال جوڑدے ہین۔ ہور انہاں اصولاں دے تضاد نال تنقید کو فروغ ملدا ہے۔

تنقید دا کم صرف خامیاں تہ خوبیاں دی طرف اشارہ کرنا ہی نیہہ ہور اِس سلسلے بچ کسے فن پارے تھیں کجھ اقتباسات پیش کرنا ہی کافی نیہہ بلکہ تنقید ے تہ اوہ کم کردی ہے جہڑا اہک مورّخ ماہر نفسیات، ہک مصلح ہور ہک معالج کردا ہے۔ تنقید ادب کو پرکھنے ہور اسدے افہام وتفہیم دے تعلق نال ذہن بچ روشنی پیدا کردی ہے۔ میں تہ ایہہ آکھساں کہ ادبی تنقید ہک اسیے دیئے نالوں ہے جہڑا انہیری رات بچ ٹُردے

مسافراں کو روشنی دیندا ہے۔

عام طور اُتے ایہہ بھی آکھیا جُلدا اے کہ تنقید دا کم ددھ دا ددھ ہور پانی دا پانی کنی کنی کر کے دسنا ہے۔ ہور ایہہ گل بھی صاف کرنی ہے کہ ددھ کتنا ہے ہور پانی کتنا۔ اس تھیں پتہ چلدا اے کہ تنقید دا کم ہک معیار قائم کرنا ہے۔ اُردو دے نامور نقاد آل احمد سرور ہوراں ہک جگہ لکھیا ہے۔ تنقید قدراں متعین کردی ہے ادب تہ زندگی کو ہک پیمانہ دیندی ہے۔ تنقید انصاف کردی ہے۔ ادنیٰ تہ اعلیٰ کوڑ تہ سچ مہندرے تہ اُچے دا معیار قائم کردی ہے۔"

ادبیات بچ ترے مختلف طاقتاں سرگرم ہوندیاں ہین۔ قوتِ تصنیف لُطف اندوزی ہور قوتِ تنقید۔ پہلیاں دو طاقتاں پہلے ہی وجود بچ ہوندیاں ہن ہور جد انسان ایہہ گل سوچدا ہے کہ ہک تھیں زیادہ چیزاں بچو کس کو ترجیح دینی ہے۔ اتھوں ہی تنقید دا عمل شروع ہو گیندے۔ تنقید دے تعارف تھیں بعد تنقید دیاں کجھ تعریفاں پیش ہین۔ پروفیسر آل سرور ہوریں لکھدے ہین۔ "تنقید داناں فیصلہ ہے ددھ دا ددھ پانی دا پانی کنی کر دیندی ہے۔ تنقید وضاحت ہے تجزیہ ہے۔ تنقید قدراں متعین کردی ہے۔ ادب تہ زندگی کو ایک پیمانہ دیندی ہے۔ تنقید اِنصاف کردی ہے۔ ادنیٰ تہ اعلیٰ سچ تہ کوڑ اُچے تہ مہندرے دا مقام قائم کردی ہے۔ webster new internatianal dictionary بچ تنقید دی تعریف اِس طراں درج ہے۔

"ادب وفن دے حسن وقبح کو علم وصحت نال پرکھنے داناں تنقید ہے۔" تنقید دی تعریف تہ اہمیت وارے آل احمد سرور ہوراں دا ایہہ جملہ خاصا مشہور ہے۔ "بڑے تخلیقی کارنامے بغیر ہک بچھے تنقیدی شعور تھیں وجود بچ نہیہ آسکدے تخلیقی جو ہر تھیں بغیر تنقیدی شعور گمراہ ہو گیندا اے ہور تنقیدی شعور بغیر تخلیقی استعداد تھیں بے جان رہندا ہے۔"

اس تبصرے تھیں بعد کجھ سمجھ نچ آہی گیندا ہے کہ تنقید ے کے ہے۔ ایہہ مضمون بہر حال کافی وسعت دا طلبگار ہے۔ ایہہ مضمون لکھنے دا ماہڑا مطلب صرف اتناہی آسا کہ تنقید دا تھوڑا اچھیا ممکنہ تعارف ہو سکے تہ مکو لگدے کہ تھوڑ اچھیا حق شائد ادا ہو گیا۔ آئیندہ تنقید دے باقی پہلواں بارے انشااللہ گل کرساں۔

☆

ادبی تنقید اہمیت تہ افادیت

تنقید تھیں بغیر تخلیق ادھوری ہوندی ہے۔تنقید نال ادب دے بوٹیاں کو پانی لگدے۔تنقید دا مقام تہ رُتبہ اِس طریقے نال سمجھ آسکدا ہے۔اسیں دِکھدے ہاں کہ ہک باغبان اپنے باغ بچ پہلے بوٹیاں دی ہک نرسری لیندا ہے کجھ وقت تھیں بعد اوہ اُس نرسری بچ دِکھدا ہے کہ مچ سارے بوٹے کٹھے ہور ہک دوئے نال رل مل کے ہک دوئے دے وجود اُتے اثرانداز ہورہے ہین۔اوہ بڑی بے دردی نال نِکے نِکے معصوم بوٹیاں کو جڑاں تھیں کڈھدا ہے۔فرکجھاں بوٹیاں کو باہر پھینک چھوڑدا ہے ہور کجھاں بوٹیاں کو منتخب کر کے ہک دوئی باڑی بچ کھڑ کے لا چھوڑدا ہے گل اِتھی نیہہ مُکدی جدوں اوہ بوٹے شاخاں کڈھدے ہین فر باغبان آ کے گھنیاں شاخاں بچو کجھاں شاخاں کو کپ کے پھینک چھوڑدا ہے۔اس عمل دا بوٹے دی صحت تے چنگا اثر پیندا ہے اوہ موٹا تازہ تہ پھل دار بن گیندے نقاد بھی ایہہ ہی کم کردا ہے۔اسی گل تھیں تنقید دے کم دے فائیدے دا پتہ لگدا ہے۔تنقید دی اہمیّت کو اسیں مُنظّم طریقے نال اس طراں بیان کر سکدے ہاں۔

(۱) تنقید زندگی واسطے ضروری ہے۔تنقید کو اگر روزمرّہ زندگی دے سلسلے بچ دِکھیا جُلے تہ پتہ لگدا ہے کہ زندہ رہنے واسطے تنقیدی شعور دا ہونا مچ ضروری ہے۔

کیاں کہ تنقید دے شعور نال ہی زندگی دے غلط تہ صحیح رستیاں دے بچھکار انسان فرق کرسکدے ۔ٹی ،ایس ،ایلیٹ آکھدے کہ تنقید اساں دی زندگی واسطے اتنی ہی ضروری ہے ۔جتنا ساہ ضروری ہے ۔

(۲) جتھے تک ادب دا تعلق ہے تنقید ادب دا ذوق پیدا کردی ہے ۔تنقید نال ہی خاص تہ عام وچ ادب دا صاف تہ ستھرا ذوق پیدا ہوندا ہے ،ہور ظاہر ہے کہ جیہڑا فن شعر وادب کو ہک معیار عطا کردے اُسدی اہمیّت مُسلّم ہوندا ہے۔

(۳) تنقید ادب واسطے ہک ڈاکٹر دا کم کردی ہے ۔جرّاح دا کردار ادا کردی ہے ۔ڈاکٹر جسم واسطے دوا بھی تجویز کردا ہے مشق تہ ورزش دی صلاح بھی دیندا ہے ہور کدے ضرورت پوئے تے خراب حصّے کو باہر کڈھ کے پھینک دیندا ہے سوئی کہن کے زخماں بچوں خراب خون بھی باہر کڈھدا ہے تنقید بھی بیمار ادب علاج کردی ہے ۔ اوہ ذہنی صحت دا معیار قائم کردی ہے ۔

(۳) تنقید اس وجہ تھیں بھی اہم ہے کہ ایہہ صرف معلومات ہی نیہہ دیندی بلکہ ہور بھی کئی کم کردی ہے ۔جیہڑے کم ہک مورّخ تہ شاعر کردے تنقید بھی کردی ہے ۔

(۴) تنقید تھیں بغیر پچھی تہ معیاری تخلیق وجود وچ نیہہ آسکدی پروفیسر آل احمد سرور دی رائے دے مطابق بڑے تخلیقی کارنامے پچھے تنقیدی شعور تھیں بغیر وجود وچ نیہہ آسکدے ۔ٹی ۔ایس ،ایلیٹ دے خیال وچ جد ہک ذہن دوئے ذہن تھیں بہتر ہوندا ہے تہ اکثر اِس دی وجہ ایہہ ہوندی ہے کہ جیہڑا بہتر ہوندا ہے اوہ تنقیدی صلاحیت ذیادہ رکھدا ہے ۔

(۵) تنقید دی اہمیّت اِس وجہ تھیں ہور بھی بدھ گیندی ہے ۔ کہ تنقید بذاتِ خود تخلیق دا درجہ رکھدی ہے ۔

تنقید فن پارے ہور فن کار کو اِن دا صحیح مقام عطا کرنے وچ مدد کردی ہے ۔

کیاں کہ تنقید دی کسوٹی تے پرکھ کے ہی اندازہ لگدا ہے کہ فن پارے وچ کے لکھیا دا ہے۔ ہور کس لحاظ نال بہتر ہے۔ تنقید ادب دی رہنمائی کردی ہے۔ ہور ادب کو طریقہ ہور طریقے دے حصول نال زینت عطا کردی ہے۔

(۶) تنقید ادب وچ حداں مقرر کردی ہے۔ مبالغہ دی حد، تخیل دی حد، الفاظ دی حد، جذبات دی حد، جوش واظہار بیان دی جسراں طے کردی ہے۔ ہوراں انہاں حداں دے اندر رہ کے ادب اعتدال تے قائم رہندا ہے۔

تنقید دا کم کھوٹے تہ کھرے سکّے کنی کنی کڈھ کے دسنا ہے۔ اس نال ایہہ پتہ چلدا ہے کسے چیز وچ کتنا وزن ہے۔ ہور ایہہ کتنی ہولی ہے۔ تنقید ہک ایسی ترکھڑی ہے جس اُتے ادب تولیا گیندا ہے کھری تہ کھوٹی چیز کو اُسدا مقام مل گیندا ہے کھوٹے پن دے رواج کو ختم کر کے اس کو کھرا تے صحت مند تنقید دی وجہ تھیں ہی بنایا جُل سکدا ہے۔ موٹے طور تہ اگر دِکھاں تہ تنقید دیاں دو بڑی قسماں سامنے ایندیاں ہین۔ ادبی تنقید دیاں قسماں تہ مختلف بستان

(۱) نظریاتی تنقید (۲) عملی تنقید

نظریاتی تنقید: نظریاتی تنقید خیالات تہ نظریات نال تعلق رکھدی ہے۔

اِس قسم دی تنقید وچ فن تہ ادب دے تعلق نال کوئی خیال یا نظریہ پیش کیتا گیندا ہے کہ فن یا فن کار یا شعر و ادب کو کیسا ہونا چاہیے ہور کیسا ایہہ ہونا چاہیے وغیرہ وغیرہ مثلاً مو لانا حالی سُن اپنی تصنیف مقدمہ شعر و شاعری وچ لکھیا ہے۔ کہ غزل کو کیسی ہونا چاہیے ہور کیسی نہ ہونا چاہیے۔ اصناف سخن وچ کہڑی صنف کار آمد ہے۔ ہور کہڑی بے کار یا ایہہ گل کہ شعر واسطے وزن ضروری ہے یا ایہہ۔ قافیہ شعر واسطے ضروری ہے یا ایہہ بس

ایسیاں ہی گلاں نظریاتی تنقید دے دائرے وچ ایندیاں ہین۔اس بحث تھیں بعد نتیجہ ایہہ نکلدا ہے کہ شعروادب دے مسائل دی تفہیم تھیں بعد اِن دا حل سمجھنا ہور اصولاں دی شکل وچ کوئی نویں تجویز پیش کرنا نظریاتی تنقید ہے۔

عملی تنقید: ۔علمی تنقید وچ کسے فن پارے دی خوبیاں ہور خامیاں کو کسی مخصوص نظریئے دے تحت پرکھنے دا کم ہوندا ہے مثال دے طور تے مارکسؒ دے ادبی نظریئے کو سامنے رکھ کے کسے افسانے ڈرامے یا شعری تصنیف دا تجزیہ کرنا عملی تنقید دے دائرے وچ ایندا ہے۔مقدمہ شعروشاعری وچ مولانا حالی سُن شاعری دے تعلق نال جہڑے نظریات پیش کیتے ہین اُنہاں کو بنیاد بنا کے اُنہاں سن اُردو دی اصناف شاعری تے عملی تنقید کیتی ہے۔مولانا شبلی دی تصنیف موازنہ انیسؒ دبیر" عملی تنقید دا نمونہ ہے شاعراں اُتے ادیباں دے فن تہ مختلف مضامین تہ مقالے عملی تنقید دے دائرے وچ ایندے ہین۔ادبی تنقید دیاں دو وڈیاں قسماں دے نال نال ایہہ گل ضروری بن گیندی ہے کہ اُنہاں خیالات تہ نظریات دا جائزہ بھی ضروری ہے جہڑے تنقید دی مختلف دبستان پیش کردے ہن۔انہاں رُجحاناں تہ دبستاناں دا ذکر کجھ اسطراں ہے۔

(ا) مارکسی یا ترقی پسند تنقید: ایہہ تنقید کارل مارکس تھیں متاثر ہے کارل مارکس ہک جرمن مفکر آسے جہڑے مزدوراں، محنت کشاں تہ کساناں دے ہمدرد آسے، کارل مارکس ادب تھیں بھی اسی ہمدردی دا تقاضہ کردا ہے تنقید دا ایہہ دبستان بڑی تیزی نال ادبی دُنیا اُتے اثرانداز ہویا۔ہور تنقید دے اس دبستان وچ کا

رل مارکس دے نظریات دی روشنی بچ ادب کو پرکھیا جُلدا اے کارل مارکس دا ایہہ نظریہ آسا کہ ادب عوام واسطے ہونا چاہیئے نہ کہ خواص دا غلام بن گچھے۔ ادب کوعوام دا ہمدرد ہونا چاہیے ہور ادب دا ایہہ کم ہونا چاہیئے کہ اوہ محنت کشاں دی زندگی کو بہتر کرنے دا کم کرے۔ ادب کو اجتماعی زندگی دا ترجمان ہونا چاہیے۔ تنقید دے اِس دبستان بچ مقصدیّت اُتے زور دِتا جُلدا اے۔ مارکسی نقاد پورے دور کو پس منظر رکھ کے معاشی تہ معاشرتی تحریکاں دا اثر تہ ردعمل ادب بچ تلاش کردا اے ایسا نقاد ادب دے ذریعے زندگی کوسنوارنے ہور حقیقت دی تلاش دا کم کردا اے۔ ایہہ ادب کو زندگی نال جوڑدا اے اور وابستہ کردا اے۔

(۲) نفسیاتی تنقید : ۔نفسیات دے اصولاں دی روشنی بچ شاعر یا مصنف دی زندگی دا مطالعہ کرنا اِس دبستان دے زیر اثر ایندا ہے فرائیڈ ہک ماہر نفسیات آسا اُس سُن انسانی ذہن کو تروں حصیاں بچ بنڈیا۔ شعور، تحت الشعور تہ لاشعور۔ دماغ دے تریئے حصے کو اُوہ زیادہ اہمیت دیندا اے اُس دا خیال ہے کہ ایہہ ہک ایسا تہہ خانہ ہے جس بچ انسان دیاں اوہ ساریاں خواہشاں چھپیاں رہندیاں ہین جھڑیاں کدے پوری نیہہ ہوندیاں اوہ کسے نہ کسے شکل بچ سامنے ایندیاں ہین۔ ادب انسانی ذہن دا مطالعہ ہے۔ کسے فن پارے دے وجود بچ اینے دی وجوحات دا پتہ لینے واسطے فن کار دے ذہن تک رسائی ضروری ہے۔ شخصی محرکات دا پتہ لینے واسطے نفسیات دا علم ضروری ہے۔ اس تھیں بغیر فن پارے دی قدر قیمت سمجھنا مُشکل ہے۔ نقاد جدوں فن پارے دے وجود بچ اینے دی وجہ اُتے غور کردے تہ اوہ خارجی

تہ داخلی دواں پہلواں تے غور کر دا ہے یعنی فن پارے کہڑے ماحول دی پیداوار ہے۔ اِس ویلے معاشی تہ معاشرتی حالات کیسے آسے۔ دوئی ایہہ گل کہ فنکار دے ذہن دی اس ویلے کے حالت آسی؟ کے کیفیت آسی؟ جس دی وجہ تھیں تخلیق وجود بچ آئی ہک ماہر نفسیات ایڈلر دا خیال ہے کہ انسان احساس کمتری دا شکار ہے۔ ہور اِس احساس کمتری کو دور کرنے واسطے اوہ فنکارانہ اظہار دا استعمال کردا ہے۔ جہڑے لوک اس کو فنی شکل دیندے ہین۔ انہاں کو فنکار آکھ سکدے ہاں۔

تخلیق دی وجوہات دا پتہ لینے دے نال نال نقاد دا ایہہ کم بھی ہے۔ کہ اوہ اِس گل دا بھی پتہ لاوے کہ کسے فن کار سن کہڑیاں فنی تدبیراں کم بچ لائیاں ہین ہور کہڑیاں علامتاں استعمال کیتیاں ہین۔ ہور فر نقاد اِن دا نفسیاتی تجزیہ کر کے فن کار دے ذہن تک رُسائی حاصل کرنے دی کوشش کردا ہے۔ ایسے نقاد کو تخلیق ہور تخلیق کار دواں دا مطالعہ کرنا ضروری ہوندا ہے فن کار دی زندگی دے خارجی واقعات تہ نجی زندگی دے واقعات اسدی ڈائری ہور خطوط دے ذریعے بھی اس دے ذہن تک رسائی ممکن ہے۔

(۳) جمالیاتی تنقید:۔ جمالیاتی تنقید دا کم فن پارے بچ موجود حسن ومُسّرت دے اجزاء تلاش کرنا ہے۔ جمالیاتی تنقید دا دائرہ کافی وسیع ہے۔ جمالیاتی دبستان سُن تنقید کو روزِ اوّل تھیں ہی متاثر کیتا ہے ہور جمالیاتی قدراں نظر انداز نیہہ ہوسکدیاں ہر فن پارے بچ کوئی نہ کوئی حُسن ضرور موجود ہوندا ہے جس دے نال فن پارہ قابل قدر بن گیندا ہے اس بچ زبان انداز بیان سلاست تہ روانی اُتے بھی نظر

رکھی جلدی ہے۔ایہہ ساریاں چیزاں فن پارے کوخوبصورت بنا چھڑ دیاں ہین۔

جمالیاتی تنقید دے سلسلے بچ اسیں ایہہ گل بھی آکھ سکدے ہاں کہ متن دے مطالعے دے اُس طریقہ کار کواسیں جمالیاتی تنقید آکھ سکدے ہاں جس بچ حُسن دی تلاش ہور حُسن دے متعلقات کومرکزی اہمیت حاصل رہوے۔ایہہ طریقہ فن پارے دی اخلاقی تہ افادی قدراں تھیں بھی لین دین ییہہ رکھدا ہے بلکہ تنقید دے اس دبستان دا کھلا مقصد حُسن دی تلاش تہ اسدے متعلقات دا تجزیہ ہوندا ہے ہور اسی بنیاد اُتے ایہہ فیصلہ ہوندا ہے کہ فن پارہ چنگا ہے یا مندا۔

جمالیاتی نقاد تخلیق دا مطالہ اِسدے جمالیاتی عناصر دی لوچ کردے ہین ہور ایہہ گل دکھدے ہین کہ تخلیق مُسرت وتسکین دا سامان کس حد تک فراہم کردی ہے۔

(۴) سائینٹفکٹ تنقید:-ایہہ تنقید ادب پارے بچ سائنس جئی صحت تہ غیر جانب داری دی قائل ہے۔یعنی ایہہ گل کہ پرکھدے ویلے فنکار سائنسی اصولاں دا خیال رکھے۔ادب پارے دے ہر ہر حصے ہور ہر گوشے اُتے برابر تہان دیوے ایہہ گل دکھے کہ ادب پارے بچ کوئی مقصد ہے۔اِسدا مواد کے ہے۔سائینٹفکٹ تنقید بچ مارکسی خیالات مِلدے ہن۔اِس تنقید بچ زبان اُتے بھی غور ہوندا ہے کہ زبان واضح ہونی چاہیے، علمی ہونی چاہیے، ہور کلام بچ فنی خوبیاں موجود ہونی چائیدیاں ہین۔

اِس تنقید دے علمبردار اِس خیال دے قائل ہین کہ سائنسی تحقیق دی طراں ادب بچ بھی زندگی دے مختلف گوشیاں دا اظہار ہونا چاہیے ادب کوسائنس تھیں جس طرح نظر حقیقت پسندی، عقلیت، خارجیت ہور دوئیاں چیزاں حاصل کرنیاں ضروری ہین، جسطرح سائنس دان خارجی حقیقتاں دی نویں دُنیاں دا سیلانی

ہوندے اسطراں فنکار دِل دیاں نوئیاں بادشاہتاں دریافت کردا ہے۔اس واسطے ادب ہور سائنس کو ہک دوئے نال مطابقت رکھنی چاہیے۔

(۵) ہیّتی تنقید :اِس دبستانِ تنقید پچ بنیا دی طور الفاظ معنی اصطلاح۔لفظاں دی ترتیب ہور اس فن پارے پچ بیان کیتی گئی داخلی ضروریات کو بحث دا موضوع بنایا گیندا ہے ہیّتی نقاد انہاں اصولاں دی روشنی پچ ادب پارے دی اہمیت ہور اُس دے مقام کو واضح کردا ہے ۔ ہر فن پارے دیاں دو ہیتاں ہوندیاں ہین۔ہک خارجی۔دوئی داخلی۔خارجی ہیّت فن پارے دا مشینی ڈھانچہ ہوندی ہے،یعنی فن پارہ غزل ہے یا نظم؟اگر غزل ہے تہ مردّف یا غیر مردّف ،اگر نظم ہے تہ نظم معرّا ہے یا آزاد نظم اِسی قسم دے سولات فن پارے دی خارجی ہیتاں دی طرف اشارہ کردے ہین ۔ داخلی ہیت اساں کو اصل معنی دی طرف کھڑ دی ہے۔داخلی ہیت تھیں مُراد اوہ مباحثہ ہے جہڑا فن پارے دے جسم پچ روح دی طرحیا چھپیا رہندا ہے ہور الفاظ دے ذریعے اپنی شکل دسدے ہور مختلف مرحلے طے کرکے آخر مُنظّم ترکیب دی شکل حاصل کردا ہے۔داخلی ہیت فن پارے دے موضوع دا تعلق تجربے نال ہے۔ہور فن پارہ اسی تجربے دا حصّہ بن گیندے جہڑا نظم یا ہور کسے فن پارے دی شکل پچ ظاہر ہے۔اسطرح موضوع ہور تجربے دے درمیان تکنیک یا خارجی ہیت پُل دا کم کردی ہے۔اسطراں موضوع اوہ ہی ہے۔جہڑا ہیت بن کے ہور تجربہ اوہ ہی ہے۔جہڑا فنکار محسوس کردا ہے۔

(٦) **اسلوبیاتی تنقید:** -تنقید دی ہک اہم قسم اسلوبیاتی تنقید ہے۔

اسلوبیاتی تنقید زبان ہور اُسدی ساخت دے حوالے نال ادب دا مطالعہ ہے۔ اسلوبیاتی تنقید بچ ادبی زبان دا تجزیہ یا ادب بچ زبان دے استعمال دا مطالعہ پیش کیتا گیندا ہے۔اسلوبیاتی تنقید دی بنیاد فن پارے دے لسانی تجزیئے تے قائم ہے۔ کیانکہ اس تھیں بغیر کسے فن پارے دی خصوصیات دا تعین نہیں ہوسکدا۔

ایہہ گل صحیح ہے کہ اسلوبیاتی تجزیئے دی بنیاد لسانی تجزیہ ہے مگر صرف لسانی تجزیئے کو اسلوبیاتی تجزیہ نہ آکھ سکدے کیانکہ اِس بچ لسانی تجزیئے تھیں علاوہ اسلوبی خصوصیات دی شناخت بھی ضروری ہے۔اس عمل کو اسیں اسطراں لکھ سکدے ہاں۔

اسلوبی خصوصیات: -تاثراتی تنقید۔ایہہ تنقید محض لُطف اندوزی تک محدود ہوندی ہے۔ مثلاً مشاعرے دے دوران ہر شعر تے واہ واہ بہت خوب وغیرہ گویا ایہہ سب کجھ تجزیئے تھیں بغیر ہوندے کیانکہ شعر کو اتنے تھوڑے جئے عرصے بچ معیار دی ترکھڑی اُتے نہیں چاہڑیا جاسکدا۔اس طرحیاں ایہہ تنقید نقاد دے ذاتی تاثر تے قائم ہوندی ہے۔لیکن اتنا ہی نہیں اگر صحیح معنیٰ بچ دکھیا جُلے تاں باشعور ہور صاحبِ ذوق قاری فن پارے کر پڑھ کے صرف لُطف اندوز ہی نہیں ہوندا بلکہ فن پارے دے اسرار کھولدا ہے ہور لُطف اندوزی دا تجزیہ بھی کردا ہے۔

ادبی تنقید دے ایہہ مختلف رُجحان کسطراں وجود بچ آیئے ہور فن پارے دے

تجزیے، تفہیم تہ تعین قدر وچ انہاں دا کے کردار ہے۔ ادبی تنقید دا ایہہ ہک بنیادی مسئلہ ہے جس دا آخری تہ فیصلہ کن جواب کافی مشکل ہے۔ اتنی گل سامنے آگیندی ہے کہ ادبی متن دے تعمیر کئی عناصر مل کے ہوندی ہے مثلاً تہذیبی اقتدار، سماجی ادارے۔ ادبی روایات بنیادی جذبات جسطراں محبت نفرت، حیرت، غُصہ وغیرہ، لسانی تہ اسلوبیاتی خصوصیات ادیب دی شعوری تہ لاشعوری کائنات، تحریر تہ معنی خیزی دی فطری صلاحیت تنقید نگار کسے ہک پہلو کو اپنے مطالعے دا موضوع بنیدا اے ہور تنقید نگار دا ایہہ ہی طریقہ ہک دبستان دی شکل اختیار کر کہندا اے مذکورہ بالا عناصر تہ صورتِ حال دے پیش نظر آسیں ایہہ نتیجہ کڈھ سکدے ہاں کہ کوئی بھی ادبی تنقید چواں بنیادی حوالیاں نال قائم ہوندی ہے۔ (۱) معاشرہ (۲) فنکار (۳) متن (۴) قاری۔

☆

تنقید تہ تخلیق دا رشتہ

تنقید تہ تخلیق دا آپس بچ بڑا ڈوہنگا رشتہ ہے ہور اِسی رشتے دے وجود نال ادب کو پروان چڑھدا ہے تنقید دی مثال پانیے دی ایسے چھمر دی ہے جھڑا ہاڑے دے مہینے تھپ نال سڑ کے جھونسے والے بوٹیاں کو فر تھیں نویں حیاتی دیندا ہے تنقید دا کم تخلیقی عناصر دا تجزیہ کر کے فن پارے دی خوبیاں ہور خیامیاں دا تعین کرنا ہے۔تنقید دے وجود تھیں بغیر معیاری تخلیق سامنے نیہہ آسکدی۔

مشہور اُردو نقاد کلیم الدین احمد اپنی کتاب ''اُردو تنقید پر ایک نظر'' دے شروع بچ کجھ اِس قسم دے خیالات دا ظہار کردے کہ ہک باغبان باغ بچ داخل ہوندا ہے اُسدے ہتھ ہک قینچی ہوندی ہے ہور اوہ دِکھدے کہ باغ بچ کجھاں باٹیاں دے شاخاں گھنیا ہیں کجھ جھونسیاں ڈالیاں ہین باغبان قینچی پکڑ کے ڈالیاں کو بڑی بے دردی نال کپدا ہے اوہ جاندا ہے کہ ایسا کرنے نال بچیاں دیاں شاخاں زور پکڑسن جدوں کمزور شاخاں کو بوٹیاں تھیں جُدا کر چھوڑیا باقیاں تہ جوبن آگیسی جھڑا کم باغبان اُس باغ بچ کردے اوہ ہی کم نقاد ادب واسطے کردے۔

ہک ہور نامور نقاد آل احمد سرور لکھدے ہین ''بڑے تخلیقی کارنامے بغیر اچھے تنقیدی شعور کے وجود میں نہیں آسکتے تخلیقی جوہر کے بغیر تنقیدی شعور گمراہ ہو جاتا ہے۔اور تنقید شعور بغیر تخلیقی استعداد کے بے جان رہتا ہے۔''

مندرجہ بالا اقتباس دی روشنی بچ ایہہ گل صاف ہوگیندی ہے کہ تخلیق تہ تنقید

ہک دوئیے واسطے لازم تہ ملزوم ہین جتنی تنقید تخلیق واسطے ضروری ہے۔ اتنی ہی تخلیق تنقیدی عمل نال جُڑی دی ہے۔ تنقید بذاتِ خود تخلیق دا درجہ رکھدی ہے۔ ہور ایہہ گل بھی صاف ہوگیندی ہے کہ تنقید نگار واسطے کسے حد تک ایہہ گل ضروری ہے کہ اوہ تخلیق کار بھی ہوئے ہور اُسدے اندر تخلیق دا جوہر بھی موجود ہوئے تائیں اوہ کسے فن پارے کو پرکھنے دا شعور حاصل کر سکدا ہے۔ ہک بہتر تخلیقی ذہن زیادہ تھیں زیادہ تنقیدی صلاحیتاں دا مالک ہوندا ہے اُس دی ایہہ خاصیت ہو ندی ہے کہ اوہ اکھیاں تھیں سُرمہ الگ کر سکدا ہے۔

ٹی ،ایس ،ایلیٹ دے مطابق ''جدوں ہک تخلیقی ذہن دوئے تھیں بہتر ہوندے تہ اکثر اِس دی وجہ ایہہ ہوندی ہے کہ جہڑا بہتر ہوندے اوہ تنقیدی صلاحیتاں زیادہ رکھدے۔'' کوئی بھی فن کار جدوں کوئی چیز تخلیق کردا ہے اوہ تخلیق تھیں پہلاں کئی زاویاں نال اس تہ نظر دوڑیندا ہے ہور اُس کو خوب تھیں خوب تر کرنے دی کوشش کردا ہے۔ اس طراں ایہہ گل عیاں ہوندی ہے کہ اگر تنقید نہ ہوئے تاں کوئی بھی فن پارہ عمدہ تخلیق نہیہ ہوسکدا۔

کوئی بھی فن پارہ جدوں تک تنقید دی ترکھڑی اُتے نہ چڑھے اُس دا وزن کھٹ رہندا ہے۔ اسواسطے ضروری ہے کہ اوہ پرکھنے والی اکھیاں تھیں گذرے۔ ہور اُنہاں اکھیاں تھیں گُزر کے اوہ معیار دی پوہڑی تہ چڑھ کے فن دا مقام اُچا کردا ہے۔ اسواسطے تنقید نگار واسطے ضروری ہے کہ اوہ تخلیقی عمل تھیں واقف ہوئے ہور تنقیدی شعور دا بھی مالک ہوئے۔ بقول میاں محمد بخش صاحبؒ۔

اوّل تہ کجھ شوق نہ کسے کون سخن اج سُندا ؎
بے سنسی تاں قصہ اُتلا کوئی نہ رمزاں پُندا

تحقیق تہ تنقید دا رشتہ

تحقیق تہ تنقید دے رشتے کوڈھونڈنے تھیں پہلاں ایہہ گل سمجھنی ضروری ہے تحقیق دا مقصد کے ہے۔ تحقیق دا مقصد واضح ہے کہ حقائق ڈھونڈنے دی جستجو تہ کوشش کسے بھی چیز دی حقیقت تہ اصلیت دا پتہ لینے کو تحقیق آکھیا جُلدے مشہور محقق قاضی عبدالوودود دے مطابق تحقیق کسے چیز کواُس دی اصل شکل بچ دکھنے دی کوشش ہے۔

فن پارہ وجود بدا بچ اینے تھیں بعد تنقید اسدی قدر و قیمت دا تعین کردی ہے ایہہ دسدی ہے کہ اِس بچ کے ہے چنگا کے ہے ہور مندا کے ہے۔ مگر اہناں دواں دے بچھکار ہک ہور چیز بھی ہے جہڑی اِس گل اُتے غور کردی کہ فن کار کون ہے کھتے دا رہنے آلا ہے۔ کدوں پیدا ہویا ہور ایہہ فن پارہ کدوں کناں حالاتاں بچ ہور کناں وجوھاتاں دی بنا اُتے وجود بچ آیا اس داناں تحقیق ہے۔

تحقیق دے معنی ہین سچ دی تلاش فن پارے بچ چھان بین بھی ضروری ہے۔ مثلاً او فن پارہ شعر ہے تاں ایہہ نیب لینا ضروری ہے کہ اِس دی پہلی شکل کے آسی بعد بچ شاعرسن اُس بچ کے تبدیلی کیتی تحقیق کرنے آلا انہاں ساریاں گلاں دا پتہ لیندا اہے اگر تحقیق نہ ہوئے تاں تنقید دی بنیاداں کمزور رہ گیندیاں ہین۔ ادبی تحقیق بچ کسے واقعے دا ضروری غیر ضروری ہونا نِکا یا بڑا ہونا کوئی اہمیت نیہہ رکھدا بلکہ تحقیق بچ ہر واقعہ اپنی جگہ ایک حیثیت رکھدا ہے ہک محقق حسبِ ضرورت واقعے ہور مرحلے کو

سامنے رکھ کے کم کہندا اے مثال دے طور تے کدے کدے معمولی درجے دے شاعراں دی بھی لِسانی اعتبار نال اہمیت ہوندی ہے۔ تحقیق بچ قابل اعتماد یعنی بھروسے مند ماخذ تھیں کم کہدا جُلدا اے ہور کوئی مضبوط دلیل تھیں بغیر کم نیہہ بندا۔ تحقیق بچ مضبوط دلیلاں تے ہی دعوے دی بنیاد رکھی گیندی ہے۔ ہور جد تک کوئی حوالہ ہور سند نہ مل سکے گل تسلیم نیہہ ہوسکدی۔

تحقیق ہک مسلسل عمل ہے۔ ایہہ نہیہ آکھیا جُل سکدا کہ کس ویلے کہڑی حقیقت پردے تھیں باہر آگیسی مگر جدوں تک اوہ حقیقت باندے نہ آگچھے محض قیاس تہ اندازے دی بنیاد اُتے کوئی بھی گل منن دے لائق نیہہ ہوسکدی۔ محقق ایہہ داکم معروضی انداز بچ ہور اپنی ذات کو الگ رکھ کے کردے اوہ جذباتی نیہہ ہوندا نہ کسے عقیدت بچ مبتلا ہوندا ہے۔ تحقیق بچ راوی دی حیثیت تہ شخصیت بڑی اہمیت رکھدی ہے۔

تنقید بچ نقاد جہڑی چیزاں موجود ہین۔ اُنہاں کو سامنے رکھ کے چنگے مندے دی پرکھ کردے ہین ہک ہی چیز اُتے نقاد مختلف رائے دیندے ہین۔ مگر تحقیق بچ اختلاف رائے دی کوئی گنجائش نیہہ۔ تنقید دے مقابلے بچ تحقیق دادائرہ محدود ہوندا ہے تحقیق بچ ذاتی رائے دادخل نیہہ ہوندا جدکہ تاثراتی تنقید محض ذاتی رائے تے منحصر ہوندی ہے۔ تحقیق بچ زندیاں لوکاں کو موضوع بنینا پسند نیہہ کیتا جُلدا جدکہ تنقید بچ زندیاں لوکاں کو بھی موضوع بنایا جُلدے۔ تحقیق دی زبان مبالغہ تہ آرائش تھیں پاک ہوندی ہے۔ جدکہ تنقید انشاپردازی دی ہک قسم بن گئی ہے۔

تحقیق تہ تنقید دواں داکم ادبی تخلیق دی اہمیت، افادیت ہور معنویت کو نمایاں کرنا ہے۔ دواں داسفر بڑی حد تک موہنڈے نال موہنڈا جوڑ کے ہوندا ہے دوئے دیانت لگن محنت ہمدردی ہور توجہ دے طالب ہین۔

تحقیق تھیں بغیر تنقید نامکمل ہے۔ ہور تنقید تھیں بغیر تحقیق بھی مکمل نیہہ ہوندی۔ تحقیق بچ بھی تنقیدی شعور ہونا ضروری ہے۔ تحقیق تھیں بغیر تنقید دی بنیاد کمزور رہندی ہے۔ تحقیق تہ تنقید دے رشتے بارے ظہیر احمد صدیقی لکھدے ہین۔ ''تخلیق ہک پیکر تراشی ہے۔ ہور تحقیق اسدے مواد نال بحث کردی ہے ہور تنقید اِس پیکر دی اچھائی برائی 'چنگ مند' دا اظہار کردی ہے۔'' جناب سید محمد اقبال ملنگامی ہوریں تحقیق دی اہمیت تہ افادیت بارے لکھدے ہین۔ ''تحقیق نی ضرورت نہ صرف علم تہ ادب نے بکھرے بکھرے پڑانواں تھیں لنگھے ویلے پیش آونی ہے۔''[1]

بلکہ تحقیق نویں ادب نا ہک اٹوٹ انگ ہے جس بغیر اِس سائنسی دور بچ جینا ہی محال ہے۔ اس بغیر زندگی نے کسی وی شعبے نی تشکیل تہ تعمیر خواب نیہہ تکنی جائی سکنا۔

☆

[1] سید محمد اقبال ملنگامی شیرازہ پہاڑی شمارہ ۱۔۲ سال ۲۰۰۵ء

شعر دی تعریف

شعر کے ہے۔؟اس سوال اُتے ادب دے ماہرین ہزاراں سالاں تھیں غور کررہے ہین۔مگر اج توڑی اِس سوال دا جواب مکمل نیہہ ہوسکیا ہور شعر دی کوئی ایسی تعریف نیہہ ہوسکی جس کو حرف آخر آکھیا جلّے۔زمانہ قدیم بچ لوک ایسے جملے کو شعر آکھدے آسے جہڑا ہونٹھاں تھیں نکل کے دِل اُتے اثر کرے۔سرزمین عرب بچ وزن تہ قافیے کو شعر واسطے ضروری نہ سمجھیا گیندا آسا مگر اُس تھیں بعد عربیاں سُن ہی وزن تہ قافیے کو شعر واسطے ضروری قرار دتا۔خلیل بن احمد سن علم عروض ایجاد کیتا ہور شعر واسطے بحر ہور وزن مقرر ہوگئے۔شعر دیاں مختلف تعریفاں کیتیاں گیا ہین۔

شعر دی تعریف بچ علامہ شبلی آکھدے ہین ،اللہ سُن انسان کو دو طاقتاں عطا کیتیاں ہین۔ہک سوچنے دی جس کو ادرک آکھدے ہین دوئی محسوس کرنے دی جس کو احساس آکھدے ہین۔ایہہ احساس جدوں لفظاں دے لباس بچ نمودار ہوندا ہے اِسی کو شعر آکھدے ہین۔اوہ لکھدے ہین۔

''جہڑے جذبات یا احساس الفاظ دے ذریعے نال ادا ہون اوہ شعر ہین ہور کیا نکہ ایہہ الفاظ سامعین دے جذبات تے بھی اثر انداز ہوندے ہین جہڑا صاحب جذبہ دے دل اُتے طاری ہویا آسا اِس واسطے شعر دی تعریف اِسطراں بھی کرسکدے ہاں کہ جہڑا کلام انسانی جذبات کو اُبھارے ہور اُس کو تحریک بچ آنے اوہ شعر ہے۔''

اِتھے ایہہ سوال پیدا ہوندا ہے کہ سارے الفاظ تہ جملے انسان دے جذبات کو

تحقیق تھیں بغیر تنقید نامکمل ہے۔ ہور تنقید تھیں بغیر تحقیق بھی مکمل نیہہ ہوندی۔ تحقیق بچ بھی تنقیدی شعور ہونا ضروری ہے۔ تحقیق تھیں بغیر تنقید دی بنیاد کمزور رہندی ہے۔ تحقیق تہ تنقید دے رشتے بارے ظہیر احمد صدیقی لکھدے ہین۔ ''تخلیق ہک پیکر تراشی ہے۔ ہور تحقیق اسدے مواد نال بحث کردی ہے ہور تنقید اِس پیکر دی اچھائی برائی 'چنگ مند' دا اظہار کردی ہے۔'' جناب سید محمد اقبال ملنگامی ہورین تحقیق دی اہمیت تہ افادیت بارے لکھدے ہین۔ ''تحقیق نی ضرورت نہ صرف علم تہ ادب نے بکھرے بکھرے پڑانواں تھیں لنگھے ویلے پیش آونی ہے۔'' [1]

بلکہ تحقیق نویں ادب نا ہک اٹوٹ انگ ہے جس بغیر اِس سائنسی دور بچ جینا ہی محال ہے۔ اس بغیر زندگی نے کسی وی شعبے نی تشکیل تہ تعمیر خواب نیہہ تکنی جائی سکنا۔

☆

[1] سید محمد اقبال ملنگامی شیرازہ پہاڑی شمارہ ۱۔۲ سال ۲۰۰۵ء

شعر دی تعریف

شعر کے ہے۔؟اس سوال اُتے ادب دے ماہرین ہزاراں سالاں تھیں غور کرر ہے ہین۔مگراج توڑی اِس سوال دا جواب مکمل نیہہ ہوسکیا ہور شعر دی کوئی ایسی تعریف نیہہ ہوسکی جس کوحرف آخر آکھیا جُلے۔زمانہ قدیم بچ لوک ایسے جملے کوشعر آکھدے آسے جہڑا ہونٹھاں تھیں نکل کے دِل اُتے اثر کرے۔سرزمین عرب بچ وزن تہ قافیے کوشعر واسطے ضروری نہ سمجھیا گیندآ سا مگراُس تھیں بعد عربیاں سُن ہی وزن تہ قافیے کوشعر واسطے ضروری قرار دتا۔خلیل بن احمد سن علم عروض ایجاد کیتا ہور شعر واسطے بحر ہور وزن مقرر ہو گئے۔شعر دیاں مختلف تعریفاں کیتیاں گیا ہین۔

شعر دی تعریف بچ علامہ شبلی آکھدے ہین،اللہ سُن انسان کو دو طاقتاں عطا کیتیاں ہین۔ہک سوچنے دی جس کوادرک آکھدے ہین دوئی محسوس کرنے دی جس کواحساس آکھدے ہین۔ایہہ احساس جدوں لفظاں دے لباس بچ نمودار ہوندا ہے اِسی کوشعر آکھدے ہین۔اوہ لکھدے ہین۔

''جہڑے جذبات یا احساس الفاظ دے ذریعے نال ادا ہون اوہ شعر ہین ہور کیانکہ ایہہ الفاظ سامعین دے جذبات تے بھی اثر انداز ہوندے ہین جہڑا صاحب جذبہ دے دل اُتے طاری ہویا آسا اِس واسطے شعر دی تعریف اِسطراں بھی کرسکدے ہاں کہ جہڑا کلام انسانی جذبات کواُبھارے ہور اُس کوتحریک بچ آنے اوہ شعر ہے۔''

اِتھے ایہہ سوال پیدا ہوندا ہے کہ سارے الفاظ تہ جملے انسان دے جذبات کو

نیہہ اُبھار سکد ے ۔ اِس واسطے شعر صرف کجھ خاص جملے ہی ہو سکد ے ہین ۔ جھڑ ے جذبات کو تحریک بچ آندے ہین ۔ فر اُنہاں لفظاں دی خصوصیت کے ہے ۔ ہور ایہہ جملے تہ لفظ بولنے دا جذبہ کس طراں پیدا ہوندا ہے اس گفتگو بچ اُلجھنے تھیں بہتر ہے کہ شعر دیاں کجھ ہور تعریفاں تہ غور کراں شائد کسے حد تک جواب مل گچھے ۔ ورڈس ورتھ مشہور انگریزی شاعر دا خیال ہے کہ زوردار جذبات جدوں آپے نکل پینڈے ہین تہ اُسی کو شعر آکھیا گیندا ہے ایہہ خیالات بھی پہلے پیش کیتی گئی تعریف نال ملدے ہین ۔

کولرج دی رائے ہے کہ بہترین الفاظ بہترین ترتیب نال پیش کرنے کو شعر آکھدے ہین اس تعریف بچ فن تہ فکر دوئے چیزاں آگیندیاں ہین ۔ تخیّل ہور فن کاری ہی تہ شاعری ہے شعر بچ دراصل احساس تہ ادراک دواں دی ضرورت ہے ۔ اسیں ایہہ بھی آکھ سکدے ہاں کہ شاعر کسے چیز یا کسے صورتِ حال تھیں زیادہ متاثر ہوندا ہے ہور اِس قلبی واردات تہ تجربے کو دوئیاں تک پہنچنے دی کوشش کردے ہور اگر موزن الفاظ مِل گچھن تہ ایہہ تجربہ شعر دی شکل اختیار کر کے سامعین تک پہنچدے ہور اُنہاں دے دل دماغ اُتے بھی اوہ ہی کیفیت گُزردی جس تھیں شاعر دوچار ہویا ہوئے ۔ مختصر ایہہ آکھ سکدے ہاں کہ دل اُتے گزری کیفیت چاہئے اُس دا تعلق خوشی نال ہوئے یا غم نال جد مناسب تہ ترتیب وار طریقے نال لفظاں بچ پرو کے دوئیاں تک پہنچدی ہے ایہہ ہی شاعری ہے ۔

پہاڑی دے نامور ادیب تہ شاعر ڈاکٹر جہانگیر دانش ہوریں لکھدے ہین ۔ ’’شاعری ہک ذوقی چیز ہے شاعری ہک عمل ہے ۔ جس بچ ظاہری ارادہ نسبتاً گھٹ ہور باطنی تحریک زیادہ نظر ایندی ہے ۔‘‘ اوہ اگے لکھدے ہین ۔

’’ماہڑی ساری شاعری اُسی کیفیت ہور انتخاب تھیں پیدا ہوئی جھڑی کیفیتاں

کو معنی دینے یا لفظاں دا جامہ لوالنے دی کوشش آکھی جل سکدی ہے۔'' [1]

ماہڑی شاعری بچ لفظ ہور بیان کو مناسب اہمیت ضرور حاصل ہے۔ مگر میں لفظ تہ بیان کو معنی بے لفظ ہور کیفیت بے لفظ تے کدے حاوی نہیہ ہون دِتا۔ بہر حال اِس اقتباس تھیں بھی شعر دی تعریف دے تعلق نال کافی کجھ پلے پے گیندا ہے حالانکہ ایہہ اقتباس شعر دی تخلیق نال زیادہ تعلق رکھدے نہ کہ تعریف نال اس تمام گفتگو دا نچوڑ ایہہ نکلدا ہے کہ شعر دِل دی پہڑ اس ہے مگر ایہہ پہڑ اس صرف دِل دا ہولیا رہی نیہہ بلکہ سامعین یا قارئین تہ اثر بھی کر دی ہے کیانکہ اِسچ فنی تدبیر دا بھی دخل ہوندا ہے۔ میاں محمد بخشؒ ہور فرماندے ہین۔

درد لگے تاں ہائے نکلے کوئی کوئی رہندا جر کے
دِل برا اپنے دی گل کریئے ہوراں نوں منہ دھر کے

☆

[1] شیرازہ پہاڑی جلد۲ شمارہ ۴۔ ۱۹۹۸ء

شعر دی تخلیق

قصہ سارا دے اشارہ جے کوئی سمجھن ہارا
کاہنوں ظاہر کریں محمد گجھا بھیت نیارا

(میاں محمد بخشؒ)

انسان وسیع تہ عریض کائنات دا ہک حصّہ ہے اسیں سارے اپنے اردگرد پھیلی دی دُنیا کو دکھدے ہاں اِس زندگی دی تُھپ تہ چھاں کو محسوس کردے ہاں مگر ہر انسان اِس کائینات کو اپنی نظر نال دکھدا ہے اِسی لحاظ نال ہک عام آدمی تہ ہک فنکار وی نظر مار کے ٹُر پیندا ہے مگر فنکار حساس دِل گہری نظر، ہور شدید جذبات دا مالک ہوندا ہے۔ اس کائینات دا اِنکا جھیا ذرہ نکی جئی صورت حال اُس کو اتنا متاثر کردی ہے کہ اوہ دوئیاں کو بھی اپنا شریکِ نظر کرنے دی کوشش کردا ہے فنکار اگر مصور ہے تاں تجربے کو تصویر بچ پیش کردا ہے اگر سنگتراش ہے تاں اپنے تجربے کو اپنے احساس کو ہک خوبصورت بُت دی شکل دیندا ہے ہور اگر شاعر ہے تاں اپنے تجربے کو اپنے احساسات کو خیالات کو شعراں دی شکل بچ پیش کردا ہے۔ ایہہ شعر شاعر کو ہمیشہ ہمیشہ واسطے امر کر چھوڑ دے ہین بقول میاں محمد بخشؒ۔

میں شوہدا مر خاکو رلساں چھل ہجر دی کانی
جے رب سچے رحمت کیتی رہسی سخن نشانی

میاں صاحبؒ ہوراں دا ایہہ خیال کتنا سچ ثابت ہویا ایہہ اسیں سارے جاندے ہاں۔ سیف الملوک ہک لافانی تصنیف جس دے شعر عمراں توڑی لوکاں دے منہ تھیں موتیاں نالوں کردے نظر ایندے ہین بھانویں دُنیا Global village دی شکل اختیار کر گئی ہے۔ ہور کمپیوٹر انٹرنیٹ سُن لوکاں کو جوڑ دتا ہے۔ دُنیا تیز رفتار رہے مگر اج وی سیف الملوک دی اہمیت برقرار ہے۔ خیر ماہڑا موخوع شاعری دی اہمیت بیان کرنا ایہہ بلکہ شعر دی تخلیق ہے۔ جدید پہاڑی دے ہک شاعر دا شعر پیش ہے جہڑا شعر دی تخلیق دے محرکات دی طرف اِشارہ کردا ہے۔

میں اپنے قلم چوں حرفاں نا ہار کڈھساں گا
تُساہڑے سامنے دل نا غُبار کڈھساں گا

(پرویز مانوسؔ)

شعر دی تخلیق دی پہلی منزل انتخاب ہوندی ہے کسے چیز کو پیشکش واسطے چن کہنا مگر پیشکش تھیں پہلاں تخّیل دی منزل ہوندی ہے۔ فنکار جو کجھ پیش کرنا چاہندے اُس کو بڑھا چڑھا کے پیش کرنے دی کوشش کردا ہے اگر کوئی چیز خوبصورت ہے اس کو ذیادہ خوبصورت بنا کے پیش کرے اگر بدصورت ہے اُس کو ذیادہ بدصورت بنا چھڑ دے۔ علامہ اقبالؒ دا شعر کنڈے کو سوئی تھیں بھی تر کھا کردا ہے۔

پہناتا ہوں اطلس کی قبا لالہ گل کو
کرتا ہوں سرِ خار کو سوزن کی طرح تیز

ہُن سوال پیدا ہوندا ہے کہ ایسا کرنے نال کے فائدہ ہوندا ہے۔ اصل بچ اس نال شعر دلاں تے اثر کرنے دا کم کردا ہے۔

اس تھیں بعد ترتیب الفاظ دا مرحلہ آگیندا ہے شعر دی پیشکش دا ذریعہ الفاظ ہوندے ہین۔ کیفیت دے اظہار واسطے مناسب لفظاں دی تلاش کیتی جلدی ہے

مولناؔ حالی دے مطابق ہک ہک لفظ دی تلاش بچ شاعر کو ستر ستر کھوہاں بچ نظر سٹنی پیندی ہے۔ جدوں صحیح لفظ مل گیندا ہے تہ اگلا مرحلہ لفظاں دی ترتیب ہور استعمال ہوندا ہے جس واسطے شاعر کو کافی محنت کرنی پیندی ہے۔ ہک عربی قصیدہ نگار اپنے قصیدے کو پورے سال دی کمائی آکھدا آسا کیانکہ ہک قصیدے کو آخری شکل دینے بچ سارا سال لگ گیندا آسا مشہور شاعر ورجلؔ دے بارے بچ آکھیا جُلدے کہ اوہ صبح کو شعر لکھنے تھیں بعد پورا دِن اُس کو سجینے سنوارنے دی محنت بچ لگا رہندا آسا اوہ آکھدا ساجسطراں رچھنی اپنے بچیاں کو چٹ چٹ کے چمکیندی ہے۔شاعر بھی شعراں کو نکھا ردا ہے۔ شکسپر سُن اپنے ڈرامیاں ہور ولیم بلیک سُن اپنی نظماں نال ایسی ہی محنت کیتی ہے ہمینگ وے سُن اپنے ناول ''بوڑھا اور سمندر'' تے بے شمار محنت کیتی تاں ہی انہاں تخلیقاں کو اتنی شُہرت حاصل ہوئی۔ اقبالؔ سُن اپنے شعراں کو خوب تھیں خوب تر بنینے واسطے کافی توجہ دتی ہک شعر دے بارے اقبالؒ دا آکھنا ہے کہ چالی وار اُس بچ ردّو بدل کیتا گیا۔ جہڑا فن کار اپنے فن تہ محنت نہیہ کردا اُس کو کامیابی حاصل نیہہ ہوسکدی ہور نہ ہی فن کو سر بلندی عطا ہوندی ہے۔

اگر اِس تناظر بچ پہاڑی شاعری کو دکھیا جُلے تاں اسیں کجھ لوک اجاں کافی پچھے ہاں ہور اسدی سب تھیں بڑی وجہ مکو ایہہ دسدی ہے کہ اسیں اِس فن بچ کسے اُستاذ دی صلاح کہنے کو اپنی ذات دی ہور اپنے فن دی توہین سمجھدے ہاں ہور ایہہ سوچدے ہاں کہ شاعری ہک الہامی سلسلہ ہے جسکو مل گئی اُس کو کسے تھیں کجھ پچھنے دی ضرورت کے ہے۔ ہور اپنے آپ کو اُستاد سمجھ کے اپنے کلام دی اصلاح کو اپنی فنکاری دی توہین سمجھدے ہاں مگر ایہہ رُجحان بڑا خطرناک ہے۔ ہور ایہہ صورتحال پہاڑی شاعری واسطے چنگی گل نیہہ ضرورت اس گل دی ہے کہ اسیں ذاتی طور مطالعہ کرنے دی شوق اپنے اندر پیدا کراں جد کجھ لکھاں اُس کو پرکھاں کسے اُستاد دی نظراں تھیں

گزاراں۔تاں اوہ بہتر تخلیق ثابت ہوسکدی ہے۔ورنہ بقول شاعر:

ہراک بوٹے نی ڈالی ور میں زخمی پنچھیاں تکیاں ے
المبے اگ نے اٹھنے اکھاں بچ اڑکنی برہیا

(امتیاز نسیم ہاشمی)

لفظاں دی ترتیب یعنی فنی تدبیراں بہر حال فن دے نکھار واسطے بہت ضروری ہن جہڑا خیال جہاں لفظاں بچ دماغ بچ ایندا ہے اُس کو آمد آکھدے ہین۔ہور جدوں اِس کو نکھار کے پیش کیتا جُلدا ہے تہ اس عمل کو آورد آسکدے ہاں شعراں کو دلکش بنینے واسطے لفظاں دی ترتیب کجھ اسی ہونی چاہیے کہ انہاں بچ نغمگی پیدا ہو گچھے۔جس شعر بچ ترنم تہ نغمگی نہ ہوئے اوہ بہتر شعر نیہہ ہوسکدا اِک واری فر اسیں لفظاں دی ترتیب ہور فن بچ فنکار دی محنت دی گل اُتے آپہچدی ہاں۔اِسلسلے بچ ماہڑی نظر پہاڑی دے عظیم شاعر محمد عظیم خاںؔ ہوراں دے ہِک تنقیدی مضمون اُتے گچھ پیندی ہے۔جس بچ اوہ وزن ہور بحر اُتے زور دیندیاں ہویاں علم عروض دی واقفیت کو اہم قرار دیندیاں ہویاں اس علم دی وکالت کردے ہین ہور اس علم تھیں ناآشنا ہونے دی صورت بچ شاعری نہ کرنے دی صلاح دیندے ہین۔اُن دے مطابق شاعران دی اکثریت بحر وزن دے اصولاں تھیں ناواقف ہے۔ہور ایہہ گل فن شاعری دی صحت واسطے چنگی نیہہ۔اُنہاں دے مطابق چھٹ گھڑی بچ غزل یا نظم تخلیق کرنا ناممکن ہے مگر کجھ شعرا ئی لوازمات کو ہِک پاسے چھوڑ کے منٹاں بچ تخلیق دا کم مکمل کر چھوڑدے ہن ہور ایہہ تخلیق فنی اصولاں تھیں ناآشنا ہونے دی وجہ تھیں ناقص ہوندی ہے۔اوہ لکھدے ہن۔

''میں ایہہ سمجھن تھیں قاصر ہاں جے بڑے بڑے اُستاد وی اسطراں دستی موضوں کلام آسانی نال نیہہ لکھ سکنے تہ اسی کہڑے باغ نی مولی ہاں جے اس طراں

دستی موضوعات اشعار لِکھ کے نظم نا معیار کے ہوسی۔‘‘عظیم صاحب دی اس قیمتی رائے نال سوفی صد اتفاق کرنے دی گنجائش ہے کہ معیاری صورت اتنی جلد بازی بچ تخلیق ہونی ناممکن ہے۔ ہور فنِ شاعری نال سراسر ناانصافی ہے۔ شعر کسے مخصوص حالت بچ دماغ بچ ایندا ہے اوہ کس حالت بچ بھی زبان تے آوئے اُس کو نکھار کے پیش کرنا ہی فن کاری ہے۔ اوہ اگے لکھدے ہین۔

’’شعر گوئی نا میرا طریقہ اُستادنی ہدایت نے مطابق اس طرح ہے جے غزل نا کدے کوئی شعر میری زبان پر برجستہ آنا ہے۔ اوہ پہانویں مطلع ہوئے یا مقطع یا ہور کوئی درمیانی شعر میں پہلے اِسنی بحر لوڑناہاں فر اُس شعرنی تقطیع کرنا اُسدا معنی پرکھکے شامل بیاض کرناں۔ اس ساری مشق بچ تہاڑیاں بلکہ بعضے ہفتے بھی لگ گیندے ہین جہڑے حضرات پندرہ منٹاں بچ ہر طرح دُرست نظم یا غزل تخلیق کردے ہین، اُنہاں نی قابلیت تہ کہنہ مشقی قابلِ تحسین ہے جے انہاں نے اشعار دُرست نہ ہون اوہ سرزنش نے حقدار وی ہوسکنے ہین‘‘[1]۔ ایہہ اقتباس اِس گل دی دلالت کردے کہ بڑا فنکار بننے واسطے فنی اصولاں دی واقفیت ہور فن اُتے محنت کتنی ضروری ہے عظیم صاحب دی شاعری دانمونہ پیش ہے۔ ہک غزل دے کجھ شعر۔

بُزدلی بہادری، سرسری ہے سرسری
لاغری تونگری، سرسری ہے سرسری
ظاہر جلال وی، عالمی کمال وی
جوہری تہ عسکری، سرسری ہے سرسری
ایہہ عظیم بتکدہ بے مثال بتگری
ہر کمال آذری، سرسری ہے سرسری

[1] شیرازہ پہاڑی جلد ۳۱ شمارہ ۲-۱ سنہ ۲۰۰۷ء

لفظاں دی ترتیب تے غور کرنے نال پتہ چلدے کہ ایہہ کم بڑا فنکار ہی کرسکدے عام شاعر دے وس دی گل نہیہ ایہہ فنکاری دا امحراج ہے۔ ہور فن دے شوقیاں واسطے ہک بچ بڑی مِثال ہے۔ کہ کس طراں الفاظ کو بحر تہ وزن دے عین مطابق لڑیاں بچ پرویا ہے۔ ظاہر ہے کہ عروض دا عالم ہی ایسی فنکاری کرسکدا ہے مگر الفاظ دی جس طراں جکڑ جکڑ تہ اسیری دسدی ہے کجھ ساہ فوٹی دا احساس ہوندا ہے لفظاں کو کجھ ساہ کہنڑنے دا موقع مِلنا چاہیے۔

فنی تدبیراں دے نال نال پیکر تراشی بھی مچ ضروری ہے جدوں شعر پڑھیا چُلے اکھیاں دے اگے ہک تصویر آ گنی چاہیے۔ مصّور رنگاں نال تصویر بنیدا ہے شاعر لفظا نال شاعری دی بنائی تصویر مصّور دی تصویر تھیں اکثر بازی کہن جلدی ہے۔ استعارہ تہ تشبیہ شاعر دی تصویر کشی بچ کافی مدد کردے ہین۔

موسیقی تہ مصّوری دے نال نال لفظی تہ معنوی صنعتاں دا استعمال بھی شعر دے حسن واسطے بہت ضروری ہے تلمیات حسنِ تحلیل مراعاۃ النظیر وغیرہ دا استعمال شعر دے حسن بچ چار چن لا چھڑ دے ہن۔ تلمیح دی ہک مثال۔

حُسن یوسف تہ کوہِ طور لکھاں

ذرہ ذرہ ایہہ جھلک تیری ہے حسرت

ایہہ مثال دیندیاں مکو اپنا ہک تجربہ یاد آیا" میں ایک شاعر کولوں جہڑا کہ صاحب نشاندی ہی کرو کتاب بھی ہے ہک واری ہک تحقیق دے سلسلے بچ پچھیا کہ اپنے کجھ ایسے شعراں دی جھاں بچ تلمیح دی صنعت استعمال کیتی ہوئے۔ اُس سُن کا فی ٹال مٹول کیتی مکو سمجھ آ گئی کہ گل کے ہے۔ میں اُس دے سامنے تلمیح دی تعریف کیتی ہور مثالاں پیش کیتیاں۔ اوہ یقیناً اپنے شعراں بچ تلمیح دا استعمال کردا آسا مگر اِس دی تعریف نہ جاندا آسا کہ اوہ اپنے شعراں بچ کے استعمال کر رہیا ہے۔ بہر حال علم

بیان کو پڑھ کے اسیں انہاں چیزاں تھیں واقف ہوسکدے ہاں۔ ہُن کجھ ایسے شعر پیش ہین جھڑے شعریت دیاں جملہ خوبیاں نال پر رونق نظر ایندے ہین۔

میں سب پنجرے توڑی اُڈاں
جے بدلے حالات نا موسم

ڈاکٹر فاروق انور امرزا

سوچ نے پروی کتری ہندے
تاہنگاں کجھ سیلاب لکھے سن

شہباز راجوری

کندھاں بوٹے سارے چُپ ہن
کس کس کو زبان میں دیساں

نعیم کرناہی

دوستی پُھلاں دی مہنگی پے گئی
میں تہ لیر و لیر ہوکے رہ گیا

اقبال عظیم چودھری

فصل امن و محنت دی چوفیری ڈار آبیٹھے
حیاتی دے مسافر لئی فقط موتو دا جام آیا

عبدالحفیظ مجاہد

رُت خنجراں نے گاٹے کپسی
لہو تکسی تلوار نا کیہڑا

ڈاکٹر صابر مرزا

ہے کشمکش نے ماتحت تمام شوق و آرزو
دُعا لگی اُتھے اُتھے دوا لگے جھتے جھتے

محمد عظیم خانؔ

ہِک روز پیدا کرسی ماہڑا جنوں اوہ ہمت
ہِک روز تہ ہلیساں میں توہڑے آسماں کو

مشکور احمد شادؔ

پہاڑی بچ بھی بہتیرین شاعر تہ بہترین شعراں دی تعداد بھی کافی ہے ایہہ تھوڑے جیے شعر نمونے دے طور اُتے پیش کیتے گئے کہ شعر گوئی دے معیار دا تھوڑا جہیا پتہ لگ سکے۔ شعر دی تخلیق دے سلسلے بچ ایہہ تھوڑیاں جہاں گلاں حرفِ آخر نہیہ ہوسکدیاں اس تعلق نال کافی کجھ لکھنے دی گنجایش ہے۔ ہور صاحب قلم لوک ماہڑی اِس ناچیز کوشش کو اگے ٹورسن اِس اُمید نال ایہہ بحث ختم کرداں۔

☆

شعر تفہیم تحسین تہ تشریح دے آئینے وچ

مرمر ہک بناون شیشہ مار وٹا ہک پھندے
دُنیا اُتے تھوڑے رہندے قدر شناس سخن دے

(میاں محمد بخشؒ)

جس طراں شعر لکھنے واسطے کوشش تہ جستجو ضروری ہوندی ہے۔ اسطراں شعر سمجھنا بھی ہر ہکی دی وس دی گل نہیہ مشکل شعر کو غور فکر تھیں بعد سمجھ، کھتّاں سُبلا ہوند ے مگر اُس اندر حسن دی جیہڑی دُنیا آباد ہوندی ہے۔ اُس تک پہنچنے واسطے ہک خاص طراں دی ذہنی تربیت ضرورت ہوندی ہے۔ اِتھے دو چیزاں سامنے ایندیاں ہن۔ شعر دی تفہیم تہ تحسین تفہیم پہلے ضروری ہے۔ کیا نکہ اگر شعر سمجھ وچ نہ آیا فر اُسدی تعریف کس طراں ہو سکدی ہے۔ شعر ہک پُراسرار چیز ہے۔ کدے کدے ایسا بھی ہوندے کہ شعر اپنے چہرے تھیں پردہ ہی نیہہ چیندا۔ قاری واسطے عام طور اُتے پہلی پوہڑی ایہہ ہوندی ہے کہ شعر دے معنی ہور معنیاں دی ڈوہنگائی نالے مکیناں دی تمام باریکیاں تک اُس دا ہتھ وچ گچھے ایہہ کم کجھ سبلا نہیہ کیا نکہ شعر دے تقاضے نثر تھیں مختلف ہین۔ نثر وچ، وضاحت صراحت، ہور قطعیت ہوندی ہے۔ مگر شعر وچ مختلف قسم دیاں پابندیاں ہوندیاں ہن۔ خاص طور اُتے قافیے ہور وزن دی پابندی شاعر کو اختصار تے مجبور کردی ہے۔ اُس کو مختصر لفظاں وچ خاصا کجھ آکھنا پیندے۔ اسطراں بھی آکھ سکدے ہاں کہ دریا کوزے وچ بند کرنا پیندا ہے شعر وچ وزن دی

ضرورت دے مطابق الفاظ دی ترتیب بدلدی ہے نالے غزل وچ عموماً شعراں وچ اشارے تہ کنایئے استعمال کرنے پیندے ہین۔

جانے ایہہ ترہایا موسم
رجسی کتنی رَت پلائی

(شہباز راجوریؔ)

اکثر شعر وچ ایسا ہوندے کہ شاعر کجھ گل آکھ چھوڑدا ہے ہور کجھ گلاں قاری دے تخیل اُتے چھوڑ دیندا ہے کہ گُم شدہ کڑیاں اُسدا ذہن آپی ڈھونڈ کھنّے۔ شعر کو سمجھنے واسطے ایہہ گل بھی ضروری ہوندی ہے کہ قاری بھی کائنات دا مطالعہ مشاہدہ ہو رفن شاعری تھیں بھی کسے حد تک آشنا ہوئے۔ ہور اُستاد شاعراں دے کلام دا مطالعہ کیتا دا ہوئے۔ اگر ایہہ ساریاں گلاں ہک قاری دے اندر موجود نہ ہون تاں اوہ شعر تھیں نہ ہی لُطف اندوز ہوسکدا ہے ہور نہ ہی شعر دے اندر چھپیا دا فلسفہ اُس دے ذہن تک رسائی حاصل کرسکدا ہے۔

ہن اِس گل اُتے بحث کرساں کہ اساں کو شعر وچ کے کجھ ڈھونڈنا چاہے کہڑیاں کہڑیاں خوبیاں ہک شعر وچ ہونیا چاہدیاں ہین اس ضمن وچ اسیں فر شعر دی تخلیق نال جُڑیاں دیاں گلاں اُتے گفتگو کرنے واسطے مجبور ہوگیندے ہاں کیّاں کہ ایہہ ہک ایہہ جیئی مثال ہے کہ عمارت دی خوبصورتی تہ پائیداری دا راز اِس گل وچ ہے کہ اُس وچ بنین دے وقت کے مواد استعمال ہویا ہے۔ اُسدی بنیاد کس زمین اُتے ہے ہور اُس کو بنینے والا کاریگر کون آسا۔ اس مثال دی روشنی وچ اسیں ایہہ گل آکھ سکدے ہاں کہ سب تھیں پہلاں اساں شعر دے محرکات ہور تخلیقی عمل تے گل کرنی پیسیؔ کہ کس طراں شعر دی تخلیق ہونی چاہے۔

(اہم تجربہ) پہلی گل ایہہ ہے کہ شعر کیا نیہہ آکھیا گیا۔ اسیں جاندے ہا

ں کہ شعر پچ کوئی ذاتی تجربہ بیان ہوندا ہے دل دی واردات پیش ہوندی ہے۔ ایہہ تجربہ بامعنی ہور ضروری بھی ہوسکدے تہ منفی ہور فضول بھی ہوسکدا اہے۔ شعر کو پرکھنے دی کسوٹی ایہہ ہے کہ شعر پچ جہڑی گل آکھی گئی اسدی کوئی اہمیت ہے یا اِسدا اسدے دل تے دماغ اُتے کے اثر پیندا اہے اِس نال اسدی بصیرت پچ کجھ اضافہ ہوندے یا نہیہ اگر ایہہ سارا کجھ شعر پچ ہے تاں شعر کسوٹی اُتے پورا پورا اہے۔

(۲) الفاظ تہ ترتیب الفاظ: ۔شعر کو پرکھدے ویلے ایہہ گل دکھنی ہے کہ الفاظ دا انتخاب کتنا خوبصورت ہے ہور فر الفاظ کس ترتیب نال شعراں دی لڑی پچ پروئے گئے ہین۔ ہور اپنے خیالات تجربات کو شاعر سُن جتنے خوبصورت الفاظ ہور خوبصورت ترتیب دتی ہے شعر اُتنا ہی خوبصورت ہوسی ہک مفکر آکھدے کہ الفاظ دا معنیاں نال اوہ رشتہ نیہہ جہڑا جس دا کوٹ نال ہے۔ (یعنی لباس نال ہے) بلکہ اوہ رشتہ ہے جہڑا جسم تہ چمڑی دا ہے یعنی دواں کو الگ کرنا ممکن نہیہ علامہ اقبال دے مطابق معنی ہور لفظ دا ر رشتہ جان تہ تن دا ہے۔ ایہہ گل بھی خیال پچ رکھنی ہے کہ صرف موزوں الفاظ دا انتخاب ہی چنگے شعر واسطے کافی نیہہ بلکہ لفظاں کو طریقے نال ترتیب دینا بھی ضروری ہے۔ ہور ایہہ سارا محنت تہ عرق ریزی تھیں بغیر نیہہ ہوسکدا۔

(۳) نغمگی: ۔نثر واسطے ایہہ گل جس طراں ضروری ہے کہ اوہ بلند آواز پچ پڑھی گچھے تہ کناں کو چنگی لگے ہور مٹھاس دا احساس ہوئے اِسی طراں شعر واسطے ترنّم ضروری ہے اس واسطے شاعر کو موسیقی نال لگاؤ ہونا چاہیے۔ ہور موسیقی دی

تھوڑی بہت واقفیت بھی ہونی چاہے تائیں اوہ لفظاں کومناسب ترتیب دینے دی کو
شش کر سکدا ہے لفظاں دی مناسب ترتیب تہ وزن دے حوالے نال شاعری
واسطے کجھ باقاعدہ اصول ہین ہک باقاعدہ علم ہے جس داناں عروض ہے مگر ایہہ گل
ضروری نیہہ کہ عروض جانݨ والا ہی شاعر ہوسکدا ہے کیاں کہ علم عروض بعد وچ وجود وچ آ
یا شاعری پہلے بھی ہوندی آسی اج بھی شاعراں دی خاصی تعداد جہڑے عروض تھیں نا
واقف ہین مگر کامیاب شاعر نظر اندے ہیں۔ ہاں ایہہ گل ضرور ہے کہ شاعر کو ایہہ علم
جس حد تک ہوسکے سکھݨ، کہݨا چاہیے۔

(۴) پیکر تراشی:- کامیاب تہ حسین شعر اوہ ہے جس وچ کسے خیال کو
اسطراں پیش کیتا جُلے کہ قاری یا سامعہ دے سامنے ہک تصویر آ گچھے۔ شکسپیر سُن آکھیا
ہے کہ شاعر اپنے تخیل دی مدد نال چھاڑاں کو جسم ہور محسوسات کو زبان دیندا
ہے۔ چھاڑاں کو جسم دی شکل دینا ہی پیکر تراشی ہے شاعری واسطے جتنی موسیقی ضروری
ہے اتنی ہی ضروری مصوّری بھی ہے۔ مصوّر؛ نگاں نال تصویر بنیدا ہے ہور شاعر
لفظاں نال شاعر دی بنائی دی تصویر مصوّر دی تصوّر تھیں اکثر بازی کھن جُلدی ہے
کیاں کہ انسان دے دلے وچ جہڑیاں مختلف قسم دیاں کیفیتاں گزردیاں ہین انہاں کو
پیش کرنے وچ مصوّر عاجز ہے۔ مگر شاعر ایہہ کم کامیابی نال کر سکدا ہے متحرک تصوّیر
مصوّر نیہہ پیش کر سکدا۔ پیکر تراشی دے سلسلے وچ شاعر استعارات تہ تشبیات دی
تلاش کر کے اُنہاں کو استعمال کردا ہے استعارات ہور تشبیات وچ تازگی تہ لچک ہونی

چاہیے ہورایہہ ایسے ہونے چاہیے ہن کہ آسانی نال ذہن تک پُہچ سکن ۔ اسدے نال نال مختلف قسم دیاں صنعتاں بھی شعر دے حسن کو بدھینے دا کم کر دیاں ، تلمیح تجنیس، تضاد، حسن تحلیل ، مبالغہ ،لف ونشر شعر دی زینت ہین ۔مگر ایہہ صنعتاں شعر اُتے بھار نہ ہون ہور ایسا محسوس نیہہ ہونا چاہیے ۔ کہ صنعت واسطے شعر آکھیا گیا ہے۔

(۵) شعر تہ فلسفہ :۔ شعر نچ اگر کجھ فلسفہ ہے تے چنگی گل ہے۔ ہو راگر پیغام تہ فلسفہ شعر نچ نہ تھاوے تاں بھی شعر شعر ہی ہے۔ شعر نچ اس گل اُتے خاص تہان دینے ہور ایہہ گل دکھنی ہے کہ شاعر سُن آداب شاعری دا کتنا لحاظ رکھیا ہے۔ جتھے تک ماہڑی سوچ دا تعلق ہے میں سوچداہاں کہ شعر نچ کجھ پیغام ضرور ہونا چاہیے۔

(۶) شعر تہ ابہام :۔ شاعری نچ ابہام دا کے رُتبہ ہے اِس دا جواب ایہہ ہے کہ قصیدہ ، مرثیہ ہور مثنوی نچ ابہام حو بی نیہہ بلکہ خامی ہے مگر غزل نچ ابہام مزہ پیدا کردا ہے مگر پیامی شاعری دی غزل بھی ابہام برداشت نیہہ کر سکدی کیانکہ پیغام واسطے وضاحت ضروری ہے۔ جسطراں علامہ اقبال دی غزل ابہام تھیں دور ہے کیانکہ اِس نچ پیغام ہے۔

(۷) شعر تہ اصلیّت : سوال ایہہ ہے کہ شعر نچ اساں کو اصلیّت ڈھونڈنی چاہیے ہور اصلیّت شاعری دا حُسن ہے۔ اس سلسلے نچ حالیؔ سُن اصلیّت کو

شعر واسطے لازم قرار دِتا ہے تے مگر اکثر نقاداں سُن اسدی مخالفت کیتی ہے۔ اگر غور کیتا جُلے تہ پتہ چلدا ہے کہ سائنسی صداقت شعری صداقت تھیں ہک الگ چیز ہے اس سلسلے بچ غالب دے ہک قصیدے دا آخری شعر پیش ہے۔ ایہہ شعر اج بھی ضرب المثل دا درجہ رکھدا ہے ہور ہر خاص و عام دی زبان اُتے اکثر رہندا ہے۔ شعر بچ مرزا غالبؔ اپنے ممدوح کو انہاں لفظاں بچ دُعا دیندا ہے۔

تم سلامت رہو ہزار برس
ہر برس کے دن ہو پچاس ہزار

حساب تہ سائینس دان سلسلے بچ ایہہ آکھن کہ ہزار سال کوئی نیہہ جی سکدا اہور نہ ہی پنجاہ ہزار سال دا کوئی دن ہو سکدا ہے۔ مگر اس سلسلے بچ شعری صداقت تشریح کر دیاں آکھی کہ اتھے صرف لمّی عمر دی دُعا دینی ہی مطلوب ہے۔ ہور کجھ نیہہ اسطراں پتہ چلدا ہے کہ شعری صداقت حقیقی صداقت تھیں مختلف ہے۔

ایہہ تمام نکتے جھڑے شعر دے حسن دے پرکھ واسطے بیان ہوئے تمام اگر ذہن بچ رہون تاں اسیں شعر کو پرکھ سکدے ہاں۔

شعر دی تشریح

شاعری اندرونی جذبات تہ احساسات دی ترجمانی کردی ہے ایہہ احساسات تہ جذبات کو اشاریاں تہ ہور مختلف طریقیاں نال بیان کردی ہے۔ ہر انسان یا شاعر دے بیان دا اظہار اپنے اپنے طور نال ہوندے اِس وجہ تھیں شاعر دے دل و دماغ تک پہنچنا بہت مشکل ہوندا ہے۔ شعر بچ تہ صرف ہک اشارہ ہوندا ہے ہو راشارے دے مطابق اندازہ لا کے شعر دی کسے حد تک تشریح ہوسکدی ہے بچ اکثر غلطیاں ہوندیاں ہین ہور شعر دی تشریح دا حق ادا ایہہ ہوسکدا ہور شاعر دے اندر دی دُنیا تک پہنچنا آسان نیہہ ہوندا شعر دی تشریح دے سلسلے بچ کجھ خاص گلاں ذہن بچ رکھنے دی ضرورت ہے۔

سب تھیں پہلاں اِس گل دا خیال کرنا ضروری ہے کہ تشریح مکمل ہوئے اوہ اِس لحاظ نال کہ بعض شعراں بچ گل ادھی آکھی دی ہوندی ہے اُس کو پورا سمجھنے دی کوشش کرنی ہے۔ شعراں بچ اشاریاں بچ گلاں ہوندیاں ہیں اُن دی وضاحت کرنے دی لوڑ ہوندی ہے۔

دوئی ایہہ گل بھی تشریح بچ مدد کردی ہے کہ اگر اِس گل دی شناخت ہوسکے کہ ایہہ شعر کس شاعر دا ہے ہور اُس دے کلام دی خصوصیات کے ہین ہور اُنہاں خاصیتاں بچوں کہڑی خصوصیت اِس شعر بچ ہے۔

ترئی گل ایہہ ہے کہ شعر بچ جہڑیاں خوبیاں موجود ہین اُنہاں دی طرف اشارہ

کرنا ضروری ہے مثلاً شعر بچ کس نوعیت دا تجربہ بیان ہویا ہے۔ اِس تجربے دے اظہار واسطے شاعرسُن کس طرح دے الفاظ استعمال کیتے ہن ہور شاعرسُن کس طراں دے فنی وسائل کم بچ لائے ہین۔

شعر دی مکمل تشریح صرف اُس دا خالق یعنی شاعر ہی کرسکدے کیا نکہ بہتر طریقے نال اوہ ہی اِس گل کو جاندے کہ اُس سُن کے آکھیا کیاں آکھیا ہور کس طراں آکھیا قاری صرف اندازہ لاسکدے ورنہ حرفاں دے معنی ڈھونڈنے نال تشریح دا حق ادا نیہہ ہوسکدا۔ کوئی شعر ایسا بھی ہوندا ہے کہ اُس دی تشریح واسطے پوری کتاب لکھ کے بھی تشریح مکمل نیہہ ہوسکدی ہور کسے شعر دی تشریح چواں سطراں بچ ہوسکدی ہے مگر ایسا شعر جس دی تشریح اتنی سُبلی ہوئے صرف لفظاں دا قید خانہ ہوسکدا ہے۔ کیاں شعر ایسا ہونا چاہیے کہ دریا کوزے بچ بند ہوئے۔ شعر دی مثال ہک ایسے تمبو (خیمے) دی ہونی چاہیے جس کو اگر کھلیا را جُلے ہک دُنیا اُس دے اندر آ گچھے ہور بند کیتا جُلے تہ رومال نالوں چنتے بچ آ گچھے۔

☆

پہاڑی شاعری نچ تنقیدی عناصر، ہک تلاش

شاعری نچ تنقید داعنوان بڑا عجیب لگدے کہ شاعری نچ تنقید کس طراں ہوسکدی ہے۔اس سلسلے نچ جواب ایہہ ہوسکدا ہے کہ شاعری نچ تنقید مُچ پہلیاں تھیں ہوندی آئی ہے۔

شاعر کدے کدے اپنی شاعری نچ کسے فن پارے دا تذکرہ چھوڑ دا ہے ہور دائے موضوعات تھیں علاوہ شاعری دے بارے نچ بھی اپنے خیالات دا اظہار کر چھوڑ دا ہے گویا ایہہ تنقید نظری تنقید دے دائرے نچ ایندی ہے۔اُردو شاعری اُتے اگر نظر دوڑاواں تاں پتہ چلدا ہے کہ قدیم اُردو (دکنی) نچ بھی اِس قسم دے اشارے لبھدے ہین۔مُلّا وجہی سُن اپنی مثنوی ''قطب مشتری'' نچ شاعری دے بارے اپنا نقطہ نظر وضاحت نال بیان کیتا ہے۔اوہ شاعری واسطے تخلیقی شعور اُتے زور دیندا ہے اِسدے نال نال شعر کو مصّوری کوشش بھی آکھدے اوہ شاعری نچ سادگی نزاکت معنی آفرینی جدّت الفاظ داموزوں استعمال تہ الفاظ تہ معنی دے بچھکار جسم تہ روح جئے تعلق کو مدِ نظر رکھدا ہے ہور آکھدا ہے کہ الفاظ اِس طراں استعمال ہونے چاہیدے کہ قاری بلند معانی تھیں ہمکنار ہو سکے قطب مشتری دے انہاں شعراں تھیں اُس

دے تنقید شعور دا پتہ چلدا ہے۔

ے جو بے ربط بولے تو بتیاں پچیس
بھلا ہے جو یک بیت بولے سلیس

☆

سلاست نہیں جس کیری بات میں
پڑیا جائے کیوں جُو لے کرہات میں

☆

جیسے بات کے ربط کا نام نہیں
اُسے شعر کہنے سوں کچ کام نہیں

☆

نکو کر توں کئی بولنے کا ہوس
اگر خوب بولے بیت بس

☆

اگر فام ہے شعر کا تجھ کوں چھند
چُنے لفظ لیا ہور معنی بُلند

☆

رکھیا ایک معنی اگر زور ہے
ولے بھی مزابات کا ہور ہے

☆

انہاں شعراں تھیں پتہ لگدا ہے کہ شاعری کیہی ہونی چاہیے۔ ہور زبان دا معیار کیسا ہونا چاہیے۔ دِکّنی دا ہک ہور مشہور شاعر ابن نشاطی آکھدا ہے۔

وہی سمجھے سمجھ جن کو کچھ بات
جو بندھیا ہے سویوں صفت سوا بیار

☆

اگرچہ شاعری کا فن ہے عالی
ولے کیا کام آوے بات خالی

☆

مری ہے نظم میں انشاء کے دھاتاں
رہے انشاء کے دھاتاں ہور باتاں

میر تقی میرؔ سُن کدے ایہہ آکھیا کہ خوش سیلقگی نال جگر خون کرنا شاعری ہے۔ کدے آکھیا کہ دردوغم جمع کر کے دیوان تیار کیتا۔ خیر چاہیے اُنہاں خون جگر کو شاعری آکھیا مگر اپنے شعراں بچ شاعری دی گل تے کیتی۔

مصرعہ کبھو کبھو کوئی موزوں کروں ہوں میں
کئی خوش سلیقگی سے جگر خوں کروں ہوں میں

☆

ہم کو شاعر نہ کہو میر کے صاحب ہم نے
دردوغم کتنے جمع کئے تو دیوان کیا

مرزا رفیع سودا اُسن اپنی شاعری بارے اپنے خیالات دا اظہار کجھ اسطراں کیتا ہے۔

سودا کی فصاحت ہے جو کچھ نظم بیاں میں
رکھتی وہ فصاحت نہیں خاقانی کی تقریر

☆

وہ ربطِ سخن اور وہ آئین بیاں کا
پاوے نہ کھو کوئی کرے کیسی ہی تدبیر
خوبی معانی کہوں یا بندشِ الفاظ
پاکیزہ بیانی کہوں یا صافی تقریر

میر انیسؔ دے انہاں شعراں تھیں شاعری واسطے فصاحت ہور معنیاں وی اہمیت دا پتہ لگدے۔

یوں جلوہ گر ہیں شاہد معنی حجاب میں
جس طرح حسن چہرہ یوسف نقاب میں
ہر سمت گل رخانِ مضامین کا ہے ہجوم
ہوئے ہیں سب ادا جو فصاحت کے ہیں رسوم

پہاڑی شاعری بچ بھی تنقید دے کجھ نمونے مِل گیندے ہین۔ شہرہ آفاق تصنیف ''سیف الملوک'' بچ میاں محمد بخش ہوراں شاعری دے بارے اپنے قیمتی خیالات دا اظہار کیتا ہے۔ اُنھاں سُن شاعری دے بارے ہک مخصوص نقطہ نظر پیش کیتا ہے۔ اوہ سوز وگذار کو شاعری دا پہلا جز خیال کردے ہین۔

جس بچ گجھی رمز نہ ہوئے دردمنداں دے حالوں
بہتر چُپ محمد بخشا سخن اجیئے نالوں

اس تھیں علاوہ اوہ دلنشین تہ لطیف اظہار خیال نالے تمثیلی انداز کو پسند کردے ہین۔

جو شاعر بے پیڑا ہوئے سُخن اوہدے بھی رُکھے
بے پیڑے تھیں شعر نہ ہوندا اگ بن دھواں نہ تھکھے

میاں صاحب حُسن اپنی پہلی شاعرانہ تصنیف ''سوہنی مہینوال'' جہڑی ۱۲۷۳ھ
بچ لکھی گئی ہے۔ اِس کتاب بچ بھی پنجابی شاعری دا تنقیدی محاکمہ پیش کیتا ہے اس محا
کے تھیں اُندے تنقیدی شعور دا پتہ لگدا ہے۔ شعر حسب ذیل ہین۔

اول شیخ فرید شکر گنج عارف اہل ولایت
ہک ہک سخن زبان اوہدی دا رہبر راہِ ہدایت

پھر سلطان باہوؔ ہک ہویا خاصہ مرد حقانی
دوہڑے پاک زبان اوہدی دے روشن دوئیں جانیں

بُھلے شاہ دی کافی سنکے ٹُٹد کفر اندر دا
وحدت دے دریا اندر او بھی دیتا تر دا

وارث شاہ سُخن دا وارث نندے کون اُنہاں نو
حرف اوہدے تے انگل دھرنی ناہیں قدر اساں نو

جہڑی اوس چوہڑیٹ آکھی جے سمجھے کوئی ساری
ہک ہک حرف اندر خوشبوئیں وانگ پھلاں دی کھاری

مقبل دی گل سدھی سادی ہے مقبول پیاری
لفظ کمیں تے معنی بہتے یاد رکھن دی کاری

رانجھا برخوردا فرسوہنی دا بُلبُل باغ سُخن دی
شعراوہدا جیویں واوٗ فجر آنے پاس چمن دی

میاں محمد بخشؒ ہوراں نوں شعر وچ سادگی بڑی پسند آسی اُندے مطابق سادے کلام وچ ہی درد دا اظہار ہوسکدے ہور شعراں وچ رنگ برنگیاں صنعتاں کو عام لوک نہیہ سمجھ سکدے۔

سادی صاف کلام وچ ہوند درد تمام
نہیں تاں صنعت پان وی مینوں عقل دوام
عالم صنعت دیکھ کے بہت کرن تعریف
عاماں دے سمجھان نوں کیتی میں تصنیف

غلام حسین اظہر ہور لکھدے ہین "داخلی تہ خارجی زندگی نے حسن امتزاج تھیں علاوہ میاںؒ ہوراں سُن فارسی تہ پنجابی نی صوفیانہ شاعری نے مطالعے سُن ہک مخصوص نظریہ شاعری وی اختیار کرنے پُر ابھاریا ہے۔ اِس دبستان شاعری نے بُنیادی ترے جُز ہین سوز گذار پند و نصیحت نے چھاڑ تھیں بغیر دلنشین تہ لطیف پیرایہ اظہار ہور تمثیلی انداز انہاں ترے خوبیاں اُپر میاں صاحبؒ نے بار بار زور دتا ہے"۔ [1]

میاں محمد بخشؒ دے خیال وچ شعر کو خوش الحانی نال پڑھیا جُلے تاں ہی صحیح لُطف پیدا ہوسکدا ہے۔

باجھ ادا آواز رسیلی لگدا شعر الونا
دودھ اندر جے کھنڈ رلائے مٹھا ہوندا دونا
کرے سوال فقیر محمد پڑھنے والے تائیں
رونق کھڑیں نہ شعر میرے دی نال ادا سُنائیں

میاں صاحبؒ ہوراں دی ایہہ آرزو اتنی قبول ہوئی کہ اج جھڑا بھی سیف

الملوک پڑھدا ہے ادا نال پڑھنے دی کوشش کردا ہے ہور کئی لوک ایہہ کلام سُننے دے مشتاق رہندے ہین۔ مگر ایہہ شاعری ''ادا'' نال لکھی گئی آسی تائیں ہر دور بچ مقبول عام ہے۔

جدید پہاڑی شاعری بچ تنقیدی عناصر ڈھونڈنے مشکل کم ہے۔ مگر فروی پرچول کرنے نال کجھ نہ کجھ ہتھ آگیندا ہے لعل الدین مظلوم (مرحوم) ہوراں سُن با لواسطہ طریقے نال اپنیاں کجھاں نظماں بچ اج دے شاعراں تے قلمی وار کیتا ہے۔ہک نظم ''شاعر بھی کجھ لوک'' دے کجھ بند اِس طراں ہین۔

چھپا راز نہ چھوڑن کوئی گل کرن دوٹوک
ہجے ہسنے سوہنے سجنو شاعر بھی کجھ لوک
کجھ نے اُتے زمیں اپنی شعر دی ہل چلاون
کجھ نے کھیت دوئے دے سجنو ادھیا کم کراون
لے بحر دی فکر نہ کوئی کے صنف کے فوک
ہجے ہسنے سوہنے سجنو شاعر بھی کجھ لوک
کجھ تے عاشق شاعری اتنے اگے ہی اگے تہیندے
کجھ بے چارے بن نوٹاں تھیں بالکل قلم نہیہ چیندے
شعر نہ جانن چیز ہے کہڑی ہک واہ واہ دی شوق
واللہ قدر شاعر دی اُچی جے مظلوم ہے ذوق
ہجے ہسنے سوہنے سجنو شاعر بھی کجھ لوک

مظلوم ہوراں دے ایہہ شعر پڑھ کے پتہ لگدے کہ اُندی نظر بچ کجھ شاعر صرف روپے پیسے دی لالچ بچ شاعری کردے ہین ہور فن شاعری تھیں نا آشنا ہین

1 شیرازہ پہاڑی جلد 1 شمارہ ۳،۴ ۱۹۹۹ء

آخری شعر وچ مظلوم ہوراں شاعری دی اہمیت دی گل کیتی ہے۔ مگر شاعری واسطے ذوق وشوق بہوں ضروری ہے لعل الدین مظلوم ہوراں دی ہک ہور نظم ''اج دے کجھ شاعر'' زیرِ نظر ہے اِس نظم وچ اُنہاں سُن شاعراں دیاں چار قسماں بیان کیتیاں ہین اوہ لکھدے ہین۔

قسم پہلا شاعردا اصلی وی ہے
اُس تھیں پچھے دوانسلی وی ہے
خفا ہویو مولوں نہ نقلی وی ہے
اصلی سچائی فراڈے نکھیڑے
نسلی زمین اپنے دادے دی کیڑے
مقلی بے چارہ غماں کوکھدیڑے
نقلی وی سجنوں ادھیکے نبیڑے

اِس نظم وچ اوہ اِسی گل دا اظہار کردے ہن کہ کہڑا شاعر فن دی خدمت کردے ہور کہڑا فن کو نقصان پہنچدے ہین۔ اوہ اگے لکھدے ہین۔

جونٹ ہے کسے دا کسے دی ہے ہل
ادھیکی زمیں تے اوپہیندی ہے چل
سسی ہے منڈی تہ کھنڈا ہے پھل
اپنی زمی تے نے موہنڈے ہی شل
اوہ شاعر نہیہ میں گنور آکھساں
میں ہک نہ ویہ سجنو ہزار آکھساں

مظلوم صاحب ہوراں سُن اپنیاں انہاں دواں نظماں وچ تقریباً ہک ہی جئے خیالات دا اظہار کیتا ہے ہور فنکار کو ہدفِ تنقید بنا ہے شاعر دی فنِ شاعری تھیں نا

واقفیت ہور جھوٹی شان وشوکت حاصل کرنے دی حرص اُتے تنقید کیتی ہے۔فن پارے دے بارے بچ کجھ نہیہ آکھیا بہر حال ایہہ تنقید اِسے شاعراں واسطے سبق آموز گل ہے۔ہور ہک اشارہ ہے کہ شاعر کو ذرا پھوک کے قدم رکھنا چاہیے ہک بُزرگ شاعر تھیں ایسی راہنمائی دی اُمید ہوندی ہے۔مگر کدے اِس بارے بھی کجھ اشارے دیندے کہ فن شاعری واسطے کس کس چیز دا خیال رکھنا چاہیے۔کے لکھنا یا کسے فن پارے اُتے گل کردے تاں زیادہ ہی راہنمائی ہوندی۔

پہاڑی دے نامور شاعر تہ علمِ عروض دے ماہر جناب محمد عظیم خان ہوراں سُن اپنی ہک غزل بچ شاعراں دی فن تھیں نا آشنائی دا ذکر اِس طراں کہنا ہے۔

بے وزن بے قافیہ تہ بے ردیف
میں بھی شاعر توں بھی شاعر بہت خوب

پہاڑی دے ہک ہور شاعر حاجی فیروز دین بیگ ہوراں سُن بھی شاعری بارے اپنے خیالات دا اظہار شاعرانہ پیرائے بچ کیتا ہے۔پہاڑی شاعری بچ اوہ ہک پیغام ڈھونڈے ہین۔جس پیغام نال پہاڑیاں کو ترقی نصیب ہوئے اُنہاں دی ہک نظم "پیغام فیروز" بچ کجھ شعر اس سلسلے بچ مثال پیش کردے ہین۔

آئے اج غمخوار تُساندے
پہاڑی شاعر یار اساندے
سوہنے سوہنے شعر سُناون
شعراں نال ایہہ قوم جگاون

حاجی فیروز دین بیگ ہوراں سُن اپنی شاعری دے بارے بچ اس طراں آکھیا ہے۔

نظم و غزل دا پتہ نیہہ مکو
نہ فن و تخیّل ذرا ہے مکو
خدایا مکو علم دی توقیر دے
زبان بچ لطافت دی تاثیر دے

('اعتراف' حاجی فیروز دین بیگ)

انہاں دواں شعراں دی اگر تشریح کیتی جُلے تے اندازہ لگ سکدے کہ شاعر واسطے ایہہ گل ضروری ہے کہ اوہ مختلف اصناف سخن دی پرکھ تہ شناخت دا چج رکھدا ہوئے۔ اوہ فنی تقاضیاں تھیں آشنا ہوئے۔ نالے تخیل دا مالک ہوئے۔ اسدے نال نال اوہ علم تہ جانکاری رکھدا ہوئے۔ مطلب ایہہ کی اُسدا مطالعہ وسیع ہوئے ہور اُسدی زبان بچ لطافت تہ مٹھاس ہوئے اگر ایہہ ساریاں چیزاں ہک شاعر کونصیب ہوجُلن تہ اوہ کامیاب شاعر ہوسکدا ہے بیگ صاحب سُن بڑی کامیاں نال شاعری واسطے ضروری گلاں دا اظہار شعراں ہی بچ کر کہدا۔ ایہہ نظری تنقید دا بہترین نمونہ ہے حالانکہ شاعر سُن کسے ہور دے بارے بچ کجھ نیہہ آکھیا صرف اپنے بارے بچ رائے دتی ہے مگر ایہہ اشارہ باقی شاعراں واسطے ہک راہنمائی ہے۔

اج پہاڑی شاعری جس مقام اُتے پہچی دی ہے۔ اِس بارے مقالے تہ تبصرے نظراں تھیں گزردے ہی رہندے ہین پہاڑی شاعری بچ کے ہے۔ ہور کے نیہہ کے ہور ہیا ہے۔ ہور کے ہونا چاہیے۔ ایہہ ہک گفتگو دا ایسا سلسلہ ہے جہڑا جاری وساری ہے۔ محققین تہ نقاد حضرات اپنے اپنے زاویہ نگاہ نال ایہہ سارا کجھ دکھدے ہین۔ ہور فر اپنے قلم کو حرکت بچ آن کے تحریری شکل بچ اپنے تجربے ہور تحقیق کو آنے والی پیڑی تک پہچنے دی کوشش بچ لگے رہندے ہین ہور تفصیل نال اپنے خیالات دا اظہار کردے ہین مگر شاعر بھی اپنے شعراں دے وسیلے نال اس گل کو مختصر

لفظاں بچ آکھ چھوڑ دے ہین۔ پہاڑی شاعری بچ کتنی مٹھاس ہے کتنی لطافت ہے ہور کتنا سوز و گذار ہے۔ یا اسطراں بھی آکھ سکدے ہاں کہ اِس دور دی پہاڑی شاعری دی خاصیت کے ہے اِس بارے پہاڑی دے نامور شاعر تہ ادیب ڈاکٹر فاروق انور مرزا ہوریں اسطراں آکھدے ہین۔

لطافتاں وی نے اِس بچ تہ نالے سوز گذار
کہ دلفریب ہے ایہہ شاعری پہاڑی نی

پہاڑی دی مجموعی شاعری دی دلفریبی تہ لطافت دے اعتراف دے نال نال ڈاکٹر صاحب ہوراں کو پہاڑی غزل اجاں بھی اُردو دی ملکیت بچ دسدی ہے۔اس بارے اوہ اپنے خیالات دا اظہار کجھ اس طراں کردے ہین۔

ہے کاربار غزل نی اساس بس اتنی
زمین اُردو نی گرداوری پہاڑی نی

راقم سُن اپنے ذاتی تجربے تہ مشاعدے نال اس گل دا اندازہ لایا ہے کہ عام لوک اصناف سخن بچوں زیادہ تر نظماں تہ گیت ہی پسند کردے ہین۔ ہور لکھاری کو بھی گیت لکھنا آسان دسدا ہے۔ کیانکہ گیتاں بچ اظہار خیال سدھے سادے طور ہوندا ہے۔اسدے برعکس غزل جئی صِنف بچ اشاریاں تہ رمزاں نال گل کرنی پہندی ہے ہر ہک نہ غزل لکھ سکدے نہ سمجھ سکدے اِسی تناظر بچ راقم سُن غزل دی سختی تہ گیتاں دی نرمی کو اِس طراں بیان کیتے۔

غزل دا لقمہ سنگھ نہیہ لہذا لوکاں ہضم نہیہ ہوندا
گیتاں والے کھاون نوالے سارے سمجھ لواسے

راقم سُن ہمیشہ ایہہ کوشش کیتی ہے کہ اپنا درد اپنے تک ہی محدود رکھاں دُنیاں کو شریک غم نہ کراں مکت ماہڑی شاعری بچ کجھ ہور نہیہ نہ فن ہے نہ تخیل ہے نہ میں

اپنے آپے کو فنکار آکھ سکدا ایہہ ہی درد شعراں دی صورت بچ نکل گیندے میں اپنی شاعری کو درد دی ترجمان سمجھیا ہے ہور ایہہ خیال اس شعر بچ وی دسدے۔

میں تہ حسرت درد دا اظہار نہیہ کیتا کدے

ایہہ خطا شاہد ماہڑی غزلاں زبانی ہوگئی

پہاڑی شاعری بچ تنقیدی عناصر دی کھوج دے سلسلے بچ حالاں کافی پینڈا مارنے دی ضرورت ہے۔ اِس ڈوہنگے سمندر بچ غوطے مار کے قیمتی موتی کڈھنے دی کوشش تہ جستجو جاری رہوے ایہہ ماہڑی آرزو ہے ہور ایہہ کم کہنہ مشق تہ ماہر غوطہ خور (نقاد محققین) ہی کرسکدے ہن۔ میں تے سطح سمندر تھیں شاید تِس ہی کہن کے مڑیاں خیر فیصلہ تُساندے ہتھ ہے ہور قلم بھی تُساں کول ہے ماہڑی کوشش کو اگے بدھائیو۔

☆

پہاڑی غزل بچ تلمیحات دا ذکر

غزل ہِک خوبصورت تہ نازک جئی صِنفِ سُخن ہے اِس صنف بچ اِشاریاں نال گلاں ہوندیاں ہین۔ نکیاں نکیاں تشبیہاں، استعاریاں تہ تلمیحات دی مدد نال خیالات دا اظہار کیتا جُلدا ہے۔ انہاں چیزاں دا استعمال ہی غزل کو خوبصورت بنا چھوڑ دا ہے ہور اُس کو اِصناف سُخن بچ ہِک منفرد مقام عطا کردا ہے پہانویں غزل تے اُسدی ساخت تہ اجزائے ترکیبی دے حوالے نال کئی حملے بھی ہُوندے رہے ہین۔ حکیم الدین احمد سُن اِتھے تک آکھیا کہ ''غزل ہِک نیم وحشی صِنفِ سُخن ہے۔'' مگر رشید احمد صدیقی جہے نامور ادیب سُن غزل دی اہمیت تہ انفرادیت دا اعتراف کردیاں آکھیا کہ ''غزل شاعری دی آبرو ہے۔'' بحر حال غزل دی مقبولیت بچ اج تک خاص فرق نہیہ آیا۔ ہور اسدی مقبولیت دِن بدن بدھ رہی ہے۔ حضرت امیر خسروؒ دھلوی تہ محمد قلی قطب شاہ تھیں کہن کے میر تقی میر، مومن خان مومن، مراز غالب، علامہ اقبال ناصر کاظمی، امیر مینائیؔ، قتیل شفائیؔ تک پہچدیاں غزل کئی سفر طے کیتے۔ کئی مرحلیاں تھیں گزری تہ اُردو تھیں پہاڑی غزل بچ بھی اوہ چیزاں آگیاں جہڑیاں اُردو غزل بچ موجود آسیاں۔ ہور اُنہاں ہی خوبیاں سُن پہاڑی غزل کو اُردو دے نیڑے کھلی کر چھوڑ یا تلمیحات دا استعمال اُردو غزل دی ہِک خاص صفت ہے۔ جہڑی اس کو خوبصورت بنا چھوڑ دی ہے ہور ایہہ خوبی پہاڑی غزل بچ بھی نظر آگیندی ہے۔ پہاڑی غزل تہ ہِک نظر مار کے میں بھی ایہہ چیزاں ڈھونڈنے دی نِکی جئی کوشش کیتی ہے۔

شاعر سماج احساس دا طبقہ ہے۔ شاعری انسانی زندگی دی ترجمانی کردی ہے اُمید ہے ذریعے جذبات دی عکاسی ہوندی ہے۔ شاعری بچ سماج دے ماضی حال تہ مستقبل دا نقشہ صاف صاف دسدا ہے ماضی دے کسے تاریخی واقعے کو بیان کر کے دل دی کیفیت بیان ہوندی ہے۔ ایہہ گل بھی حقیقت ہے کہ کسے تاریخی واقعے اہم شخصیت یا قصے کو ہک شعر بچ بیان کرنا ممکن نہیہ مگر شاعری بچ اِس دے بیان واسطے نِکیاں نِکیاں ترکیباں بن گیاں ہین۔ ایہہ ترکیباں اُس واقعے دی طرف تھوڑا جیا اشارہ کر چھوڑ دیاں ہین۔ ہور پورا قصہ یاد آگیندا ہے ہے۔ انہاں ترکیباں دے ذریعے پیغمبراں دے سچے تہ مقدس قصے حُسن عشق دے تعلق نال جُڑے دے قصے بادشاہواں دیاں حکایتاں بھی بیان ہوندیاں ہن۔ پیغمبراں دے صادق قصیاں نال جُڑیاں تلمیحاں کجھ اس طرح ہن طوفانِ نوحؑ، عصائے موسیٰؑ، دمِ عیسیٰؑ، صبر ایوبؑ شجرِ کلیمؑ گریہ یعقوبؑ، چاہِ یوسفؑ، حسنِ یوسفؑ، عمر خضرؑ، وغیرہ وغیرہ۔ اس تھیں علاوہ حسن و عشق تہ کجھ باقی معاملات دے ذکر واسطے کجھ ایہہ جہیاں تلمیحات استعمال ہوندیاں ہین۔ سوہنی دا گھڑا را تجھے دی بانسری، پنوں ڈاچی، فرہاد دی نہر، مجنوں دی دیونگی وغیرہ۔ اِن تلمیحات دے استعمال نال اُردو غزل دی طراں پہاڑی غزل دی خوبصورتی بھی بدھ گیندی ہے۔ ہُن ہک نظر دکھدے ہاں کہ پہاڑی غزل بچ کس انداز بچ ایہہ چیزاں اپنا وجود رکھدیاں ہین۔

عشق کے ہے اُسدی لذّت کے ہے۔ ایہہ گل عاشق ہی جاندے ہین۔ ایہہ عشق ہی ہے جہڑا اکھیاں بند کر کے نارِ نمرود بچ چھال ماردا ہے ہور عقل تماشہ آکھدی رہندی ہے بقول اقبال۔

بے خطر کود پڑا آتشِ نمرود میں عشق
عقل ہے محوِ تماشائے لبِ بام ابھی

عشق دا اِک روپ ایہہ وی اے جیہدے اندر سارے رنگ تہ مختلف شکلاں نیں۔ ساریاں قسماں تہ سارے رنگ ہین
عشق دے موضوع کوسامنے رکھ کے شاعراں دی نبض اُتے ہتھ رکھنا ماہرے وس وی
گل ایہہ کجھ شعر پیش کرساں جہڑے عشق دیاں مختلف شکلاں دا احاطہ کردے ہین۔
پہاڑی دے عظیم شاعر محمد عظیم خان ہوراں آکھدے ہین۔

اوہ آخر سیلاب نہ سانوحؑ نی یاری
اِس عشق نے آندے ہور بھی طوفان بہتیرے

عشق دی رمز سمجھنی ہر کسے دے وس دی گل ایہہ کوئی کوئی اِس ندی بچ ڈُبکی
مارسکدا اے اِس دھرتی اُتے کئی مجنوں پیدا ہوندے ہین مگر خونِ دل ڈھول کے کجھ ہی
عشق دے بوٹے کوپانی دیندے ہین۔اِس عشق سُن لیلیٰ۔مجنوں ہور ہیر رانجھے
کوخون دے اتھروں رُوالیا اے۔

تارو ڈُبے عشق ندی بچ توں کس باغ دی مولی
ہیر تہ رانجھا لیلیٰ مجنوں آخر سارے روئے

محمد بشیر شاد

عشق دیاں قصیاں نال دُنیاں دیاں کتاباں بھریاں دیاں ہین۔ایہہ قصے اج
توڑی لوکاں دی زبان اُتے ہن۔مگر اج دی دُنیاں بچ سچے تہ پُرخلوص عاشق کہٹ
ہی لبھدے ہین۔جہڑا عشق خلوص تہ قربانی دی بنیاداں اُتے قائم آسا ہن ایہہ رہیا
اج دی لیلیٰ اپنے مجنوں کوبھل کے کسے ہور دی دیوانی ہوگیندی اے۔

ہور کسے ورڈھلی جاسی
لیلیٰ قیس کی پہلی جاسی (فاروق جرالؔ)

گل اتھی ایہہ مُکدی اج دا دور جس بچ دوا بھی نقلی اے ہور کجھ درد بھی نقلی
ہوندے ہین۔ملاوٹ دے اِس دور بچ ہر چیز بچ ملاوٹ جذبات تہ احساسات بچ

ملاوٹ ہے اج دے عشق وچ بھی ملاوٹ ہے ہور اج دے مجنوں بارے شاعر آکھدا ہے۔

اندروں اندروں حُسن وی تھوکھا باہروں ہور
اج دے مجنوں ہور دیوانے نقلی نقلی

(لعل الدین مظلوم)

اج دا مجنوں لیلیٰ دی گل دا دیوانہ نہ رہیا بلکہ بے وفا تہ ہر جھائی بھور نالوں اپنے ٹھکانے اکثر بدلدا رہندا ہے۔

بچے ہُن اِس نگر دے کس نال کھیڈسن
مجنوں دا اس گلی تھیں ٹھکانہ بدل گیا "حسرت"

اِس رنگ بدلدے مجنوں دی دیوانگی کوہُن کوئی خاص پچھدا بھی نہیں۔

وچ صحرا دیوانہ پھرسیں ۔ کوئی نہ کرسی ڈنڈ دِلا "مشکور احمد شادؔ"

مگر ایہہ گل بھی سچ ہے کہ دُنیا پچھے نہ پچھے لیلیٰ تے اپنے مجنوں دی ہر ویلے خیر منیسی بھانویں دُنیا ایہہ نہیں جان سکدی کہ محل وچ کے چھپا دا ہے۔

لیلیٰ سدا خیر بنڈ دی وی رہسی
مجنوں بیابانے رُلنے وی رہسن

(ایم اِسم، ملک)

کون جنونی کہڑی لیلیٰ دُنیا جان کے کرسی
ایہہ کوئی نہیں جان ہے سکنا چھپیا کے کجھ محمل وچ

محمد سرور ریحانؔ

عشق و محبت نال دُنیا دی بے مہری ہور اِس دے خلاف بغاوت دا سلسلہ بھی چلدا رہیا ہے۔ لوک بھانویں پکے گھڑے دی جگہ کچّا گھڑا رکھ دیون عشق اِس گل دی

پرواہ نہیہ کردا۔ اِس کچے گھڑے نال دریا پار کر دیاں ادھ بچھکار ڈب کے تاریخ دا نا قابلِ فراموش حصّہ بن گیا۔ ہور اُسدا عشق امر ہو گیا۔ شاعر بھی اِس واقعے دا سہارا کہن کے اپنے دلے دی بھڑاس کڈھ چھوڑدا ہے۔

اوہ بناسی گا تاریخ مہینوال ہاروں
جھڑا اج لہونے دریا کی پار کرسی گا

پرویز مانوس

ہیر تہ رانجھے دا عشق شاعری دا ہک خاص موضوع رہیا ہے اس قصّے دے حوالے نال کئی تخلیقات وجود بچ آیاں ہین۔ زیادہ ترسی حرفیاں بچ اس حوالے نال اظہار خیال ہویا ہے۔ مگر غزل بچ بھی اِس طرف اشارہ کر کے شاعراں سُن اپنے احساسات کو شعراں دا روپ دِتا ہے۔ رانجھے دے عشق بچ ہیر اُتے کے گزری یا رانجھے تے کے گُزری پنجابی شاعری اِس حوالے نال پہر پہور دِسدی ہے۔

اہسے پیار دیاں مثالاں پیش کیتیاں جُلد یاں ہین رانجھا ہیر دے عشق بچ فقیر بن گیا اُس کناں بچ مندریاں باہ کے اپنے درد کو بانسری دی لے اُتے پھوکیا۔ اُس عشق دا انجام کے ہویا ایہہ دوئی گلِ ہے مگر ہک خوبصورت تصوّر دُنیا واسطے رہ گیا۔ پہاڑی دے چوٹی دے شاعر ڈاکٹر صابر مرزا ہوریں آکھدے ہین۔

تلے بیلے چھم چھماں بے حُسنی بچ جھونسے رہے
اپنا اپنا رانجھا چھوڑی سب ہیراں بے چین رہیاں

شوق تلاش تہ جستجو جدوں عشق دی صورت اختیار کر دے ہین تہ فر پہاڑاں کو چیر کے راہ کڈھ کہندے ہین جدید سائنس تہ ٹکنالوجی سُن جھتے ایہہ کم کیتے ہین۔ اُتھے عشق سُن بھی فریاد دے ہتھاں پہاڑ چیر کے دودھ دی نہر بگا کے دسی ہے۔ فرہاد دے ہتھاں بچ زورِ عشق آسا۔ ہور عشق دا تعلق دل نال ہے۔ دُنیا دے سامنے

بھانویں فریاد سرے تے تیشہ مار کے مر گیا۔ مگر عشق ہمیشہ تھیں دائم وقائم ہے جنازے عاشقاں دے نکلدے ہین۔ عشق دے نیہہ نکلدے۔

ظہور جنازے دولت کڈھے
کئی شیریں فریاداں دے

"شیخ ظہور احمد"

عشق حقیقی چم لہواڑ دے سولی چاہڑ دے کیا نکہ پچھے مڑنا عاشقاں دے مزاج دے خلاف ہے ہک نہیہ بلکہ کئی منصور اِس سُن سولی ٹنگ چھوڑے کیا نکہ حق منینے واسطے قربانی دینے دی ضرورت ہوندی ہے۔ مگر حق اپنا وجود منا کے ہی چھوڑدا ہے۔

سولی چڑھیا حق منایا
اپنا چم لہوایا اُس وی

ڈاکٹر صابر مرزا

توں کلیاں ہی سولی چڑھنا
لوک تہ سب گواہ ہوئی جاسن

رشد قمر

کہڑا مصوّر ہن چڑھسی پھائی
کس زہر پیالہ بھر رکھیا ہے

نشاط افروز نعیم

حضرت یوسفؑ دا قصّہ قرآنِ پاک بچ موجود ہے ایہہ تاریخ دا ہک اہم تہ سچا واقعہ ہے۔ پیو دا پیارا بھرانواں دی بے ترسی خدا پاک دی آزمائش صبر، ماتر کھاتر، صبر دا پھل ایہہ سارا کجھ اِس واقعے تھیں ظاہر ہوندا ہے۔ حضرتِ یعقوبؑ دی اکھیاں دا تارا اپنے بھرانوں دے ہتھاں کھوہ بچ سٹیا گیا سوداگر سُن خریدیا فر مصر دے بازار بچ بکیا۔ فر بادشاہ بنیا اوہ ہی پھر اسوالی بنکے اُس دے کول پہنچے۔ ذلیخا دا عشق ایہہ سارے

واقعات انسانی ذہن اُتے اثر انداز ہوندے ہین۔ شاعر اپنے دِلے بچ اِس ساری کیفیت کو محسوس کردے۔ فر اپنے درد زمانے دی لاپرواہی تہ غم دے اظہار واسطے شعراں بچ اِس واقعے دی مناسبت نال ترکیباں استعمال کردے کدے اوہ خوبصورتی دی مثال واسطے حُسنِ یوسفؑ دی گل کردے تہ کدے دِلے دی قیمت کواٹی کہن کے مصر دے بازار بچ ڈھونڈ دے۔

یعقوبؑ دے جگر دی بولی ہزار بچ
موتی تمام دُنیا دے نیلام کرگئی

محمد عبداللہ ناطق

جلیل القدر پیغمبر حضرت موسیٰؑ خُدا پاک دے جلوے دے دیدار واسطے جدوں بضد ہوگئے تاں اللہ پاک سُن ارشاد فرمایا ماہڑا جلوہ دِکھنے کی تاب تکو نیہہ بہر حال موسیٰؑ ہک ہی جھلک دِکھ کے بے ہوش ہوگئے علاقہ اقبال آکھدے ہین۔

اڑ بیٹھے کیا سمجھ کے بھلا طور پر کلیم
طاقت ہو دید کی تو تقاضا کرے کوئی

پہاڑی دے معروف شاعر ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہوریں بھی اپنی غزل بچ خُدا نال اُسی قسم کی آرزو تہ تمنا دا اظہار کردیاں آکھدے ہین۔

میں موسیٰؑ نیہہ پر ہک واری
اوہ دہس نوری لشکارگی

ہک ہور معروف شاعر نشاط افروز ہور بھی اپنی ہک غزل بچ اسی طراں دے خیال دا اظہار کردے ہین۔

نہ میں موسیٰؑ نہ کوہِ طور ہے
پر میں سجدے سر رکھیا ہے

اس ساری بحث دا نچوڑ ایہہ گل ہر گز نیہہ کہ پہاڑی غزل بچ تلمیحات دے استعمال دی مکمل تحقیق ہو گئی بلکہ ایہہ ہک نِکی جئی کوشش ہے۔ ہور نہ ہی ایہہ دعویٰ ہوسکدا اے کہ اِس مناسبت نال جھڑے شعر میں پیش کیتے اُندی مکمل تشریح اِس حوالے نال پوری ہوندی ہے۔ شعر دِل تھیں نکلنے والی اُبھڑاس ہے۔ کون جاندے کہ اندر کتنی اگ بلدی ہے ہور کیاں بلدی ہے۔ شاعر کس حال بچ ہور کس مناسبت نال شعر آکھدا اے ایہہ شاعر ہی جاندا اے۔ اس لحاظ نال شعر دی مکمل تشریح بھی شعر دے خالق تھیں بغیر کوئی نیہہ کر سکدا۔ کجھ پہاڑی شاعران دی شاعری اُتے ہک نظر مار کے تلمیحات دے استعمال دے حوالے نال ایہہ نِکی جئی کوشش ہے۔ پہاڑی غزل دے ڈوہنگے سمندر بچ غوطہ مار کے اُتھوں رنگ برنگے موتی ہتھ لگ سکدے ہین۔ مگر اس سلسلے بچ وسیع مطالعے ہور تحقیق دی لوڑ ہے۔ اُمید ہے کہ ماہڑی کوشش کوا گئے بدھایا گیسی۔

تنقید دے جدید رُجحانات

ادبی تنقید ہک لمّے عرصے تک کسے فن پارے دی تعریف تہ تنقیص تک محدود رہی ہے۔یعنی فن پارے دی خوبیاں تہ خامیاں دی پرکھ کرنی تنقید دا بنیادی کم رہیا ہے۔تنقید دی بنیاد ذاتی پسند تہ ناپسند یا اس تھیں زیادہ زبان دے استعمال، تشبیہ استعارے یا دوئے صنائع لفظی ہور معنیاں اُتی آسی۔مگر اج تنقید دا کم بڑا اوکھا ہو گیا ہے۔مختلف علوم سُن انسانی معلومات بچ بادھا کیتے۔اِس نال تنقید دی ذمہ داری پہلے تھیں زیادہ بدھ گئی عملی تہ سائنسی دریافتاں تہ انکشافات دے تحت پرانیاں حقیقتاں تبدیل ہو رہیا ہین۔ہونویاں حقیقتاں سامنے آ رہیا ہین۔اِس صورتحال دے تحت تنقید دے معیار بچ تبدیلی بھی ہک قدرتی عمل ہے۔تنقید اُتے انہاں تبدیلیاں دا اثر ظاہر ہویا ہور ادب دی پرکھ دے نویں رُجحانات سامنے آئے انہاں رجحانات بچوں نو تنقید شگا کو تنقید، ردِ تعمیر تہ قاری اساس تنقید قابلِ ذکر ہن۔انہاں رجحاناں آتے مختصر نظر اِس طرح ہے۔

ا:- نو تنقید (New Criticism)

نو تنقید بہویں صدی دا ہک امریکی تنقیدی رجحان ہے۔ایہہ اصطلاح جان کرریسم۔

(John Crow Ransom) دی کتاب نو تنقید NewCriticism دی سنہ ۱۹۴۱ء بچ اشاعت تھیں بعد رائج ہوئی۔تنقید دے اِس

رُجحان کو آئی ، اے ، رچرڈس ، ٹی ، اسیں ، ایلیٹ ولیم ، ایمپسن تہ ایورونٹر دی تحریران تھیں بڑا فروغ ملیا۔ نوتنقید دے علمبرداراں سن تنقید دے نفسیاتی ، جمالیاتی ہور دوئیے روّیاں تھیں فائدہ چایا ہے۔ انہاں دی نظر نچ ادیب دی سوانح ماحول یا سماجی پس منظر کو کجھ اہمیت نیہہ ہور ادبی تخلیق نال اسدا کوئی رشتہ نہیں جوڑدے اِندی نظر نچ صرف تخلیق یعنی بنیادی متن اہمیت رکھدا ہے۔ ہور تخلیق جدوجود نچ آگیندی ہے فر اسدا ادیب نال کوئی تعلق نہیں رہندا۔ اندا خیال کجھ ایہہ جیا ہے۔

"کسے صفحہ اُتے لکھیا دا متن اپنی ساخت نچ آپ اپنے مطالعے دا ہک موضوع ہے جس دی دریافت اسدے اپنے مطالبات دی روشنی نچ کرنی چاہیئے۔"[۱]

(Margaret Darbble The oxford Companion to english Titerature .page 693) نوتنقید نچ بنیادی اہمیت صرف متن دی ہے نو ناقدین عام طور اُتے اپنے آپے کو مختصر غنایئہ نظماں تک محدود رکھیا۔ ان دے ذریعے نثری تخلیقات ہور طویل نظماں دے تجزیے نیہہ لبھدے نوتنقید نچ اس واسطے کشش ذیادہ آسی کیا نکہ اِس نچ تاریخی تحریکات ، اضافہ یا مصنف دے حوالے نال کسی باہری چیز دی ضرورت نہ آسی۔ متن ہر ہکی دے سامنے آسا۔ اِس طرح اندارہ ہوسکدے کہ نوتنقید دے کجھ باضابطہ اصول نہ آسے جنہاں اُتے سختی نال عمل ہوسکے۔ ڈاکٹر نریش چندر دے مطابق نو ناقدین دے خیال نچ خیال وفکر تھیں ذیادہ تکنیک دی اہمیت ہے۔

"نویں ناقدیں کول شاعری نچ توجہ دی چیز اس دی ہیت ، نغمگی ، موزونیت ، الفاظ دی ترتیب ، اُن دا خوشگوار استعمال ، تراکیب ، پیکر تراشی انداز بیان ، جذبات کو اُبھارنے دی طاقت ہور مجموعی بناوٹ ہے۔"

۱۔ Dr.Naresh Chandra,New Criticim Page 165

اُردو ناقدین اُتے نوتنقید دے اثرات کھٹ ہی دسدے ہن۔ شاید اس دی وجہ اُردو بچ سماجیاتی نفسیاتی مطالعے دی اہمیت رہی ہوئے۔ فر بھی اِس سلسلے بچ ڈاکٹر وزیر آغا ہور شمس الرحمٰن فاروقی دے ناں قابلِ ذکر ہین۔ وزیر آغا سُن اُردو بچ نفسیاتی نقاد دی حثیت نال اپنی شناخت پیدا کیتی ہور اپنی تصانیف ''نظم جدید کی کروٹیں'' ہور ''اُردو شاعری کا مزاج'' دے ذریعے اُنہاں سُن مصنف ہور اُسدی تخلیقات دے رموز کو تحلیل نفسی تہ اجتماعی لاشعور دے ذریعے واضح کرنے دی کوشش کیتی مگر بعد بچ انہاں دیاں لکھتاں بچ ایہہ تبدیلی نظر ایندی ہے کہ اُنہاں سن متن دے مطالعے اُتے زور دِتا۔

اسطراح بھی آکھ سکدے ہاں کہ اوہ متن دے بنیادی معنیاں اُتے توجہ دیندے ہین۔ ہور فن پارے تے بیرونی اثر دی نفی کردے ہین۔ اسطراں فن پارے دے ذریعے خود اِس دی پرکھ دے معیار مقرر کردے ہین۔ اُنہاں سُن واضح لفظاں بچ لکھیا ہے۔

''تخلیق مختلف اثرات یا تجربات دا آمیزہ یہہ بلکہ ناموجود تھیں اُبھرنے آلی ہک حقیقت ہے ہور لاشریک بھی........فن بچ فنکار ہک نویں چیز وجود بچ آندے جسدا پہلے ناں تہ نشان تک نہ آسا' وزیر آغا تخلیقی عمل بحوالہ ادب ۶۱۳

اُردو بچ نوتنقید دے سلسلے بچ دوانان شمس الرحمٰن فاروقی دا ہے۔ شمس الرحمٰن فاروقی دا مطالعہ کافی وسیع ہے۔ ہور مغربی ادبیات اُتے اُندی گھری نظر ہے۔ تنقید بچ اوہ، آئی، اے رچرڈس تھیں متاثر ہین ہور رچرڈس کو ''بابائے تنقید'' آکھیا جُلدا ہے۔ فاروقی صاحب بھی نوتنقید دے بعض اصولاں اُتے زور دیندے ہین اوہ بھی متن دے مطالعے کو زیادہ اہمت دیندے ہین۔

اوہ اپنے خیال دا اظہار کجھ اس طراں کردے ہین۔ ''اصل مسئلہ تے ایہہ ہے

کہ ادب کے ہے۔ ہور اس کو حل کرنے دی صورت ایہہ ہے کہ بجائے نظری تہ عملی تنقید دی خشک کتاباں دی ورق گردانی کیتی جُلے ۔ خود ادب ہی کو پڑھیا تہ پرکھیا جُلے۔"!

ہن سوال ایہہ پیدا ہوندے کہ نو تنقید کسے فن پارے دے تعین قدر بچ کس طراں مدد کردی ہے۔ اس سلسلے بچ براہ راست فن پارے دے مجموعی قدراں دے تُعیّن بچ اوہ پوری مدد نیہہ کردی نو تنقید سن آپے کو تکنیک بچ پھسا کے رکھیا۔ اِس واسطے اُس دا بہت حد تک دیرپا اثر نہیہ ہویا۔

2: شکاگو تنقید (Chigaco Critcism) ۱۹۴۰ء اور ۱۹۵۰ء دے بچھکار نو تنقید کو امیریکہ بچ سخت مخالفت دا سامنا کرنا پیا ہور ناقدیں دا ہک نواں گروپ سامنے آ گیا انہاں ساریاں دا تعلق شکاگو نال آسا، اس وجہ تھیں اِس گروہ دے ناقدین شکاگو ناقدین دے ناں نال مشہور ہو گئے ہور اُنہاں دی تنقید شکاگو تنقید مشہور ہو گئی شکاگو ناقدین کیانکہ نو تنقید دے ردِ عمل دے طور اُتے سامنے آئے آسے اِس واسطے عام طور اُتے

انہاں دیاں لکھتاں بچ نو تنقید اُتے اعتراضات لبھدے ہین۔ شکاگو ناقدین سُن ادبی تخلیق دی مجموعیت تہ ساختی یک جہتی اُتے زور دتا۔ اُنہاں دے خیال بچ ادبی تخلیق دا کسے ہک رُخ نال مطالعہ ناقص تہ گمراہ کن ہوندا ہے۔ شکاگو ناقدین سُن ارسطو دے ادب دے متعلق بنیادی نقطہ دی تائید کیتی۔ تہ ارسطو دی طراں مختلف اصناف سُخن دے تقاضیاں دے مطابق صنفی تنقید دی بنیا درکھی۔ مگر ارسطو دے نظریات دی شدت نال پیروی کرنے ہور ہک طراں دی کلاسیکی سخت گیری دی وجہ تھیں ایہہ رُجحان مقبول نہ ہو سکیا۔

3:- ردِّ تعمیر (De-construction)

ردِّتعمیر ہک جدید ترین تنقیدی نقطہ نظر ہے۔ ایہہ اصطلاح، انگریزی اصطلاح (De-construction) دے مترادف ہے اُردو ناقدین دیاں لِکھتاں وچ اِس دے متراف الفاظ مِل گیندے ہین۔ تنقید دا ایہہ رجحان کیانکہ ساختیاتی نظریئے تھیں بعد آیا اِس واسطے اس کو مابعد ساختیاتی رُجحان یا ہین مابعد جدید (Post Modern) نقطہ نظر بھی آکھیا جُلدا اے۔ اُردو یا دوئی ہندوستانی زباناں تے اِس تنقید دا کجھ صاف اثر نظر نہیہ ایندا۔ مگر امریکہ تہ یورپ وچ اس سُن خاصی بے چینی پیدا کیتی آسی۔ ردِ تعمیر نقطہ نظر دی شروعات دو غیر ادبی یعنی فلسفے تہ نفسیات دے ماہرین دی لکھتاں نال ہوئی۔ اِس رُجحان دے اہم ناقدین جو ناتھن کلر تہ فرے کرائیگر رام یکی یونیورسٹیاں نال تعلق رکھدے آسے۔ ردِّتعمیر دا اصل اصول ایہہ ہے کہ ہر ادبی متن اپنے متعینہ معنیاں کو رد کرنے دا مادہ اپنے اندر رکھدا ہے۔ معنیاں دے تعین وچ قاری دی اہمیّت سب تھیں زیادہ ہے۔ اس کو کسے حد تک قاری دا ردعمل بھی آکھدے سکدے ہاں۔ ردِّتعمیر ہک فلسفیانہ نُقعہ نظرے اِس وچ کلچر ہور ادبی معنیاں دے روایتی مفروضے کو نہ رد کیتا گیا ہے۔ پروفیسر گوپی چند نارنگ سُن ردتعمیر دی اصطلاح دی وضاحت کردیاں ہک مجبوری دا اظہار کیتا ہے۔ اوہ لکھدے ''ردِ تشکیل (ردِ تعمیر) کے ہے۔ اِس دا براہ راست جواب دینا نہ صرف مشکل ہے بلکہ ناممکن ہے۔ اس واسطے کہ ردِّ تشکیل دا سب تھیں زیادہ زور اسی گل اُتے ہے کہ زبان دی ساخت اِس نوع دی ہے کہ معنیاں دی حتمیت دی ضمانت یہہ دتی جُل سکدی۔'' ۱۴

4:- قاری اساس تنقید (Reader Qrienter Criticism) قاری اساس تنقید ردِ تعمیر نقطہ نظر تھیں پیدا ہونے آلا ہک نظریہ ہے جہڑا تخلیق دے معنیاں نال جُڑیا دا ہے قاری اساس تنقید قرات ہور قاری نال وابستہ ہے۔ پروفیسر گوپی نارنگ لکھدے ہین۔

''اپنی بہتیرین شکل نچ قاری اساس تنقید انقلابی تنقیدی موقف ہے۔اس اعتبار نال کہ مُصنف دے جبر کورد کردیاں ہویاں قاری اساس تنقید معنی دی بوقلمونی دی تعبیر تہ شکل نچ قاری کوشریک کردی ہے۔'' ۳؎

قاری اساس تنقید دراصل نظریہ تشریح و تفسیر دا ہک حصّہ ہے ہور بنیادی طوراُ تے کوئی تنقیدی رو یہ نیہہ اُردو نچ اس کو کسے تنقیدی رجحان دی شکل نچ مقبولیت نیہہ ملی۔

۱؎ (شمس الرحمٰن فاروقی۔لفظ و معنی صفحہ ۱۱)

۲؎ ساختیات پس ساختیات اور مشرقی شعریات

۳؎ ساختیات پس ساختیات اور مشرقی شعریات صفحہ ۲۲۲

پہاڑی تقریظاں بچ تنقید

اُردو بچ باضابطہ تنقید دی بنیاد مولانا الطاف حسین حالیؔ دے ہتھاں ہوئی۔ اُردو تنقید بچ حالی دی عظمت ایہہ ہے کہ اوہ اُردو دے پہلے نقاد ہین۔ اُنہاں دی کتاب مقدمہ شعروشاعری اُردو تنقید دی پہلی باضابطہ کتاب ہے۔ اس تھیں پہلاں اُردو بچ جہڑی تنقید آسی اوہ کھنڈی پُھنڈی دی آسی۔ ایہہ تنقید بے ضابطہ ہور بے قاعدہ آسی۔ حالیؔ سُن پہلی وار تنقیدی تصوّرات کو ہک شکل وصورت عطا کیتی۔ حالیؔ تھیں پہلاں کہٹ تھیں پنج صورتاں ایساں ہین جھتے اساں کو تنقید دے نقش واضح نظر آگیندے ہین۔ اوہ پنج صورتاں ایہہ ہین۔

۱۔مشاعریاں بچ تنقید ۲۔تذکریاں بچ تنقید ۳۔تقریظاں بچ تنقید
۴۔تبصریاں بچ تنقید ۵۔شاعری بچ تنقید

اِنہاں ساراں صورتاں اُتے الگ الگ گل کرنے دی ضرورت ہے۔ ہور پہاڑی بچ بھی ایہہ چیزاں ڈھونڈے واسطے بھی اِسی طریقے نال کوشش کرساں۔ زیر نظر مضمون بچ پہاڑی تقریظاں بچ تنقیدی عناصر ڈھونڈنے دی ہک کوشش ماہڑا مقصد ہے۔

تقریظ دا مطلب اصل بچ مدح یا تعریف ہے۔ تقریظ دراصل اوہ تعریفی تہ توصیفی تحریر ہے۔ جھڑی کسے کتاب بچ متن تھیں پہلاں شامل کیتی گیندی ہے۔ ہور جس کو پڑھ کے کتاب تہ اُسدے مُصنّف دی خوبیاں تھیں واقفیّت حاصل ہوندی

ہے۔ تقریظ بِچ مُصنّف ہور تصنیف دی صرف خوبیاں داذکر ہوندا ہے ہور خامیاں
داہر اشارہ نہیہ ہوندا اس واسطے تقریظ بِچ تنقید دی ادھ کرھڑی شکل سامنے ایندی
ہے۔ کیانکہ تنقید بِچ کسے تصنیف دی خوبیاں تہ خامیاں دواں کو پیش کر کے اُنہاندے
درمیان ہِک فیصلہ کیتا جُلدا ہے۔ ہور اس طراں تقریظاں بِچ ایہہ عمل ادھورا رہندا
ہے۔ اج کل تقریظاں لکھنے دارواج کھٹ گیا ہے۔ اج کتاباں دے ابتدائی صفحات
اُتے پیش لفظ پیش گُفتار وغیرہ لکھے جُلدے ہین۔ ایہہ تقریظ دی ہی مختلف شکلاں
ہین۔ انہاں بِچ تقریظ بھی ہوندی ہے ہور اس تقریظ بِچ اسیں غور نال ڈھونڈاں تہ
اساں کو تنقیدی عناصر بھی لبھ گیندے ہین۔ کسے نہ کسے صورت بِچ تنقید انہاں بِچ
موجود ہوندی ہے۔ حالانکہ ایہہ پیش لفظ وغیرہ زیادہ تر رسمی نوعیت دی ہوندے ہین۔
ہور مُروت بِچ لکھے جُلدے ہین۔ اِس موضوع کو کہن کے ممکن نہیہ کہ میں پہاڑی
ادب کو سامنۓ رکھ کے کجھ آکھ سکاں بہرحال کجھاں فن پاریاں دی روشنی بِچ کجھ
مثالاں پیش کر سکاں نامور پہاڑی شاعر جناب ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہوراں دے
شعر مجموعے ''چاننْ'' دے دیباچے بِچ نامور قلمکار جناب ظفر اقبال خان منہاس
صاحب ہوراں ڈاکٹر صاحب دی شاعری بارے اپنے خیالات داتفصیل نال اظہار
کیتا ہے۔ حالانکہ اوہ خود آکھدے ہین کہ مقدمہ نگار نقاد نیہہ ہوندا بلکہ اوہ مسودے
دی تعریف لکھدا ہے اوہ لکھدے ہین۔

''میرا منصب اِس ویلے نقاد دا نیہہ بلکہ مقدمہ نگار دا ہے تہ مقدم نگاراں دا
کم علامہ علی طنطاوی دے بقول بہرحال دلالاں نالوں ہوندا ہے جن دے
ذریعے بیوپاری اپنا مال بیچدے ہین شاید ایہی وجہ ہے کہ اکثر مقدمہ نگار تنقید
دے بجائے مسّودیاں دی تقریظ لکھدے ہین۔ میں ایہہ فیصلہ کیتے توں وی

۱۔ چاننْ حصّہ

قاصر آں کہ میں تقریظ لکھی ہے۔ یا تنقید یا کجھ وی نہیہ ے!۔ اِس تقریظ بچ بھی تنقیدی عناصر لبھد ے ہین ۔ اِس دی ہک مثال ایہہ ہے کہ اوہ فاروق صاحب دے کلام بچ یکسانیت تہ خیالات بچ تنوع دی کمی کو نظر انداز نہیہ کر دے ہور آکھدے ہین ۔"ماہڑے خیال بچ جذبے دی شدّت تہ وارداتِ قلبی دے باوجود شاعر کو قوت اظہار بچ بوقلمونی پیدا کیتے واسطے خاصی دوڑ بھج کرنی پیسی تہ اپنا باغ سجائے واسطے کجھ ہور پھل ٹھونڈ ے پیسن ۔ کلام بچ یکسانیت تہ کلام بچ تنوع دی کمی دا احساس شاعر نال تمام ہمدردی دے باوجود دِل بچ کھٹکدے۔"

اِس اقتباس کو پڑھ کے ایہہ اندازہ ہوندے کہ اِس تقریظ بچ تنقیدی عناصر حاضر صاف دسدے ہن ۔ پہانویں ایہہ عناصر مچ کہٹ ہن ۔ اسی طراں تقریظاں بچ باوجو مسودے دی تعریف دے رُجحان تھیں کسے نہ کسے شکل بچ تنقیدی عناصر مِل گیندے ہن ۔ سنہ ۲۰۰۹ء بچ شائع ہوئے مشکور شاد دے شعری مجموعے "ڈھلدے اتھروں" دے تعارفی نوٹ بچ محمد ایوب نعیم صاحب ہوراں شاد دی شاعری دی تعریف نال نال ایہہ اعتراف بھی کیتا ہے کہ شاعر اجاں شاعری دے اصل مقام تھیں کافی دور ہے۔ اُندے بقول۔

"مشکور شاد اپنی محنت، لگن، محبت ہور شوق نال شاعری دے جس مقام تے دکھ رہیا ہے ایہہ مطلوبہ مقام نیہہ دراصل شاعری دا اوہ مقام اجاں مچ دور ہے جس واسطے شاد کو ہلاں سخت محنت دی لوڑ ے ہے۔"[1] جس طراں پہلے عرض کیتا ہے کہ تقریظ دے طور تے لکھی گئی۔ تحریر باضابطہ تنقید نیہہ ہوسکدی ہور مقدمہ نگار کدے دی نقاد دے مقام دار حقدار نیہہ ہوسکد اگر تقریظاں بچ لکھی گئی تحریر بے ضابطہ تنقید دے دائرے ضرور آگیندی ۔ حالانکہ انہاں شماریاں دے دیباچے اِس مقصد دے تحت لکھے

[1] ڈھلدے اتھروں حصہ

جُلدے ہن کہ زیرِ نظر شمارے دا تھوڑا جیا تعارف ہو گچھے ہور اِیچ موجود شمولات تھیں قاریں واقف ہو سکن تہ نال ہی نال ادارے تہ زبان وادب دی موجودہ حالت دا اندازہ بھی ایہہ تعارفی تحریر پڑھ کے ہو سکدے۔ کسی لکھاری دی لِکھت اُتے تبصرہ یا تنقید کرنے دی گنجائش اِس ضمن بچ نفی دے برابر ہوندی ہے۔

تقریظ بچ تحسین تہ ستائش دے پہلو دے باوجود اِس گل تھیں انکار نہیں کرنا چاہیے کہ لکھنے آلے دے تنقید شعور دی آئینہ داری ہوندی ہے۔ اس مرحلے اُتے ہک واری فر مڑ کے گل اس موڑ تے پہچ گیندی ہے کہ تنقید دا کم صرف خوبیاں تہ خامیاں دی طرف اشارہ کرنا ہور اِس سلسلے بچ فن پارے تھیں کجھ اقتباسات پیش کرنا ایہہ ایہہ تہ ہک سطحی گل ہوئی۔ بلکہ تنقید تے اوہ کم کردی ہے جہڑا ہک مورخ ماہر نفسیات ہک مصلح ہور انسان دوست کردے۔ تنقید ادب کو پرکھنے ہور اسدی افہام و تفہیم دے تعلق نال ذہن بچ روشنی پیدا کردی ہے۔ ادب تہ زندگی کو ہک پیمانہ دیندی ہے۔ تنقید ادب دے صرف دو رُخ (خوبیاں تہ خامیاں) دسنے دا ناں نہیہ بلکہ دواں رُخاں کو آئینہ دس کے ایہہ فیصلہ دینا کہ کہڑا رُخ ادب تہ زندگی دی ترقی ہور فلاح واسطے فائدہ مند ہے۔

اصول تنقید

محدود لغوی معنیاں بچ تنقید کھرے تہ کھوٹے بچ فرق کرنے دا ناں ہے۔ کسے فن پارے دی خوبیاں تہ خامیاں دی نشاندھی، کسے متن دی اسطراں چھان چھٹک کہ اسدے محاسن تہ مصائب واضح ہو ونجھن۔ تنقید دا بنیادی کم ایہہ ہے ہی۔

ادبی تہ اصطلاحی معنیاں تھیں کنی کنارے عام بول چال بچ جدوں تنقید دا لفظ بولیا گیندے تاں اسدا مطلب نکتہ چینی، یا عیب جوئی ہوندا ہے۔ مگر ادبی فنِ تنقید بچ اسدا مفہوم عام بول چال تھیں مُچ وسیع ہوندے مشرق تے مغرب دی تمام زباناں دے ادب بچ تخلیق دے ناں نال تنقید دا عمل بھی موجود ہے۔ ہور دیگر اصنافِ ادب دی طراں تنقید بھی ادب دا ہک اہم تہ مستقل شُعبہ ہے۔ اسی واسطے علمائے فنِ سُن اپنے ذوق تہ بصرت دے مطابق تنقید دی تعریف تہ اصول مُتعیّن کرنے دی کوشش کیتی ہے۔

ہر علم دے کجھ اصول تہ ضابطے ہوندے ہین جن دی بنیاد اُتے اس علم دی تخصیص قائم ہوندی ہے۔ تنقید ادب دا علم تہ فلسفہ ہے جس دی بنیادی تعلق ادب دی تفہیم نال ہے تخلیقی عمل ہک اُلجھیا دا عمل ہے ہر تخلیق دا اپنا ہک علیحیدہ لسانیِ نظام ہوندا ہے۔ تخلیق دا لِسانی نظام روزمرّہ استعمال ہونے والی زبان تھیں مختلف ہوندا ہے کیانکہ تخلیق بچ معنیان دی سمت اندر دی طرف ہوندی ہے۔

ادب دی تفہیم تہ تعبیر کو ذیادہ معتبر تہ ذیادہ پُر مطلب بنینے واسطے زندگی دے

گہرے تجربات ہور زندگی دی گہری سوجھ بوجھ دے نال نال دوئے وچ سارے علوم بھی بڑا کردار ادا کردے ہین۔ جیساں، تاریخ، نفسیات، جمالیات، فلسفہ، سماجیات، تہ لسانیات وغیرہ تھیں اخذ ہونے والے علوم سُن اساں دی تنقید دے دائیرے کو بڑا وسیع کیتا ہے۔ ادبی تنقید ہور اسدے اصولاں وچ رنگا رنگی بھی انہاں ہی علماں دی وجہ تھیں ہوئی ہے۔

ادب فہمی وچ ذاتی پسند تہ ناپسند دی اہمیت کھٹ نیہہ ہوندی ہے۔ اس تاثر دی اہمیت تھیں بھی انکار نہیہ ہوسکدا جہڑا براہِ راست مطالعے تھیں پیدا ہوندے مگر ایہہ گل ظاہر ہے کہ فوری تاثرات ہور غور فکر تھیں بعد پیدا ہونے والے تاثرات وچ بڑا فرق ہوندا ہے۔ غور فکر تھیں بعد جھڑے تاثرات پیدا ہوندے ہین اوہ مستقل تہ مستحکم ہوندے ہین۔ اگر نقاد صاحبِ علم تہ صاحبِ نظر ہے ہور اُسکو ادب دی تاریخ تہ اسدی روایات زبان دی باریکیاں ہور سماجی وتہذیبی صورتِ نال حال خاصی واقفیت ہے اُسدی اصول سازی وچ ایہہ تمام واقفیّت اپنا اثر ضرور دس سی۔ صرف تہ صرف ادبی اصول کو رہنما بنا کے فن پارے دی قدر شناسی زبان و بیان تہ ہیت و ساخت دی تشریح تہ تحسین تک محدود رہنا ہی کافی نیہہ۔

اس وچ شک نہیہ کہ ادبیت اوہ بنادی عنصر ہے۔ جھڑی ایہہ گل دسدی ہے کہ ادب تہ غیر ادب دے درمیان فرق دی بنیاد کے چیز ہے۔ ادبیت محض اِس جوہر دا ناں ہے جھڑا فن پارے دی روح وچ بسیا دا ہوندا ہے۔ ہور جسدی کوئی خاص تعریف معتّین نہیہ ہوسکدی اگر ایہہ من کہنا کہ ادبیت دی تشکیل وچ تخلیقی زبان، جمالیاتی نظم وضبط تہ تخیل دا ہتھ ہوندا ہے ہور ایہہ ہی عوامل فن پارے دی نامیاتی قدر اُجاگر کردے ہین تہ سوال اُٹھدے کہ ادبیت دے باوجود اگر اوہ فن پارہ حیات تہ کائینات دے بارے وچ کوئی اشارہ نہیہ کردا ہور بہتیرین انسانی اقدار دے برخلافِ بشریت کشی،

فرقہ پرستی تہ انسان تھیں مایوسی جیسے رویئے کو ترجیح دیندا ہے تہ فراُسدا جواب کے ہوسی اِتھے پہنچ کے اساں کو فرزندگی دی طرف رجوع ہونا پیسی جس تھیں نہ صرف ادیب کو بلکہ نقاد کو بھی تُعلق رہندا ہے۔اس صورت بچ محض ذوق یا ذاتی پسند و ناپسند دی بنیاد اُتے کہڑے اصول بنائے گین اوہ ادب فہمی بچ ہی نیہہ بلکہ زندگی فہمی بچ بھی اساں دی مدد نیہہ کر سکدے۔اسلوب احمد الفاری ہو لکھدے ہین۔''زیادہ ضروری کم تہ تنقید دے اصولوں کو بنیاد ہور اُنہاں کو قاعدہ نال پیش کرنا ہے۔کیا نکہ اِس نال ادب کو سمجھنے بچ مدد ملدی ہے ہور چونکہ انہاں اصولاں دی بنیاد تفکر تہ سوچ اُتے رکھی جُلدی ہے اِس واسطے ادبی دُنیا بچ اوہ کافی وزن بھی رکھدے ہین چنانچہ کسے صورت بچ بھی انہاں کو سائینس تہ فلسفے تھیں کہٹ مرتبہ نیہہ سمجھیا جُل سکدا۔''

اِس اقتباس تھیں پتہ چلدے کہ ادب بچ اصول سازی ہک بڑا ذمہ واری دا کم ہے۔کیا نکہ انہاں ہی اصولاں دی لوئی بچ ادب دی تفہیم ہوندی ہے۔اِتھے ایہہ سوال پیدا ہوندا ہے کہ ایہہ اصول تبدیل بھی ہوندے ہین یا غیر مبدّل ہوندے ہین۔حقیقت ایہہ ہے کہ تبدیلی زندگی دی فطرت ہے تاریخ انسانی دا مطالعہ بھی ایہہ ہی دہسدے کہ ہر زمانہ ذہنی نفسیاتی، تہذیبی اخلاقی تہ اقتصادی تقاضیاں تہ مطالبات دے اعتبار نال دوئے زمانے تھیں مختلف رہیا ہے اسی طراں ادب بھی ہک ہی طرف سفر نیہہ کردا، تبدیلی ادب دی بھی فطرت ہے۔فکر و فن دے لحاظ نال ادب بچ جہڑیاں تبدیلیاں ہوندیاں ہین انہاں تبدیلیاں دا تنقید اُتے بھی اثر پیندا ہے اسی ادب کو سمجھنے تہ سمجھنے دے ضمن بچ تنقید نگار پہلے تھیں بنے تہ دستیاب اصولاں تھیں اِتنی ہی مدد کہندے جتنی ضروری ہے۔اپنے زمانے دے ادب دا مطالعہ کدے کدے بنے بنائے اصولان بچ ترمیم تہ اضافے اُتے مجبور کردا ہے تہ کدے نویں اصول بھی بنینے پیندے ہین۔تنقید دے اصولاں بچ اس رنگارنگی تہ اختلاف بچ زمانے دی مطالبات

دا بڑا ہتھ ہوندا ہے۔ احتشام حسین ہُن تنقید دے اصولاں اُتے بحث کردیاں لکھیا ہے۔

"فن تنقید دی بنیاد تاریخی حقائق اُتے رکھنے دی گل بڑی غیرادبی معلوم ہوندی ہے مگر اس تھیں بغیر چارہ بھی نیہہ کہ تنقید کو تاریخ دی لو نچ سمجھنے دی کوشش کیتی جلے۔ ہور اسدے اصولاں کو اسطراں مُرتب کیتا جلے جسدی مدد نال زیادہ تھیں زیادہ انسان ادب تھیں لطف اندوز ہو سکن اسدی حقیقت کو بھی سمجھ سکن ہور اس کو انسانی مفاد دے کم بچ لاسکن۔"

علم بیان ہک تعارف

اُردو زبان فارسی تہ عربی زبان دی مرہونِ منّت ہے۔ کیا نکہ جنہاں زباناں دے آپسی میل میاپ نال اُردو پیدا ہوئی اُنہاں بِچ عربی تہ فارسی دا حصّہ مچ زیادہ ہے۔ جتھے تک اُردو شعر و ادب دا تعلق ہے۔ اسدی بنیاد بھی عربی تہ فارسی ادب اُتے ہے۔ جتھے تک شاعری دا سلسلہ ہے ایہہ بھی فارسی تہ عربی دواں زباناں دے عالماں دے سامنے تقریباً ہک ہی قسم دا معیارِ شعر نظر بِچ رہیا۔ ایہہ عُلمائے ادب لفظ کو معنی اُتے ترجیح دیندے آسے۔ عربی دے مشہور ناقد ابن خُلدون دا خیال ہے کہ معنی الفاظ دے تابع ہوندے ہین۔ گلاں تے ہر ہکی دے ذہن بِچ ہوندیاں ہین۔ مگر انہاں کو لفظاں بِچ بدلنا ہور شعر دے قالب بِچ ڈھال کیتا اصلاً شاعر دا کمال ہے۔ الفاظ دی اہمیت دے علاوہ عربی تہ فارسی شاعری بِچ کجھاں اصولاں تہ معیاراں کو مدنظر رکھیا جُلدا اہے۔ جہڑے حضرات شعر گوئی دا ذوق و شوق رکھدے ہین۔ اُنہاں واسطے ضروری ہے کہ کسے حد تک اِنہاں اصولاں دی جانکاری رکھدے ہون۔ انہاں ساریاں علماں اُتے گل کرنی ممکن تہ نہیہ کیا نکہ اِس سلسلے بِچ بڑیاں بڑیاں کتاباں تصنیف ہوسکدیاں ہین۔ ہور ہو بھی رہیا ہن۔ ماہڑا موضوع صرف علم بیان دا تھوڑا جیا تعارف کرنا ہے۔ مگر اُس تھیں پہلاں تھوڑا جیا ذکر اُنہاں جملہ علوم دا بھی کراں جہڑے فنِ شاعری نال جُڑے دے ہین۔ ایہہ علوم درج ذہل ہیں۔

1:۔ علم معانی: ۔علم معانی دا تعلق الفاظ دے مناسب استعمال نال ہے ہور انہاں چیزاں اُتے بحث ہوندی ہے۔

ا: مترادفات

۲: روزمرّہ محاورے

۳: مصاحت۔سادہ دلکش تہ ترتیب وار الفاظ

۴: بلاغت صحیح تہ مناسب الفاظ دی ادائیگی

۵: ایجاز تہ مساوات

٦: حذف۔مختصر کرنا

2: علم بدیع :۔ علم بدیع اوہ علم ہے جس نال تزئین کلام تہ تحسین دے طریقیاں دا پتہ لگدا ہے۔

3: علم عروض: علم عروض شعر بچ بحر تہ وزن دا تعیّن کردے۔

4: علم قوافی: شعر بچ برابری تہ قافلے نال جڑیا دا ہے۔

5: علم بیان : ہک ہی معنیٰ کومختلف طریقیاں نال استعمال کرنا۔علم بیاں، علم القوافی، علم بدیع، علم عروض تہ عِلم معانی اُتے فارسی بچ مچ ساریاں کتاباں لکھیاں گیاں ہین ۔ ہور ایہہ ہی کتاباں اُردو عالماں واسطے بھی نہیرے بچ دیا ثابت ہویاں۔بہر حال علم بیان بارے کجھ گلاں کرساں۔علم بیان دی تعریف اس طراں ہے۔

علم بیان اوہ علم ہے جس دی مدد نال ہک ہی معنیٰ کومختلف ہور مچ سارے طریقیاں ناں ظاہر کرسکدے ہاں۔اس طراں کہ ہک معنیٰ دوئے معنیٰ تھیں زیادہ صاف ہوئے۔

اِس علم بچ درج ذیل اصطلاحات نال بحث ہوندی ہے۔

1: تشبیہ: کسے ہک شے کودوئی شے جیا آکھنا۔مثلاً ایہہ جنک پھل جیا ہے۔ اُسدا چہرہ گلاب جیا ہے۔اوہ آدمی شیر جیا ہے۔

اِنہاں مثالاں وچ جنگ کو پھل تھیں چہرے کو گلاب تھیں ہو آدمی کو شیر تھیں تشبیہ دِتی گئی ہے۔

اِس سلسلے وچ میر تقی میر دا ہک خوبصورت شعر یاد آ گیندا ہے۔

نازکی اُن لبوں کی کیا کہیے
پنکھڑی اک گلاب کی سی ہے

پہاڑی شاعری وچ بھی حسبِ روایت ایہہ چیزاں موجود ہین۔ معشوق دیاں زُلفاں کو کالے ناگ نال تشبیہ دِتی جلدی ہے اکھیاں کو کالی رات نال چہرے کو چن نال وغیرہ وغیرہ۔

تشبیہ دے پنج جُز ہوندے ہین۔ انہاں کو ارکان تشبیہ آکھدے ہین۔

ا: مُشبّہ :- اوہ شخص یا چیز جس کو کسے دوسرے چیز جیا آکھیا جُلے۔

۲: مشبّہ بہہ :- اوہ چیز جس نال کسے دوئی چیز کو تشبیہ دتی جُلے۔

۳: حرف تشبیہ: تشبیہ دینے واسطے جہڑے حرف استعمال ہوندے ہین اُنہاں کو حرف تشبیہ آکھدے ہین جیاں، طرح، جہیا، جیسا وغیرہ۔

۴: وجہ تشبیہ: اوہ مشترکہ صفت جہڑی مشبہہ تے مشبہ بہہ دے درمیان پائی جُلے۔

۵: غرض تشبیہ: اوہ مقصد جس واسطے تشبیہ دتی جُلے۔

۶: استعارہ: کسے لفظ کو اسدے مجازی معنیاں وچ اس طراں استعمال کرنا کہ حقیقی تہ مجازی معنیاں وچ تشبیہ دا تعلق ہوئے اِس کو استعارہ آکھدے ہین۔ مثلاً ایہہ بچہ چن ہے۔ ماہڑا پُتر سینہہ ہے۔ اس مثال وچ چن تہ سینہہ استعارہ ہین۔ استعارہ دے ترے ارکان ہوندے ہین۔

ا: متعارہ لہہ:- اوہ شخص یا چیز جس واسطے کوئی لفظ مستعارہ کہدا ہوئے (مُشبہ)

۲: مستعارہ مُنہ :-جس واسطے مستعارہ کہدا ہوئے۔

۳:- وجہ جامع : اوہ مشترکہ صفت جہڑی مستعار لہہ تہ مستعار منہ بچ موجود ہوئے۔

۳: مجاز مرسل :- جدوں کوئی لفظ اپنے حقیقی معنیاں دے بجائے مجازی معنیاں بچ اس طراں استعمال ہوئے کہ اِس دے حقیقی تہ مجازی معنیاں بچ تشبیہ دا تعلق نہ ہوئے اس کومجاز مرسل آکھدے ہین۔ مثلاً۔ ایہہ کم ماہڑے ہتھاں بچ ہے۔
اِس بچ ہتھ تہ مجاز مرسل ہین۔

۴: کنایہ:- جہڑ الفظ اپنے مجازی معنیاں اس طراں استعمال ہوئے کہ اِس تھیں حقیقی معنی بھی حاصل ہون اُسکو کنایہ آکھدے ہین۔
مثلاً: اوہ ڈھڈے دا ہولا ہے۔
اِس بچ ڈھڈ یے دا ہولا راز نہ چھپنے والا نالے کھٹ جسامت والا دوئے مطلب ہین۔

۵: تضاد :شعر بچ دو یا دو تھیں ذیادہ ایسے الفاظ استعمال کرنے جہڑے معنیاں دے لحاظ نال ہک دوئے دی ضد ہون اسکو تضاد آکھدے ہین۔ جیاں نیک ،بد،صبح وشام،اگ پانی وغیرہ۔

۶: حسنِ تعلیل :- کسے گلے دی کوئی ایسی وجہ بیانکرنا جھڑی اسدی اصل وجہ نہ ہوئے بلکہ اس بچ کوئی شاعرانہ خوبی ہوئے اسکوحسنِ تحلیل آکھدے ہین۔ مثال:
کلی دا خوشبو تھیں جُدا ہونا۔

پھل دا شاخاں اُتے لہرانا تہ سجدہ کرنا۔

۷: مراعاتہ النظیر: ۔کلام بچ ایہہ جئی گلاں داذکر کرنا جنہاں بچ کسے قسم دی منا سبت ہوئے مگر انہاں بچ تضاد تہ تقابل نہ ہوئے۔

مثال: بوٹا بوٹا۔گل باغ، اُجاڑ ویرانی۔

۸: ۔تجنیس۔کلام بچ دو یا دو تھیں زیادہ ایسے الفاظ استعمال کرنا جہڑے بظا ہر مشابہ (ہک جسے) ہون مگر معنیاں دے لحاظ نال مختلف ہون۔

مثال: شک (شک کرنا) شق (پھٹنا) صدا (آواز) سدا (ہمیشہ)

۹: اکھان: ۔(محاورات) کسے ہک مثال بچ پوری سبق آموز کہانی بیان کر نے کو اکھان آکھدے ہن۔ مثلاً: سو سنیار دی ہک لوہار دی۔

۱۰: ۔تلمیحات: شعر بچ کسے تاریخی واقعے دی طرف اشارہ کرنا۔

عصائے موسیٰؑ، صدا ایوبؑ، تیشۂ فرہاد۔

شاعری بچ انہاں چیزاں دا استعمال شعر دے حُسن کو چار چن لا چھوڑ دے۔ غزل دی تے ایہہ چیزاں جان ہین ہور غزل دی تے ایہہ ہی انفرادیت ہے کہ اُس بچ اشاریاں، رمزاں استعارات تہ تلمیحات بچ بڑی بڑیاں گلاں آکھیاں گیندیاں ہین۔شاعر ایہہ تمام چیزاں استعمال تے کردے ہین مگر کجھ شاعر ایہہ گل نہیہ جاندے کہ انہاں چیزاں دی تعریف کے ہے۔ہور علمی اصطلاح بچ انہاں کو کے رُتبہ حاصل ہے۔اسو اسطے ایہہ گل ضروری ہے کہ علم بیان دی تھوڑی بہت جانکاری شاعری دے شوقین حضرات تاں واسطے اہم ہے۔ایہہ تھوڑا جیا تعارف اِس مقصد دے تحت لکھیا گیا کہ صاحب ذوق لوک اِس علم دی باریکیاں کو متعارف کرسن ہور اِس طراں پہاڑی نثری ادب بچ عموماً تہ پہاڑی شاعری بچ خصوصاً ہور رونق بدھسی۔

پر چول

☆

☆

حصّہ دوم

☆

پھاڑی شاعری دا تنقیدی مطالعہ

شاعری انسان دے اندرونی جذبات تہ احساسات دی آئینہ دار ہے۔ اِس بچ دِل دے کونے بچ بسنے آلے جذبات بھی لبھدے ہین تہ انسان دے آس پاس چار چوفیری دے حالات بھی دس گیندے ہین۔ گویا حیاتی دے تہپ تہ چھاڑ شاعری کو ہک موضوع ہک زبان دیندے ہین۔ ایہہ گل بھی حقیقت ہے کہ کسے شاعر دی شاعری وی مکمل تشریح تہ تفسیر ناممکن ضرور ہے مگر شاعری دے مطالعے نال اُس شاعر دی ذہنی کیفیت دا کجھ نہ کجھ سراغ لبھ گیندا ہے۔

ڈنڈ کراں میں سجناں سُتیاں کو

میاں کریم اللہ قریشیؔ

تعارف شاعر:

ناں: کریم اللہ قریشی

پیدائش: ۱۰رمئی ۱۹۴۸ء باغ بالا کرناہ کپواڑہ

سکونت: (موجودہ) دولت کالونی مُظفر آباد (P.O.K)

سابقہ بالا: باغ بالا کرناہ کپواڑہ

تصانیف: (۱) ڈنڈ کراں میں سجناں سُتیاں کو (پہاڑی شعری مجموعہ)

(۲) پینگ (پہاڑی شعری مجموعہ)

(۳) چٹیاں دنداں دی پریت (پہاڑی شعری مجموعہ)

(۴) اُردو پہاڑی اک تقابلی مطالعہ (اُردو مقالہ برائے ایم فِل)

(۵) رُتاں دیاں متاں (پہاڑی بارہ ماہہ)

تعارف کتاب:

ناں: ڈنڈ کراں میں سجناں سُتیاں کو

تعداد صفحات: ۶۱

پہلا ایڈیشن: مارچ ۱۹۷۸ء
کتابت: سیّدہ نعیمہ اختر
چھاپ خانہ: بروکاز پریس سرینگر
دوا ایڈیشن: اپریل ۲۰۰۷ء
کمپوزنگ: عبادت الرحمان
پبلشرز: میاں سمیع اللہ قریشی، میاں دانیاں قریشی، میاں افضال قریشی
چھاپ: راجہ جی پرنٹرز قیصر پلازہ صدر راولپنڈی پاکستان

میاں کریم اللہ قریشی بیک وقت ہک مُحب قوم، شاعر، ادیب تہ دانشور داناں ہے۔ جنہاں سُن پہاڑی زبان کو انگلی پکڑ کے اپنیاں پیران ٹُرنا سِکھایا۔ ہور اُس ویلے تک اس کو سہارا دیندے رہے جدوں تک ایہہ جونتڑی ہوگئی۔ قریشی صاحب دا شُمار اُنہاں ہی شخصیتاں بچ ہوندا ہے۔ قریشی صاحب سُن اپنے قلم دے ذریعے اُس ویلے پہاڑی قوم کو جگا لنے دی کوشش کیتی جس ویلے ایہہ قوم سیاسی، سماجی تہ معاشی طور اُتے پسماندگی تہ بے توجئ دی حدان تھیں گزر رہی آسی۔ قریشی صاحب سُن اپنی شاعری صرف ہور صرف اپنی قوم واسطے وقف کیتی ہے۔ جتھے تک اس مجموعے دا تعلق ہے۔

اُنہاں دی شاعری بچ ہک واضح پیغام ہے جیہڑا اُنہاں سُن پہاڑی قوم کو اپنے حقوق دے حصول واسطے کوشش کرنے واسطے دِتا ہے۔ زیرِ نظر کتاب دا پہلا ایڈیشن مارچ ۱۹۷۸ء بچ شائع ہویا جدکہ کلچرا کیڈمی بچ پہاڑی شُعبہ اگست ۱۹۷۸ء بچ کُھلیا۔ اس ہک نفری شعبے دا سارا کم کاج کھلے قریشی صاحب دے موہنڈیاں اُتے آ پیا۔ اُنہاں اپنی ان تھک محنت، لگن تہ قابلیت نال ایہہ سارا کم بڑی خوش اسلوبی نال انجام دِتا۔ جتھے تک اُنہاں دی مذکورہ تصنیف دا تعلق ہے۔

ظاہر ہے ایہہ کتاب اُنہاں اُس ویلے چھاپ کے سامنے آندی جدوں پہاڑی کو سرکاری سرپرستی حاصل نہ آسی۔ دوئے طرف اس زبان کو بولنے والے اِس قدر احساسِ کمتری داشکار ؤسے کہ پہاڑی بولنا، پڑھنا تہ لکھنا ہک مشکل کم آسا۔ مگر جنہاں مخلص رہنماواں سُن پہاڑی قوم دی حالت بدلنے واسطے جدوجہد کیتی، اس قافلے بچ قریشی ساحب دا اپنا مقام ہے۔ اس کتاب دے شروع بچ دوئے ایڈیشن دا تعارف مصنف سُن خود کیتا ہے۔ اس تھیں بعد پہاڑی کلچر اینڈ ویلفر فارم دے اُس وقت دے جنرل سیکریٹری جناب عبدالحمید خان ہوراں دی لکھی دی پہلی گل ہے۔ موصوف سُن پہاڑی قوم دی زبوں حالی بیان کرنے دے نال نال مذکورہ تصنیف دی ادبی اہمیت وارے گل کیتی ہے۔ اوہ لکھدے ہین۔

''قریشی صاحب ہوراں سُن خُدا داناں کہن کے اپنی ایہہ انقلابی تقریری کتاب لکھ کے پہاڑی قوم تے بچ بڑا احسان کیتا۔ اس کتاب کو پڑھ کے سنگدل انسان بھی ستھے نالوں موم ہوگیندے تہ بزدل تھیں بزبھی شیراں نالوں موم ہوگیندے تہ بزدل تھیں بزدل شیراں نالوں بہادر تے غیرت مند ہوگیندے ہین''۔[1]

اگے گچھ کے قریشی صاحب ہوراں دی لکھی دی تقریظ ''تساں واسطے'' عنوان نال ملدی ہے جس بچ مذکورہ تصنیف بارے مصنف دے تاثرات ملدے ہین۔ نالے پہاڑی قوم دی اُس ویلے دی صورتحال اُتے بھی شاعرسُن بحث کیتی ہے۔ اس دے نال نال قریشی صاحب ہوراں سُن اُنہاں دے اسمائے گرامی یاد کیتے ہین جنہاں سُن کتاب چھاپنے بچ اُنہاں دی معاونت کیتی۔

زیرِ نظر شعری مجموعہ ہک پیغام ہے۔ حوصلے تے ہمت دادرس ہے۔ شاعرسُن

1. ڈنڈ کراں میں بجناں ستیاں کو

اپنی پسماندہ قوم دی حالت کو سُدھارنے دے نال اپنے قلم کو حرکت دِتی۔
اُنہاں سُن اپنی قوم دے دُکھاں درداں زندگی دیاں اوکھتاں، مجبوریاں، دُکھ درد برداشت کرنے دی قوت تہ پسماندگی کو بیان کرنے دے نال نال حقوق بارے جانکاری نہ ہونے کو اپنی شاعری دا موضوع بنا کے قوم کو ویلے دے نال ٹُرنے تہ حقوق دے حصول واسطے جدوجہد کرنے دی کوشش کیتی ہے۔ ''ڈنڈ کراں میں سجناں سُتیاں کو'' ادب برائے زندگی دی بہترین مثال ہے۔
اپنی شاعری دے موضوعات بارے قریشی صاحب اس طراں رقمطراز ہین۔
''میں اپنی شاعری نچ سُتیاں دیاں پہاڑیاں کو ڈنڈ کر کے جگا لنے دی کوشش کیتی ہے۔ ہور اُنہاں کو آکھے کھیا جے تسیں بھی نیندر تھیں جاگو ہور اپنی زبان دی ترقی واسطے جدوجہد کرو ہور قطار نچ کھل کے اپنی شناخت کرالو۔ میں پہاڑیاں کو پیغام دینے واسطے، پہاڑی، ہندکو، پنجابی تہ سرائکی دی پُرانی صنف سی حرفی دا سہارا کہدے''[1]۔ زیرِ تبصرہ مجموعے دی شروعات ترانہ ہے جیہڑا پہاڑی ادب نچ یک منفرد چیز ہے۔ اس ترانے نچ شاعر سُن قوم دی عظمت پہاڑی لوکاں دی جفاکشی، حُب الوطنی تہ دلیرمندی داذکر کیتا ہے۔

سُپر دلیر الایا ڈیرا کھن کے تُدھ پہاڑ
ٹہا کے سہرے کر کے سٹے تُدھ لتاڑ
کریں قوم تہ وطن سوہنے دی راکھی رات تہاڑ
ربّ دا شکر ہزار پہاڑ یا ربّ دا شکر ہزار

اِس ترانے نچ قوم دے جُملہ اوصاف دے بیان دے نال نال پہاڑی ثقافت داذکر بھی لبھّدے۔

---

[1] ڈنڈ کراں میں سجناں ستیاں کو

ے بھیس توہڑا مچ سوہنا جانی لا دیں توں سلوار
سر توہڑے تے لنگی سچی گلہ تلے دار
اِٹی ڈنڈا کھیڈ لوکاں دی کھیڈ توہڑی تلوار
ربّ دا شکر ہزار پہاڑ یا رب دا شکر ہزار

اس ترانے کو پڑھ کے سماج دی پوری پوری تصویر اکھیاں سامنے آ گیندی ہے۔اس مجموعے دی اگلی نظم ''اُمید فصل دی'' ہے۔اس نظم نچ پہاڑی قوم دی پسماندگی دا ذکر کیتا ہے نالے پہاڑیاں دے اندر ذہنی بیداری کو ہک بڑی اُمید نال ڈِٹھا ہے۔

ے شُکر خُدا دا شکر خُدا دا جاگے سجن پہاڑی
گئی بے کاری تہاڑ جنہاں دی سُتے رہے تہاڑی
ویلے نال نہ جاگے سوہنے قدر نہ اپنی جانتی
شُکر ہے فر وی دیگر ویلے اُنہاں قدر پچھانی

اس تھیں اگے مشہور زمانہ قوالی شامل ہے۔

ے اکھ مستانی یار دی کر گئی نشانہ تیر دا
درد عشق دا سین نہ دیندا نت کلیجہ چیر دا

ایہہ قوالی غالباً پہاڑی زبان دی اولین قوالی ہے۔جیہڑی ریڈیو کشمیر سرینگر دے پہاڑی پرگرام نچ نشر ہوئی۔ایہہ سدا بہار قوالی ہجاں بھی بالکل نویں نویں لگدی ہے۔ایہہ پہاڑی موسیقی نچ ہک انمول نمونہ ہے۔اس قوالی نچ لوک گیتاں دا رنگ تہ تصوف دوئے جلوہ افروز ہین۔

ے لکھی قلم ازل دے اگے زور نہ کُجھ تتبیر
اکھ مستانی یاری دی کر گئی نشانہ تیر دا

اس قوالی تھیں بعد زیرِ نظر کتاب نچ ہک درد بھریا گیت شامل ہے۔اس گیت کونا مور پہاڑی گلوکار سید اقبال ملنگامی ہوراں دی سُریلی آواز سُن ہور بھی پُرسوز بنا دِتا ہے۔

باہجھ توہڑے رات دسے میں نہ دِکھ سکدی
چن بھانویں لکھ چڑھن میں نہ پھکھی ہک دی

ہک ہور قوالی بھی شامل ہے۔اس قوالی نچ حُسن و عشق دا تذکرہ بڑے خوبصورت انداز نچ کیتا گیا ہے۔اس قوالی نچ تلمیح دیاں بہترین مثالاں دِکھنے کو ملدیاں ہین۔

پی مہینواں شراب حُسن دا
کپیا ماس شتاب حُسن دا
بگیا لہو کپے دے چم دا
تُرت چھپایا جوڑ اسم دا

اس تھیں بعد مجموعے نچ ہک نظم شامل ہے۔نظم دا عنوان درج ایہہ۔شاعر سُن حُسن دی ناپائیداری دا تذکرہ بڑے دلفریب انداز نچ کیتا ہے۔

ناز نہ کر حُسن تے بے وفا کون کہنسی ناں توہڑا جدا ایہہ گیا
قدر کرتوں حُسن دی شردے تھیں ڈر شر ظالم ساڑ دے موراں دے پر

اس تھیں بعد زیرِ تبصرہ مجموعے نچ سی حرفیاں دا سلسلہ شروع ہوندا ہے۔قریشی صاحب جاندے آسے کہ اگر اپنی قوم کو کجھ آکھنا ہے تاں اُس طریقے ناں آکھنا ہے کہ گل اوپری، پرائی نہ لگے۔ایسے لب ولہجہ نچ آکھیا جُلے کہ ہسدّ یاں ہسدّ یاں گل دِلے نچ کھُبنا کہنے۔اُس صنف نچ آکھیا جُلے جس کو اِس قوم دے لوکاں سُن ہک زمانے تھیں اپنے گھراں نچ جگہ دِتی ہے۔اوہ صنف

جس کو کھیر بال کے اُس دی چوفیری اَج دے نِکے بڑے سُندے رہے ہین۔ شادی بیاہ، غمی خوشی ساریاں موقعیاں اُتے سُننے کوملدی ہے۔ جیہڑی صنف قادر بخش، محمد بوٹیا، سائیں فقر الدین تہ میاں محمد بخشؒ دے ناں نال جُڑی ہے۔ جس کو پہاڑی لوک اپنی خاص چیز سمجھدے ہین۔ قریشی صاحب سُن اسی صنف دا سہارا گھِن کے قوم کونویں زندگی دا پیغام دینے دی کوشش کیتی ہے۔ قریشی صاحب ہوراں دے سینے بچ قوم واسطے درد چھلیاں ماردا دسدا ہے۔ اوہ پہاڑی قوم کو وقت دی نبض سمجھنے دا احساس دوالدے ہین۔ اپنی اس آواز کو اُنہاں سُن اس طراں بیان کیتا ہے۔

ذ:- ذلتاں تھیں تاں بچسیں توں جے کر سمجھیں اَج دی گل جانی
لنگھ گیا جے اَج تے روسیں توں تکو ملسی نہ کل جانی
جیہڑے اَج دی قدر کو سمجھدے نیہہ کل اُنہاں نوں کرے وفا نائیں
چھالا کے مل بیراں نال جندے چھوڑ حسد تے بخل تہو کھا تائیں
کرڈنڈ پہاڑی توں پہاڑیا وے توہڑے بجن پہاڑاں دے باز جانی
گوشے نال سمجھا ہرہک تائیں دِلے دے چھپے دے راز جانی

شاعر پہاڑی قوم دی عظمت دا اعتراف کردا ہے ہوراس دا احساس تمام پہاڑاں کو دوالدا ہے کہ پہاڑی قوم خودداراتہ جفاکش قوم ہے۔ مگر ضرورت اس امر دی ہے کہ اپنی عظمت کو سمجھیا گچھے ہوراپنی زبان تہ ثقافت دی حفاظت کیتی جُلے۔

ص :صرف توں پکڑ خُدا اپنا جیہڑا رزاق ہے کل مخلوق دا جی
توچمکیں بچ جہان اسراں جیہاں چن چمکے چودھویں رات دا جی
نہ سٹ توں سجناں بھیس اپنا جے کر منگیں توں عزت جہان اندر
لاستھن تہ چھوڑ پتلون جانی اس کی کیتی توہڑی شان اندر

مذکورہ شعری مجموعے نچ شاعر سُن پہاڑی ادب اُتے خاص کر شعری ادب اُتے بھی نظر ماری ہے۔ ہور پہاڑی میراث دا ذکر شعراں نچ کیتا ہے۔ اُنہاں سُن پہاڑی دیاں کجھ مشہور کتاباں دی ادبی تہ ثقافتی اہمیت کو شعراں دا لباس لولیا ہے۔

م:۔ مست کتاب ہک ہور توہڑی محمد بوٹے دے دِلے دی وہاڑ کڈھی
ڈوہنگے راز فقیراں دے عشق والے سطر سمجھ کو پوری تہاڑ لگدی
''روشن دِل'' ''پکی روٹی'' تہ ہور دوئیاں بے شمار کتاباں میراث توہڑی
راکھی کیتی تہ ٹدھ کدے پہاڑیا وے دھیں ہک بھی لوکاں کدے راس چھوڑی

قریشی صاحب سُن شاعری نچ لوک ادب اُتے بحث کیتی ہے۔ لوک گیتاں تہ لوک کہانیاں دا ذکر کیتا ہے۔ لوک ادب دی اہمیت تہ اُنہاں دی افادیت گھٹ ہونے تے افسوس بھی کردے ہین۔ لوک ادب نچ ملاوٹ اُتے ناراضگی دا اظہار بھی کیتا ہے۔

ن:۔ نیچھ نہ رہی ایہہ نظم توہڑی جیہڑی لوکاں دامن پر چاوندی سی
بالو، ماہیا تہ لچھی، سپاہی گمیاں مرگئی جیہڑی کونجڑی گاوندی سی
موئی بگڑو پُہلیاں ناں اُستا کگو بسریا جیندے دا پتا نائیں
چن چڑھیا نیہہ کئیں سال ہوئے قینچی پھج گئی سُرمہ ڈِٹھا نائیں

سی حرفیاں دے سلسلے دے آخر نچ قریشی صاحب ہوراں پہاڑی قوم دی علمی صلاحیتاں دا ذکر کیتا ہے ہور کجھ تاریخی حوالے شعراں دی شکل نچ بیان کیتے ہین۔

۵:- ہر کوئی جاندا خوب جندے تو ہڑی شار دا اُچے پہاڑ اُتے
پڑھیا علم تو ہڑی بولی بچ جتھے لوکاں آہسی رات ہر پاسے تہاڑ اُتے
مویا کنشک تہ نال جندے تو ہڑی بولی دی قدر خوب کیتی
اس بچ تصنیف ہزار ہوئی بدھ مذہب سُن خوب محفوظ کیتی

"ڈنڈ کراں میں سجناں سُتیاں کو" دا موضوع صرف ہور صرف پہاڑی قوم ہے۔ شاعر صرف اپنی قوم دی پسماندگی اُتے ہاڑے نیہہ کردا بلکہ قوم دی عظمت دا احساس بھی دوالدا ہے۔

زیرِ نظر مجموعے دے آخر بچ شاعری سُن اوہکھیاں گلاں دا مطلب بھی کھول کے دسیا ہے۔ شاعر سُن کُجھ مشہور لوک گیتاں دی اہمیت تہ اُن دے ماخذ بھی بیان کیتے ہین۔ لوک گیت کنگن بارے اوہ لکھدے ہین۔

"کنگن بھی یک مشہور پہاڑی لوک گیت ہے۔ ایہہ گل وثوق نال آکھنی بڑی اوہکھی ہے جے کنگن کہڑے علاقے دی تخلیق ہے۔ ہور کتنی پرانی ایں۔ پر اتنا ضرور آکھیا جُل سکتے جے "کنگن" گیت صدیاں پُرانی ایں۔ ریاست جموں کشمیر دے علاوہ ہزارے ہور پورے صبے سرحد بچ مشہور ہے۔ کُجھاں سیانیاں دا خیال ہے جے کنگن اوڑی ضلع بارہمولہ دی پیداوار ہے۔ ایہہ کافی لمی تہ سازوالی گیت ہے۔"

مزکورہ مجموعے بچ جیہڑی صنف استعمال ہوئی ہے اوہ سی حرفی دی ہیئت بچ ہے۔ مگر شاعر سُن سی حرفی دی صنف کو پوری طرح برقار نیہہ رکھیا۔ سی حرفی دے چار مصرعے تہ تمام مصرعے ہم قافیہ ہونے دے برعکس شاعر سُن اس کو چھیاں چھیاں مصرعیاں دی شکل دتی ہے۔ نالے تمام مصرعے ہم قافیہ تہ ہم ردیف نیہہ۔ جتھے تک موضوعات دا تعلق ہے۔ سی حرفی دے خاص موضوعات تصوف تہ عشق

حقیقی رہیا ہے۔ شاعر سُن وقتی ضرورت دے تحت پیغام دینے واسطے اس صنف دا استعمال کیتا ہے کیانکہ اس صنف نال پہاڑی لوکاں دے جذبات تہ احساسات وابستہ ہین۔ اس سلسلہ نچ قریشی صاحب اپنے دوئے شعری مجموعے ''چٹیاں دنداں دی پریت'' جیہڑا ۲۰۰۵ء نچ پاکستان تھیں شائع ہویا لکھدے ہین۔

''سرینگر توں پہاڑی نچ چھپنے والے ماہڑے پہلے نِکے جئے شعری مجموعے ''ڈنڈکراں میں سجناں سُتیاں کو'' نچ سی حرفی دی صنف کو پہراواں کو نیندر تھیں جگانے واسطے استعمال کیتا۔ جدکہ اللہ دی توفیق نال اگے گچھ کے مُکو بھی صوفیانہ رنگ تھہا گیا''۔

قریشی صاحب ہوراں دی ایہہ گل بالکل حقیقت ہے۔ ہور اس دا احساس ''چٹیاں دنداں دی پریت'' نچ مشمولات اُتے نظر مارنے نال خوب ہو گیندا ہے۔ اُنہاں دی شاعری نچ یقیناً کافی پختگی آ گئی ہے۔ اُنہاں دی شاعرانہ، عظمت بارے قندہار ہند کو بورڈ پاکستان دے جنرل سیکریٹری جناب محمد ضیاء الدین ہوریں اس طراں رقمطراز ہین۔

''میاں کریم اللہ قریشی خوبصورت لب و لہجے دے شاعر ہین۔ پہاڑی ہندکو زبان نچ اپنے خیالات نوں شعری قالب نچ اس طرح ڈھالا دے کہ پڑھنے تہ سُننے والا کشمیر دیاں جھیلاں، آبشاراں تے ندیاں دے ہم سُراں نوں اپنے دِل نچ اُتر دا محسوس کردے۔ تہ انوں انج لگدے جے کرنازک تے خوبصورت خیال اسی دے ہی دلے دی آواز دی آواز ہے''۔ قریشی صاحب دی شاعری اُتے ڈوہنگی نظر مارنے نال پتہ لگدے کہ اوہ کنٹرول لائن دے آر پار بسنے والے پہاڑیاں دے نمائندہ شاعر ہین۔ اُنہاں دی شاعرانہ عظمت دا اعتراف دواں پاسیاں بسنے والے پہاڑیاں کو برابر ہے۔''

چٹیاں دنداں دی پریت

تعارفِ کتاب

شاعر: میاں کرم اللہ قُریشی کرناہی

سنِ اشاعت: ۲۰۰۵ء تعداد صفحات:-۹۱

پبلشرز: میاں سمیع اللہ قُریشی، میاں دانیاں قُریشی

چھاپ خانہ: راجہ جی پرنٹرز، قیصر پلازہ صدر راولپنڈی

''چٹیاں دنداں دی پریت'' قُریشی صاحب ہوراں دا تریا شعری مجموعہ ہے۔ ایہہ کتاب ۲۰۰۵ بچ پاکستان تھیں شائع ہوئی۔ اِس شعری مجموعے بچ اصنافِ سخن دے لحاظ رنگ برنگے پھل کھلے ہین۔ جنہاں بچ نعتاں، نذرانے، نظماں، گیت، چار بیتے تہ ہک باراں ماہنہ بھی شامل ہے۔ قُریشی صاحب سُن ہر تخلیق نال تاریخ تہ مُقامِ تخلیق درج کیتے ہین۔ جس کو پڑھ کے اندازہ ہوندا ہے کہ زیادہ تر چیزاں اُس پار لکھیاں گیاں ہین۔ کُجھ چیزاں اُس ویلے دیاں بھی شاملِ اشاعت ہین۔ جس ویلے اوہ اِتھے رہندے آسے۔ کتاب دے شروع بچ کندھاراہند کو بورڈ پاکستان دے جنرل سیکریٹری محمد ضیاء الدین ہوراں سُن قُریشی صاحب دی شاعرانہ عظمت بارے گل کیتی ہے۔ اپنی گل عنوان دے تحت شاعر سُن اپنے ادبی سفر بارے لکھیا ہے۔ مجموعے

دی شروعات ہک دُعائیہ نعت نال ہوندی ہے۔ نعت دے جُملہ اوصاف کومدِ نظر رکھدیاں ہویاں شاعرُسن اظہارِ خیال کیتا ہے۔

ے کملی والے دے دربار باہجوں ہور نہ کجھ سہارا
باہجھ شفاعت پاک محمدؐ ہوسی نہ چھٹکارہ

اِس تھیں بعد نذرانہ بحضورِ امام حُسینؑ شاملِ اشاعت ہے۔ رمضان شریف دی عظمت بارے ترے نظماں شامل ہین۔ اِس تھیں بعد ہک باراں مانہہ خالص پہاڑی چیز کتاب دا حصّہ ہے۔ باراں مہینیاں دیاں موسمی خصلتاں کو شاعرُسن بیان کیتا ہے۔ بچھوڑے دی اگ ہر موسم بچ شاعر دا دِل ساڑ دی نظر ایندی ہے۔ ہجر دا درد اُم اُم کے اکھیاں تھیں ڈُھلد انظر ایندا ہے۔

ے باہیا پیر بساکھ مہینے اُمے ٹھنڈے پانی
یاد پیاریاں سجناں والی دِل تے لاوے کانی
دِکھ کے بوٹا پتر نیلا بھلے زخم پُرانی
سجناں باہجھ کس کو دساں میں غمناک کہانی

زیرِ نظر شعری مجموعے بچ حضرت باباجی صاحب لارویؒ ہوراں دی خدمت بچ ہک نظرانہ بھی شامل ہے۔ شاعرُسن اپنے جذبات دا اظہار سی حرفی دی صورت بچ موثّر انداز بچ کیتا ہے۔

ب: بسنا عشق دے شہر اندر چاہیا لکھاں پر سکیا بس کوئی کوئی
سب آکھدے ڈین مکار دُنیا پر اِس تھیں سکیا نس کوئی کوئی
ڈنگے کئی محبوب دی زُلف پھانویں پھیت کنڈل دا سکیا دس کوئی کوئی
باباجی دے وانگ قریشیا او کوچے یار دے سکیا بس کوئی کوئی

قُریشی صاحب کو اپنی والدہ نال کتنا لگاؤ تے احترام آسا۔ اِسدا اظہار نظم

''اماں'' وچ دکھنے کو ملدا اے۔ اِس نظم وچ شاعرہ اپنی اماں دے احسانات دا اعتراف کیتا اے۔ ہور اُنہاں دی جُدائی وچ درد و غم دا اظہار کیتا اے۔ ''بجھومڑی بجھارت'' ہک بہترین نظم اے۔ شاعرہ بڑے فنکارانہ انداز وچ اُس ویلے (1991) دے حالات دی منظر کشی کیتی اے۔ ہور نامساعد حالات دا نقشہ پیش کیتا اے۔

کر توبہ آدم خوری تھیں
ایہہ کرتب ڈاھڈے بھارے نی
رَت آدمیاں دی پینویں توں
تُدھ لئے بنگلے ٹھارے نی

وطن دی جُدائی دا احساس شاعرہ دے سینے وچ شعر بن کے اُبلدا اے۔ ایہہ درد بڑے پُر اثر انداز وچ چِٹے شفید کاغذ دی زینت بن گیندا اے ہور قارئین کو متاثر کرنے تھیں بغیر نیہہ چھوڑدا۔ ہر پڑھنے والا ایہہ درد اپنے سینے وچ محسوس کردا اے۔ وچھوڑے دا درد اُنہاں دی شاعری تھیں ساون نالوں برھدا نظر ایندا اے۔ اکثر نظماں تھیں وچھوڑے دی اگ دا احساس ہوندا اے۔ اُنہاں نظماں وچ ''نِت چھلیں سوہنی وائے نی'' آجند جانی کول کُماواں، وچ ہجراں کاگ اُڈائے نی، اِس درد فراقے دے، کیاں ہوندے درد سوائے نی، ہور موئیاں فراقے نال قابلِ ذکر ہین۔ ایہہ نظماں پڑھ کے وطن دی قدر و قیمت دا احساس ہوندے۔ نالے جُدائی دی اگ دے سیک دا تلخ تجربہ بھی۔ ایہہ نظماں پڑھ کے ہک پتھر دِل انسان بھی موم نالوں ڈُھل گیندے ہور جذبات دی شدت نال اتھروں نِکل ایندا اے ہین۔

کُجھ بند نمونے دے طور پیش ہین۔

صدقے کھولی توہڑیاں راہواں
ماہڑی جان کھولی توہڑیاں راہواں
توں آئیں پرسئیں باہواں
موئیاں فراقے نال

(موئیاں فراقے نال)

کرہا کے حیلے رتن رہیاں
یاد آئیاں گلیاں وطن دیاں
کئیں لُوے پُھل لوسائے نی
کیاں ہوندے درد سوائے نی

(نظم کیاں ہوندے درد سوائے نی)

میں کھولی تڑیاں راہوں تو
قُربان وطن دیاں چھانواں تو
نالے کٹھیاں تہ دریانواں تو
کہہ آکھاں سجناں دوردیاں

(نت چُلیں سوہنیں دائے نی)

تہن رونق وطن پیارے دی
ڈل جھیل تہ ولر کنارے دی
جتھے سجناں ڈیرے لائے نی
نِت ہوندے درد سوائے نی

(نت ہوندے درد سوائے نی)

شاعر کو وطن کشمیر دے ذرّے ذرّے نال پیار ہے۔ ہور اِس پیار دی شدت

وطن دی بچ ہور بھی بدھ گیندی ہے۔ شاعر وطن دے بن بوٹیاں، پکھیرواں تہ ہوا نال گل کردا ہے۔

چھُلی چھنگ کشمیر والی بنہ کے اُچی ڈاری ہے
پہچیں کوئی سُنیہا سجناں ڈاھڈی اقراری ہے
آہ جانی جند کھول کھماواں لائی ہجر کٹاری ہے

(نظم:-آہ جانی جند کھول کھماواں)

چار بیتے دی صنف "زیرِ نظر مجموعے بچ شامل ہک خاص چیز ہے۔ ایہہ خالص پہاڑی چیز ہے۔ شاعر سُن دُنیا دی ناپائیداری دا ذکر خوبصورت انداز بچ کیتا ہے۔

زندگی دِناں دی مزمان ہوسن فانی سب جہان
رہسی دِلاں بچ بسنیک چٹیاں دنداں دی پرہت

اِس مجموعے بچ دواں گیتاں تھیں بعد کُجھ غزلاں شامل ہین۔ غزلاں دے موضوعات زمانے دے حالات، قلبی واردات، تہ ہجر فراق وغیرہ ہین۔ جذبات واحساسات دی فنی تقاضیاں نال ہم آہنگی دسدی ہے۔

بچ پردیساں ہجر ستاوے آوے کدے قرار نہ سجناں

موجودہ افراتفری دے دور دے تناظر بچ شاعر اسطراں آکھدا ہے۔

اج اسماناں دے جنگل بچ کھڑا بوٹا نیلا ساوے

قریشی صاحب دے شعری مجموعے دا ایہہ مختصر جیہا تعارف ہے۔ ایہہ کتاب آسانی نال دستیاب نیہہ اِس واسطے ایہہ مختصر جانکاری پہاڑی ادب دے شیدائیاں واسطے فائیدہ مند ثابت ہوسکدی ہے۔ قریشی صاحب دی شاعری اُتے بحث کرنے واسطے مکمل تحقیق دی لوڑ ہے۔

پہینگ

تعارف کتاب

ناں: پہینگ (پہاڑی شعری مجموعہ)
ناشر:۔ہدایت اللہ قریشی
سن اشاعت: مارچ ۱۹۸۶ء
کتابت:۔سیدہ نعیمہ اختر
چھاپ خانہ:۔فوٹو لیتھو ورکس دہلی۔
تعداد:۔۱۳۶

پہینگ میاں کریم اللہ قریشی ہوراں دا اِک خوبصورت شعری مجموعہ ہے۔ایہہ کتاب اُس ویلے شائع ہوئی جدوں قریشی صاحب ریاستی کلچرل اکیڈمی بچ پہاڑی شعبے دے انچارج آسے۔لیتھو پیپر تے چھپی دی ایہہ کتاب اپنی جسامت تہ شکل صورت دے لحاظ مختصر تہ سادی جئی دسدی ہے مگر پہاڑی زبان وادب دے شیدائی واسطے بڑی انمول تہ قابلِ قدر چیز ہے۔ہُن تقریباً نایاب ہے۔راقم کو ایہہ کتاب پڑھنے دا موقع ملیا تہ مناسب سمجھیا کہ اِس شعری مجموعے بارے مختصر جیہا تعارف ہو گچھے۔اِس مجموعے بچ شاعری دیاں اصناف دِکھنے کو مل گیندیاں ہین۔ جناں بچ پہاڑی شاعری مثلاً چار بیتیاں دے نال

جدید اصنافِ سخن مثلاً غزل جئی صنف بھی اپنی تمام خوبیاں جلوہ افروز دِسدی ہے۔ اِس مجموعے وِچ حمد، نعت، گیت، قوالی، نظم دُعا تے شُکرانہ شامل ہین۔ ایہہ سارا کُجھ اِس گل دی دلالت کردا ہے کہ قریشی صاحب اپنے وقت دے ہی کامیاب شاعر نیہہ بلکہ موجودہ دور دے شعری تقاضاں تھیں بھی پوری طرح آشنا ہین۔ کتاب اُتے سرسری نظر مارنے نال پتہ لگدے کہ اِس پھلواڑی وِچ رنگ برنگے پھل ہین جناں دی خوشبو اج تو ہڑی تروتازہ ہے۔

کتاب دے شروع وِچ شاعر سُن تعارفی نوٹ وِچ شاعری دے بارے بحث کیتی ہے۔ اِس دے نال نال ہندکو پہاڑی شاعری دی تاریخ اُتے بھی بحث کیتی ہے۔ مذکورہ تخلیق بارے بھی اُنہاں سُن اظہار خیال کیتا ہے۔ شاعر سُن ایہہ تخلیق اپنے پیہرا جناب نوراللہ قریشی صاحب ہوراں دے ناں لائی ہے۔ کتاب دی شروعات اللہ پاک دے ذکر نال ہوندی ہے۔ حمد باری تعالیٰ شاملِ اشاعت ہے۔ شاعر خُدائے برتر واعلیٰ دی عظمت دا اظہار اِس طرح کردا ہے۔

ے تُوں بہتر ہر بہتر کولوں ہر عظمت دا سائیں
میں عاجز محتاج خُدایا فضلوں پار لنگھائیں

نعتاں والے حصے وِچ نعتاں تھیں علاوہ ہِک قوالی بھی شامل ہے۔ نعتاں تھیں شاعر دی دِلّی تڑف، آرزو تے جستجو دے اظہار نال فنی مہارتاں بھی نظر آگیندیاں ہین۔

ے اَرباں ہور آدم دے جائے
جھڑے اِس دُنیا تے آئے
وِچ سکے نہ تو ہڑیاں تھائیاں
واہ واہ کملی والیا سائیاں

مرثیہ حضرت امام حسینؑ بھی اِس حصے وچ شامل ہے۔ پہنگ دے اگلے حصے وچ نظماں شامل ہین۔ مختلف عنوانات دے تحت شاعرسُن اپنے خیالات کو خوبصورت شعراں دی شکل ڈھال کے پیش کیتا ہے۔

انہاں نظماں وچ ، ہانی، پڑھیو پہاڑیو، حکایتِ مجنوں، چھاڑی یاداں، جواب در بیان یاداں، اڈیکاں سجن دیاں شامل ہین۔ ہک دُعا تے شکرانہ قبولیت دُعا شامل ہین۔ اِنہاں نظماں وچ ذاتی جذبات و احساسات، عشق و مُحبت، زمانے دے حالات، تہ درد دی کسک موجود ہے۔ نظم ''یاداں'' تھیں ہک نمونہ پیش ہے۔

ہک تہ اگ مُحبت والی چھکے کونڈے باہ کے
دوئے گا راتہ گُپ نہیر اٹُرن نہ دیوے راہ تے

''جواب در بیان یاداں وچ'' شاعر اس طراں آکھدا ہے۔

واہ ناداناں وچ مجازے ہوش ہواس پُھلائے
وچ مجاز ریاض کریسن تاں کُجھ لکسن ہٹائے

اِنہاں نظماں کو پڑھ کے لگدا ہے کہ شاعر تصوف دے رنگ وچ ڈُبیا دا ہے۔ نظماں دے اشعار سیف الملوک دے قالب وچ لکھے گئے دے ہین۔ ہور سیف الملوک تھیں متاثر دسدے ہین۔

میاں محمد بخشؒ ہوریں فرمیندے ہین۔

آنویں آنویں نہ چرلاویں دسیں جھلک حُسن دی
آگئے پھو رمحمد بخشا کر کے آس چمن دی

قریشی صاحب اِس طراں آکھدے ہین۔

؎ اَہُن چِڑ نہ لائیں سجنا بے اقراری بدھی
باہجھ تُساں دے کس کو دساں کس گلوں اگ لگی

''پھینگ'' بچ غزلاں داوافر حصّہ ہے۔اکثر غزلاں مسلسل ہین۔جنہاں بچ غزلیت دیاں تمام خوبیاں موجود ہین۔حُسن وعشق بارے شاعر اِس طرح آکھدا ہے۔

؎ گل عشق دے تانے بانے دی کہہ پرکھے سوچ ایائے دی
دُکھ حُسن فراق سُکھلے نی ایہہ موتی کھر کھر ڈُھلے نی

زمانے دے حالات تہ انسان دی بے مُروّتی بارے شاعر اِس طراں غزل سرا ہے۔

؎ بیدادی نگری ہے ساری
پردسدی سجری ہے ساری
اِتھے رُلدے آدم جائے نی
نِت ظُلم بے دردی ہے پھاری

خیالات دی تسبیح دے دانے جدوں موتاں نالوں کردے ہین ہور ہک پھینگ جدوں تُرتُڑدی ہے۔تاں دلے اُتے کے گزری دی غزل دے شعر پیش ہین۔

؎ گئی پھینگ ''تُرٹ خیالاں دی
اوہ تسبیح موتی لعلاں دی

اَج یادپُرانی آئی ہے
جس اگ کلیجے لائی ہے

قریشی صاحب دی غزل گوئی اُتے گل کرنے واسطے ہک الگ مضمون دی گنجائش تہ لوڑ ہے۔پھینگ دے گیتاں والے حصّے بچ کجھ مشہور تہ معروف گیت

ہین۔ جھڑے ہُن ستائی (۲۷) سال تھیں زیادہ داعرصہ گزرنے دے بعد بھی سجرے ہین۔ پہانویں ایہہ گیت پُرانے گیت ہین مگر اَج بھی لوکاں کومُنھ زبانی یاد ہین۔ ہور بالکل نویں نکورے لگدے ہین۔ پہلا گیت ''بول کا گا' اِس گیت کو نامور گلوکار عبدالرشید قریشی دی آواز سُن لافانی بنا دِتا ہے۔ ایہہ گیت پہاڑی دے اولین گیتاں بچ شامل ہے۔ ایہہ گیت پہاڑی موسیقی دی شان تہ شناخت ہے۔

ے نِکی نِکی لوئی توں بول کا گا
تلاں داروں آوے ماہڑا ڈھول راجا

قریشی صاحب دیاں گیتاں بچ پہاڑی ثقافت دا رنگ نُمایاں دسدے۔ وطن دی مُحبت ، پہاڑی لوکاں دی زندگی دیاں اوکھتاں ، لوکاں دی جفا کشی ، طرزِ زندگی اُنہاں دے گیتاں دے خاص موضوعات ہین۔ اُنہاں دے گیتاں دے ذریعے پہاڑی لوکاں دی سماجی تہ معاشی زندگی دے نال نال پہاڑی علاقیاں دے جغرافیے دی منظر کشی بھی ہوندی ہے۔ گیتاں تھیں پہاڑی مٹی دی خوشبوایندی ہے ہور ہٹا کے بناں دی تصویر دِسدی ہے۔

زیر تبصرہ مجموعے بچ ہک چاربیتہ بھی پہاڑی کلچر دی سوہنی تصویر دسدا ہے۔ پہلا بند مثال دے طور پیش ہے۔

ے پاروں لنگھدی آنویں توہڑیاں اکھاں بچ کٹاری ہے
ٹُریں نخرے نال کہڑے پاسے دی تیاری ہے
ٹور توہڑی سوہنی توہڑا سوٹ رتا لال ہے
پکھنو دِکھ کے چھڑن توہڑیاں منداں داکمال ہے

زیرنظر مجموعے دے آخر بچ شاعر سُن اپنا شجرہ نسب بھی تحریر کیتا ہے

''پھینگ'' اپنے ناں دی مناسبت نال رنگاں دا ہک ایہہ جیہا مجموعہ ہے جس بچ شاعری دے مختلف اصناف اپنے بکھرے رنگاں نال جلوہ افروز ہین۔ اج تک پہاڑی شاعری بچ جتنی بھی جدیدیت آئی ہے اُس دی بُنیا دتہ مثال جتھوں حاصل ہوئی اُنہاں بچ پھینگ بھی ہک خاص اہمیت دا حامل شعری مجموعہ ہے۔ ایہہ اپنے دور دا ہک ایسا ادبی کارنامہ ہے۔ جس کو نمونہ بنا کے پہاڑی شاعراں سُن اپنی تخلیقی صلاحیتاں کو کم بچ لا کے ادب دے نویں محل کھلے کیتے ہین۔ اج دی پہاڑی شاعری دے تاج محل دا ہک تھم میاں کریم اللہ قریشی ہوراں دی تخلیق پھینگ بھی ہے۔

رنگ رُتاں گُلزار

ڈاکٹر صابر مرزاؔ

تعارف شاعر:

ناں: صابر مرزا

پیدائش: ۱۹۴۷ء بہروٹ راجوری

تخلص:

سکونت: بہروٹ راجوری

تصانیف:

(۱) ''خوشنما'' اُردو

(۲) ''باغ بہاراں'' پہاڑی شعری مجموعہ

(۳) ''کوک کلیجہ کی'' گوجری

(۴) ''رنگ رُتان گُلزار'' پہاڑی شعری مجموعہ

تعارف کتاب:

ناں: ''رنگ رُتاں گُلزار''

تعداد صفحات:-۲۶۹

سنِ اشاعت:-۲۰۰۸ء

ناشر: ڈاکٹر صابر مرزا

کمپوزنگ تہ سرورق: العمراء گرافکس اینڈ پبلی کیشنز جموں/پونچھ

ڈاکٹر صابر مرزا پہاڑی شعر و ادب دی ہک قد آور شخصیت دا ناں ہے۔ صرف پہاڑی ہی نیہہ بلکہ اُردو تہ گوجری بچ اُن دا اپنا مقام ہے۔ ڈاکٹر صاحب دی شاعرانہ عظمت دا اعتراف پہاڑی ادب دے ہر شیدائی کو ہے۔ اسطراں بھی آکھ سکدے ہاں کہ ادب دا شیدائی جیہڑا ڈاکٹر صاحب کو نیہہ جاندا اوہ پہاڑی ادبی دُنیا تھیں بچ دور ہے۔

ڈاکٹر صاحب دی شاعری اُتے کوئی تبصرہ راقم جیئے آدمی دے وس دی گل تہ نیہہ۔ مگر ایہہ احساس پلہ پکڑے کے اِس طرف توجہ کرالدا ہے کہ ایسے بڑے فن کار اُتے نظر مارنی ادب دے طالب علماں ہور فن دے شیدائیاں واسطے بڑی ضروری گل ہے۔ اِسی مقصد دے تحت اُن دی تصنیف زیرِ مطالعہ ہے۔ ڈاکٹر صاحب دی شاعری دے ہر پہلو دا جائیزہ کہنا راقم واسطے ممکن نیہہ بہر حال ہک سرسری جائیزہ پیش کرساں۔

''رنگ رُتاں گلزار'' ڈاکٹر مرزا ہوراں دا دُوا پہاڑی شعری مجموعہ ہے۔ اس تھیں پہلاں ''باغ بہاراں'' ناں دا شعری مجموعہ شائع ہو کے ادبی حلقیاں بچ اپنی شناخت قائم کرگیا ہے۔ ''رنگ رُتاں گلزار'' کو سال ۲۰۰۹ء دی بہترین کتاب دا اعزاز ریاستی کلچرل اکیڈمی دی طرفوں عطا ہویا ہے۔ زیرِ نظر مجموعے دا خاصا حصّہ غزلاں اُتے مشتمل ہے ہور ایہہ آکھنا غلط نہ ہوسی ایہہ غزلاں دا مجموعہ ہے۔ حقیقت بھی ایہہ ہے کہ ڈاکٹر صاحب بنیادی طور غزل دے شاعر ہین۔ ڈاکٹر صاحب پہاڑی غزل دے صفِ اوّل دے شاعر ہین۔ اُنہاں دی غزل پہاڑی شاعری کو ہک شناخت عطا کردی ہے۔ ہور پہاڑی غزل کو دوئی زباناں دی غزل دے مقابلے واسطے تیاری کردی ہے۔ اُنہاں سُن پہاڑی غزل کو نویں جوانی تہ نواں رنگ عطا کیتا۔

ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہور لکھدے ہین۔

''ڈاکٹر ہوراں کی پہاڑی غزل نی آبرو نے نال جانیا جانا ہے۔ تہ شعرو ادب نے میدان نے سب سب لوہار اُنہاں نا لوہا منّنے ور مجبور ہین۔ اُنہاں نا شمار ہک معتبر تہ نویکلا طرزِ تکلم رکھنے والے شاعر نی حیثیت بچ مسلم ہے'' [1]

ڈاکٹر صابر مرزا ہوریں اپنی شاعری واسطے خام مواد اِسی سماج تہ اِسی معاشرے تھیں حاصل کردے ہین۔ اوہ بھی اِسی ماحول بچ ساہ کہندے ہین۔ جتھے اسیں بسدے ہاں۔ اُنہاں ہی چیزاں دا ذکر اوہ بھی کردے ہین جنہاں دا باقی شاعر کردے ہین۔ الفاظ بھی عام لوکاں دے اگر استعمال کردے ہین۔ فر کیہڑی چیز ہے جیہڑی اُنہاں دی شاعری کو اِتنا اُچا درجہ دیندی ہے۔ ہور اُنہاں کو پہاڑی شاعراں دے موہرے آن کھلا کردی ہے۔ دراصل اُنہاں دا بلند تخیل تہ طرزِ بیان دوئے مل کے اُنہاں کو منفرد تہ ممتاز بنا چھوڑدے ہین۔ تہ اُن دی شاعری اعلیٰ درجے تک پچ گیندی ہے۔ اُنہاں دا طرز بیان کُجھ الگ ہے ہور ایہہ طریقہ صرف صابر مرزا ہی جاندے ہین۔ اوہ نِکیاں نِکیاں بحراں بچ معنیاں دے سمندر بند کر چھوڑدے ہین۔ جیہڑی ہر کسے دے وس دی گل نیہہ۔ ایہہ فنکاری صرف بڑا فنکار ہی کر سکدا اے۔

ٹھٹھا ہر پھل پتر لگنا
موسم دے ئے ہتھ خنجر لگنا

ڈاکٹر صابر مرزا ہوراں دی شاعری تھیں دورِ حاضر دی تلخی، زمانے دی سنگدلی تہ ماحول دی اضطرابی کیفیت دی بُو باس ایندی ہے۔ شاعر اپنے آپ کو ماحول تھیں الگ تھلگ رکھ کے ہک تماشہ گیر نیہہ بلکہ اِس اضطرابی کیفیت کو اپنے شعراں دی لڑی بچ پرو کے رکھدا ہے۔ شاعر اپنے شعراں دے آئینے بچ ماحول کو

اُس دی بدشکلی دی تصویر دسدا ہے۔

ے پہلیاں گُٹے مارے لگنے
لوک بڑے دُکھیارے لگنے
ے لکھنے والے رنگ پہرے نے
بے رنگی تحریر ہے کئیاں
بل بلیاٹ کرن ڈل جہلم
ڈُبے روزشکار لگنے

شاعر دا دِل زمانے دی بے رُخی، بے حسی، آساں دی نگر دی ویرانی، بے رنگی تصویر تہ دُکھ درد دِکھ کے انسانی فطرت دے تقاضے دے تحت تڑف اُٹھدا ہے۔ ایہہ سارا درد شعراں دی شکل بچ لافانی ہو گیندا ہے۔

ے چھولیاں، چھکھڑاں ہونواں نی نذر کرنا پیا
روز پھلاں کی خزانواں نی نذر کرنا پیا
دِل درو ہیش رُٹھا ربّا
ہوٹھاں کُن گل باتاں دیسی
زہر پہرے سبوں پیالے پیتے آپو روز
اس کہہ دساں جے جینے نے حقدار نہ ساں

شاعر زہر پہرے اِس ماحول بچ جینے دا حوصلہ تہ ہمت رکھدا ہے ایہہ زہر زندگی کو ہور تقویت دیندی ہے۔ غماں دی گھپ انہیری رات بچ بھی اوہ آساں دا دیا بال رکھدے ہین ہور چھکھڑاں، چھولیاں دے ماحول بچ آساں دا ہک بوٹا پلدا رہندا ہے۔

ے رنگ رُتاں گلزار صفحہ ۲۶۸

چھکھڑاں تہ چھولیاں سارے منڈھوں پٹے نے رُکھ
ماہڑی آساں نا اوہ کسراں ہک شجر زندہ رہیا
غورسنگ دِکھاں سمانے ور
اَج وی آساں نا ہک نگر ہوسی

ڈاکٹر صابر مرزا دی شاعری بچ محبوب دے ناز ونخرے بھی دِکھنے کو لبھ گیندے ہین، بے وفائی تہ ہجر وصال دا ذکر بھی ہوندا ہے مگر اِس سارے سلسلے بچ اوہ کدے بھی ماحول تھیں بے خبر نیہہ رہندے ہور جلدی ہی حقیقت پسندی تہ سنجیدگی دا رستہ اختیار کر کہندے ہین۔ اوہ اکھیاں بند کر کے مُحبت دے سمندر بچ چھالاں نیہہ ماردے بلکہ ثابت قدمی تہ ہمت نال دُکھاں دا مقابلہ کر کے بحرِ مُحبت دا کنارہ بھی ڈھونڈ کہندے ہین۔ اوہ اپنے محبوب دی یاد بچ رہ کے ہر غم تھیں کنارے ہو گیندے ہین۔

میں بھی لگ جاساں کُسے کنڈھے کنارے دوستا
یاد بچ اُس نی جے صابر دِل جگر زندہ رہیا

محبوب دے ناز نخرے تہ بے وفائی دے تُہپ تہ چھاں جئے موسم بچ اوہ کدے کدے اُداس بھی گیندے ہین۔ ہور پُرشکوہ انداز بچ بول اُٹھدے ہین۔

غیراں اگے سیس نیہہ کیتی
اُس پھل مارے دِل دُکھیا ہے

☆

اوہ احساساں نا تھوڑا پہار جے چاسن تے کے ہوسی
اساڑھے نال کُجھ دن دوستی لاسن تے کے ہوسی

ڈاکٹر صاحب دی شاعری نچ زندگی دے مختلف رنگ تے روپ نظر اینددے ہین۔غم خوشیاں، آساں، حسرتاں، مجبوریاں، موجودہ دور دی بے چینی، اخلاقی قدراں دی پامالی، قلبی واردات دا اظہار وغیرہ اُن دی شاعری تھیں پہاڑاں دیاں چوٹیاں اُتے کھلنے والے خالص پھلاں دی خوشبو ایندی ہے۔ چھمراں دا شونکار تہ پکھنوان دے گیتاں دا احساس ہوندا ہے۔ اُن دی شاعری تھیں قُدرت دیاں مستیاں دا نظارہ ہوندا ہے۔ اُن دے شعران نچ قُدرت دے جلویاں دا عکس لبھدے۔ اُنہاں دی شاعری دے اِس پہلو بارے جناب عرش صہبائی ہور لکھدے ہین۔ ''اِتھے ایہہ آکھنا غلط نیہہ ہون لگا کہ صابر مرزا نی شاعری نچ رقص کرنی سرگی نی ٹھنڈی ہوا نے کولے کولے نرم جھونکیاں نا لمس ہے'' ۔[1]

جدید پہاڑی شاعری نچ ڈاکٹر صابر مرزا اِک اُچے مقام تے فائیز ہین ہور ایہہ مقام اُنہاں کو اُن دیاں غزلاں دِتا ہے۔ اُنہاں سُن پہاڑی غزل کو ہک شناخت دِتی ہے۔ ''رنگ رُتاں گلزار'' دے مطالعے تھیں بعد پتہ لگدے کہ پہاڑی غزل دا سفر کُتھے پہنچ گیا ہے۔ اَج پہاڑی غزل جس مقام تے پہنچی ہے اِس دا سہرا شہباز راجوروی، رشید قمر، ڈاکٹر فاروق انوار مرزا، محمد عظیم خان، شیخ آزاد، امتیاز نسیم ہاشمی پرویز مانوس، کریم اللہ قریشی، اقبال نسیم، کے۔ ڈی۔ مینی سرور ریحان، ڈاکٹر جہانگیر دانش، مجروح ملنگامی جئے شاعراں دے سر ہے۔ اِنہاں ساریاں بچوں ڈاکٹر صابر مرزا اگے اگے وسدے ہین۔

ڈاکٹر صابر مرزا ہوراں دی غزلاں نچ غزل دیاں جُملہ صفتاں لبھ گیندیاں ہین۔ پیکر تراشی عام طور تے برتی جان آلیاں آسان ترکیباں بڑے ڈھونگے معنیاں نچ ڈُبیاں نظر اینددیاں ہین۔ عام فہم سُلجے الفاظ ہر جگہ لبھ گیندے ہین۔ اوہ ہسدیاں ہسدیاں بڑیاں معنی دار باوزن گلاں آکھنے نچ جواب نیہہ رکھدے۔

ہُن دِل تھمی سُن ٹلواتاں

توں ایہہ بچے چھیڑے کیاں

ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہور لکھدے ہین۔

''اُنہاں نے شعری اسلوب نا ایہہ خاصہ ہے جے اوہ بڑے سادہ تہ عام فہم لفظاں بچ رمزیت ہور معنی نا پہلو تخلیق کرنین۔ جس نال اُنہاں نے اسلوب بچ نویں جان پیدا ہونی ہے۔ ہور محسوس ہونا ہے کہ اوہ اپنی شاعرانہ آواز بچ تاثیر پیدا کرن نی بھرپور صلاحیت رکھنین''۔[1] ڈاکٹر صاحب ہوراں دی غزلاں بچ استعارات تہ تلمیحات وغیرہ جئی ترکیباں دا خوب استعمال لبھدے ہور اِس استعمال نال اُنہاں دی غزلاں دا حُسن ہور نِکھر گیندا ہے۔

نہ میں عیسیٰ نہ میں منصور فراایہہ کلیاں سولی مگی چاہڑن لگے نے

اُنہاں دی شاعری بچ بچھ پہاڑی الفاظ اپنی شان نال جلوہ افروز ہین۔ اُنہاں اپنی غزلاں دے ردیف تہ قافیاں کو پہاڑی دے مخصوص تہ عام فہم لفظاں دا جامہ لوالیا ہے۔

آنن ٹنڈ منڈ چار چوبکھی

ٹھنڈاں پھرے سیال نے موسم

برفاں، مانی تہ کٹ گُھرے

دس روز تُمہال نے موسم

ڈاکٹر صاحب دی شاعرانہ عظمت دا اعتراف کردیاں مرزا عبدالرشید ہوریں لکھدے ہین۔

''ڈاکٹر فاروق صابر مرزا ہوراں نی شاعری نے سارے منظرنامے نے

[1] رنگ رُتاں گلزار صفحہ ۲۶۹

ڈوہنگے مطالعے تھیں بعد مگی اِس وضاحت تھیں قطعی عار نیہہ ہے جے اِنہاں نی شاعری نویں رنگ و آہنگ بچ ڈھلی نی رنگاں رنگیاں پیش کرنی ہے۔ جس وا ایہہ گمان غالب ہونا ہے جے اساں سنگ میاں محمد بخشؒ، غالب، میر تہ سعدی ہم کلام ہین۔'' ا

زیرِ نظر مجموعے بچ غزلاں تھیں علاوہ کُجھ نظماں تہ گیت بھی شامل ہین۔ مگر نظما ترتیب نال الگ نیہہ۔ گیتاں تہ نظماں دا اپنا الگ ہی رنگ ہے۔ ہور جُدا گانہ نوعیت ہے۔ گویا جیہڑی انفرادیت تہ الگ شناخت اُنہاں دی غزلاں دی اوہ ہی گیتاں تہ نظماں بچ لبھ گیندی ہے۔ اِس تناظر بچ نثار راہی ہور کُجھ اِس طراں رقمطراز ہین۔

''ڈاکٹر صابر مرزا ہوراں نے نظم، غزل تے گیت ہک جُدا گانہ رنگ بچ سجے

ہوئے ہین۔ ایہہ کسے نی تقلید تے عذاب توں بری رہے تہ اپنے رنگ پر کامل دسترس تے مکمل گُن نے مالک رہے۔ اُنہاں کول اکیو وقت بچ ورڈ ورتھ (WOWRDS WORTH) تے کیٹس (KEATS) نا فطری جمال فِر اقبالؔ نا مشاہدہ تہ بیانیہ نی سوغات اکھٹی برتنے واسطے ملی۔ اُنہاں نی شاعری ہلکے پھلکے انداز بچ غزل نا روح تہ جُثّے نال جوڑنی شکل بچ ہے۔'' ۲

نظماں بچ ڈاکٹر صاحب متغزلانہ لب و لہجہ اختیار کیتا ہے۔ گویا غزل ڈاکٹر صاحب دے مزاج بچ رچی بسی ہے۔ ہور اُنہاں دا پلہ چھوڑنے واسطے تیار نیہہ۔ صفحہ ۱۱۷ اُتے درج نظم ''قبلہ محترم غالب ہوراں نی نذر'' ہے۔ اِس نظم دا ڈھانچہ غزل جیہا ہے۔ ردیف، قافیہ، مطلع تہ مقطع دی حدود دے اندر رہ کے اپنے خیالات دا اظہار کیتا ہے۔

رنگ رُتاں گلزار نا شاعر
ہر دِل تہ دِلدار نا شاعر

اِس نظم بچ ڈاکٹر صاحب ہوراں مرزا غالب دی شخصیت تہ فن دے بارے بچ اپنے خیالات منظوم کیتے ہین۔ اُنہاں سُن غالب دے فلسفے، فصیح، زبانی، شگفتہ بیانی کو بیان کرنے دے حالاتِ زندگی بارے بھی خیالات دا اظہار کیتا ہے۔

غُربت تے افلاساں کھاہدا
بے ذرتہ ذردار ناشاعر

صفحہ ۲۱۲ ر اُتے درج نظم داعنوان ہے ''احمد فراز دے ناں'' ایہہ نظم بھی غزل دی ساخت بچ لکھی گئی ہے۔ ہور معروف اُردو شاعر احمد فراز دے فکروفن دی عکاسی کردی ہے۔ ڈاکٹر صاحب سُن احمد فراز دا شعری رُتبہ اس طرح معین کیتا ہے کہ فیض احمد فیضؔ تھیں بعد اگر اُردو بچ کُجھ کمی رہ گئی اوہ احمد فراز سُن پوری کر دِتی۔

غزل نا کم جیہڑا ابچیا سا باقی فیضؔ تھیں یارو
اوسارا توڑ چاہڑی چھوڑیا فراز نے ہتھاں

اُنہاں سُن احمد فراز کو ملٹن (MILTON) تہ ورڈ ورتھ (WORDS WORTH) دا ہم پلہ قرار دِتا ہے۔

اوہ ملٹن ساتہ ساورڈس ورتھ ہاروں باخدا شاعر
تغیر جس دِتا الفاظ بچ اعزاز نے ہتھاں

صفحہ نمبر ۲۲۸ ر اُتے درج نظم ہے ''علامہ اقبال ہوراں نی نظر'' ایہہ نظم غزل دی ساخت بچ ہے ہور شاعرِ مشرق ڈاکٹر سر محمد اقبال دے فکروفن دی عکاسی

کردی ہے۔ ڈاکٹر صابر مرزا ہوراں سُن علامہ اقبال دی شاعری دے خاص موضوعات اُتے اپنے فنکارانہ گل کیتی ہے۔ اُنہاں سُن اقبال دے فلسفہ خودی، فلسفہ عشق، عمل تہ یقین کامل دے بارے ذکر کیتا ہے۔ ہور اقبالؔ دی شاعرانہ عظمت دا اقرار تہ اعتراف بڑے پُر اثر انداز نچ کیتا ہے۔

ڈارے وانگ عقاب جواں جس

دسیا ہُنر کمال ساجھڑا

کری خودی تقدیروں اگے

کیتا کم محال ساجھڑا

خردمندی نچ ڈُبیا تکیا

اُس نا فکر اُچھال ساجھڑا

ڈاکٹر صابر مرزا ہوراں سُن اقبال دی شاعری دے موضوعات دا ذکر کرنے دے نال نال اس گل دا بھی اعتراف بھی کیتا ہے کہ اقبال سُن شاعری کو اُچّے درجے تک پُہچایا۔ شاعری کو اقبال دی دین بارے اوہ آکھدے ہین۔

اعلیٰ جہت دِتی اُس شعراں

صابراو اقبال سا جیہڑا

ایہہ نظم صفحہ ۲۳۹ / اُتے دوبارہ درج ہوئی ہے۔ مذکورہ بالا ترے نظماں تنقیدی اہمیت رکھدیاں ہین۔ ہور اُنہاں دی اپنی الگ انفرادیت ایہہ ہے کہ شعراں نچ شاعری اُتے بحث ہوئی ہے۔ رنگ رُتاں گلزار دے آخری صفحے نچ کُجھ گیت شامل ہین۔ گیتاں نچ سوز گداز تہ درد جئی کیفیت ہے۔ منظر کشی تہ فطری حُسن دی جھلک لشکارے مار مار کے اپنے وجود کو ظاہر کر رہی ہے۔ گیتان نچ چھمراں دے شونکار دی آواز ایندی ہے۔ پھلاں دی خوشبو اُنہاں دیاں

گیتاں بچوں بارشاں نالوں بھردی ہے تہ نیلیاں تلیاں دا حُسن جلوہ افروز ہے۔

ء
بھوں تلے نیل نلار موسم برہیانا
پھل خوشبو تے ہبکار موسم برہیانا
تو آکر قول قرار موسم برہیانا
آیار کراں اُس پیار موسم برہیانا

''بہاراں آن دیو، رنگ رُتاں گلزار بچ شامل آخری گیت ہے۔ اِس گیت بچ شاعر سُن بہاراں نال بڑی آس لائی ہے۔ شاعر اِس گیت دے ذریعے آس اُمید دے سہارے جینے دا پیغام دینا چہیندا ہے۔ اصل بچ زندگی دا سب تھیں بڑا سرمایہ بھی آساں ہوندیاں ہین۔ زندگی دراصل اُمید دا ہی ناں ہے۔ آس دا پلہ چھوڑنے نال زندگی بے سود ہی نیہہ بلکہ بے عمل بھی ہو سکدی ہے۔ ڈاکٹر صابر مرزا صاحب کس پُر اثر انداز بچ بولدے ہین ملاحظ فرماؤ۔

ء
دِل ملسن گے دِل نال بہاراں آن دیو
سب جاسن رنج ملال بہاراں آن دیو
ہے چار دِناناں کال بہاراں آن دیو
بھوں ہٹاں بکسن لعل بہاراں آن دیو

ڈاکٹر صابر مرزا دی شاعری دا جائیزہ پیش کر دیاں ہویاں غلام ندیم حیدر ہوریں اپنی کتاب ''پھڑ اس'' بچ لکھدے ہین۔ ''ڈاکٹر صابر جس قدر اپنی قدو قامت دے لحاظ نال خوبصورت، حسین، جمیل تہ جسیم ہین۔ اُن دی شاعری اُس کولوں زیادہ جسیم تہ جمیل ہے۔ اُنھاں کول اندازِ بیان دی نفاست، نفسیاتی تجزیہ، عشق دی خلش تہ چھبن، وفادار اظہار، محبوب دی شکل وصورت ہور محبوب دی بے وفائی دے علاوہ ہجر وفراق تہ وصل دے چشمے ہمیشہ ہمیشہ واسطے جاری

ہین۔'' [1]

ڈاکٹر صابر مرزا ہوراں دی شاعری اُتے تحقیق دا سلسلہ ہمیشہ جاری رہسی۔ اُن دی شاعری کو مختلف زاویاں نال دکھیا تہ پرکھیا جُلسی ہور مختلف پیمانیاں نال تولیا جُلسی۔ اُن دے فکر و فن دے مختلف پہلواں اُتے بحث ہوندی رہسی۔ فنکار پہانویں نِکا ہوئے یا بڑا اُس دا فن اِس گل دا تقاضا کردا ہے کہ اُس کو پرکھیا جُلے۔ راقم سُن ہِک بڑے فنکار دے فن اُتے اپنے ٹُٹے پھٹے لفظاں نِچ جو کُجھ لکھیا اُمید ہے کہ محققین تہ نقاد حضرات خامیاں اُتے اُنگلی نہ چاسن بلکہ تصیح تہ رہنمائی کرسن۔

☆

[1] پہڑ اس صفحہ ۱۱۶

چانن

ڈاکٹر مرزا فاروق انوآر

تعارف شاعر

ناں:- فاروق انوار مرزاؔ تخلص:- انوآر

پیدائش:- بندہ کنہ راجوری

سکونت:- بندہ کنہ راجوری

تصانیف:- ''چانن'' (پہاڑی شعری مجموعہ)

تعارف کتاب:

ناں:- چانن (پہاڑی شعری مجموعہ) تعداد صفحات:-۱۹۱

سن اشاعت:- ۱۹۹۴ء

چھاپہ خانہ:- بھارتی پریس جموں

''چانن'' ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہوراں دا شعری مجموعہ ہے۔ ایہہ مجموعہ ۱۹۹۴ء بچ بھارتی پریس جموں تھیں چھپ کے منظر عام اُتے آیا۔ ۱۹۱ صفحات اُتے مشتمل اس کتاب بچ۔ حمد، مناجات، نعتاں، غزلاں، گیت تہ رُباعیاں شامل ہین۔ زیادہ حصّہ غزلاں دا ہے۔ کتاب دے شروع بچ جناب نذیر احمد مسعودی ہوراں تعارف لکھیا ہے۔ جناب جاوید راہی تقریظ لکھی ہے۔

کتاب دے شروع بچ مناجات تہ حمد ہین انوآر براہِ راست خُداوند کریم نال مخاطب ہوندے ہین۔ہور اُسدی مہربانی داذکر کردے ہین۔

تُوں ہی کارساز کریم توں توں ہی مہربان رحیم توں
ایہہ ہے کائینات جدید تر مولیٰ مگر ہیں قدیم توں

لغت گوئی ہک دُشوار فن ہے۔ہور نالے مبارک بھی مشکل ہونے دی وجہ تھیں بچ کہٹ لوک اِس صنف دی طرف توجہ دے سکے مگر مبارک ہونے دی وجہ تھیں ہر زبان بچ مدحیہ قصدے لکھے گئے ہین۔شعر سُن مختلف انداز بچ بارگاہ رسالت بچ محبت وعقیدت دے نذرانے پیش کیتے ہین۔

لغت گوئی دے سلسلے بچ ڈاکٹر انوآر مرزا ہوراں سُن ہک طرف فنی لوازمات بھی پورے کیتے ہین۔نالے لغت گوئی دے تقاضیاں دا بھی احترام کیتا ہے۔اوہ نہایت ہی ادب وا احترام نال دربار رسالتؐ بچ سِر نیواں کردے ہین۔

تُساں تھیں جان تہ ایمان وی قربان یا حضرتؐ
تساڑی ذات ناواصف تہ ہے قرآن یا حضرتؐ

انوآر اپنی نعتاں بچ اپنی بے چینی تہ بے قراری دا اظہار بھی کردے ہین ہور دست دُعا بھی دسدے ہین۔

گیا ہے چین دِل دا حوصلہ باقی رہیا نہ ہی
تساڑی دیدنی ہے بے قراری یا رسول اللہؐ

شاعر پُر اُمید ہو کے اپنے دِلے کو پاک وصاف کر کے یاد نبیؐ بچ فنا ہونا چھیندا ہے۔

توں خیالاں نے کبوتر اج تھیں
کفرنی زنجیر تھیں آذار کر

دِل نبیؐ نی یاد سنگ آباد کر
اس بنا توں عمر نہ برباد کر

نعت بچ بھی اُنہاں سُن حمد دی طراں براہِ راست حضور اکرمؐ کو مخاطب کیتا ہے۔اسطراں اُنہاندی بے قراری جذباتی وابستگی تر تڑف دا انداز ہوسکدا اے۔

''چانن'' دا خاصا حصّہ غزلاں دی خوشبو نال معطّر ہے۔ایسا لگدا ہے کہ غزلاں ڈاکٹر صاحب وی چوڑ پکڑ کے اُندی تخلیقی سفر بچ اپنا خاص حصّہ منگیا تہ ڈاکٹر صاحب دی اُنہاں کو جی آیاں کو آکھ کے اپنے شعری باغیچے بچ سجیندے رہے۔ اُنہاں دی غزلاں بچ دورِ حاضر دی تلخی صاف صاف دسدی ہے۔اوہ اپنے چار چوفیری دی صرف خبر ہی نیہہ رکھدے اپنے ماحول تھیں صرف واقف ہی نیہہ بلکہ اُندا دِل احساس نال بھرپور ہے۔انورؔ دے تخلیقی رویے بچ ہِک فطرتی پاگیزگی ہے اُنہاں دیاں غزلاں بچ ہِک باوقار تہ صاف سُتھری فضالبھدی ہے۔

ڈاکٹر انورؔ مرزادیاں غزلاں بچ اوہ تمام چیزاں لبھ گیندیاں ہین جنہاں دے وجود نال غزل کو غزل آکھیا گیندا ہے۔خارجی حقائق داخلی کیفیات دی شکل بچ تشبیہ، استعارہ تہ تراکیب نال سامنے ایندے ہین۔تہ اُنہاندے فنی مہارت دی گوا ہی دیندے ہین۔

ایہہ تہ سُکے نے دیلاں پھٹیاں نے
اہناں کھپیاں کی کے تالاب لکھاں

اُنہاندی شاعری بچ ہِک واضح پیغام دسدا ہے اوہ وقت کی لوڑ کو صحیح سمجھدیاں ہویاں اپنی قوم دے نوجواناں کو ہمت تہ حوصلے دا سبق دیندے ہین۔

قسمت نے رونے نہ رویاں ہمت کر منزل لوڑا اپنی
تک ہمتاں والیاں اج اپنی تقدیر بنائی جگ ورتی

اوہ ظلم دے خلاف صرف نھورے نیہہ کردے افسوس نیہہ کردے بلکہ ظلم دے خلاف شمشیر چینے تک وچ گیندے ہین۔

ے اس ظلم مخالف باغی ہاں طوفان اساڑے نال ٹرن
اساں ظلماں نی گردن اُپر شمشیر چلائی جگ ورتی

ے محنت بدل گئی تقدیراں
کے کرسی گارو ڑا سو کے

انوآر زندگی دے خواب دی تعبیر واسطے نویں سوچ نویں لوہور نویں منزل دی تلاش بچ رہندے ہین۔ اُنہاں دی شاعری بچ پہاڑی قوم دی پسماندگی تہ محرومی داذکر بھی ہے نالے ہک آفت ذرہ ماحول بچ جینے دا حوصلہ رکھنے دا پیغام بھی لبھدا ہے۔

ے ماہڑا خواباں کی حقیقت بچ بدل
ماہڑی سوچاں کی نواں عنوان دے
رستے نی ہک ہک ٹھوکر
منزل دانشان بنی سی

انہاں شعراں کو پڑھ کے اندازہ ہوسکدا ہے کہ انوآر اپنی قوم داکتنا درد رکھدے ہین اوہ اِس محفوص طبقے دی مشکلات تہ تکالیف داپورا پورا احساس رکھدے ہین۔ اِتنا ہی نیہہ اوہ قوم دے نوجواناں کو اس گل دا احساس دیندے ہین کہ زمانے دی نبض ٹٹول کے اُسدے تقاضاں کو سمجھکے زمانے دے نال نال ٹرنے بچ ہی فائدہ ہے جناب نذیر احمد مسعودی صاحب لکھدے ہین۔

"زیرِ نظر مجموعہ دی سرسری پڑھت تھیں پڑھے لکھے لوک ایہہ اندازہ چنگی طراں کہنن جے اِس آفت زدہ ماحول بچ اللہ دے فضل نال بے کس تہ مظلوم

پہاڑیاں کوانوار مرزا جیا سُلجھیا دا نو جوان شاعر مل گیا ہے۔ جہڑا موجودہ حالات وچ نو جوان نسل دے جذبات کو اپنے اندر محسوس کر کے اُندے احساسات کو لفظاں دے کپڑیاں وچ جاندار شعراں دے روپ وچ پیش کر دے''۔ا

غم دوران تہ غم جانان دوئے شاعری دے اہم عنصر رہے ہین غمِ جاناں تھیں بغیر غمِ دوراں کجھ پھکا لگدا ہے انہاں دواں دا آپس وچ قریبی رشتہ ہے۔ انور ادی شاعری وچ غمِ دوراں دے نال نال غمِ جانان دی جھلک بھی دسدی ہے۔

میں اُس کی بڑی دور چھوڑی آیا ساں
مگر سنگ رہے اُس نی یاداں نے سائے

ڈاکٹر انوار مرزا دے کلام وچ جذبات تہ احساسات دا اِک حسین امتزاج لبھدا اہے، انہاں سُن اپنے جذبات احساسات، حسرتاں اُمیداں دی تصویر کشی کیتی ہے۔ ہور اپنے احساسات کو شاعری دی مہذب زبان وچ پیش کیتا ہے۔ اُنہاں دی غزل وچ احساس تشنگی احساس تنہائی بے قراری تہ یاد ماضی جیئے عناصر لبھدے ہین۔

جد کدے تہنائیاں محسوس ہویاں سن مگی
دِل اُجاڑاں جنگلاں کی اپنا گھر لکھنا رہیا
پتہ نیہہ کہڑے قدم پر تو بچھڑ جاسیں گا
تو اپنی یاد نا کوئی نشان رہنا دے

غمِ جاناں دے اظہار کردیاں انور اتملد ے نیہہ بلکہ بڑی نرمی تہ سادگی نال دِلے دا غُبار کڈھ چھوڑ دے ہین۔

مُل خریدے وی ہا سے نہ لبھے
شہر ہجراں وچ جو لنے اتھروں

کدے سجن بھانویں آئی نہ ماہڑا بوہا کھڑکایا
مگر گُنڈی اُنہاں نی یاد بچ بس ہلنی رہنی ہے

ڈاکٹر صاحب سُن اپنی غزل بچ سادے تے عام فہم الفاظ کو زیادہ جگہ دتی ہے۔ انہاں سُن دقیق تہ ثقیل الفاظ تھیں دامن بچینے دی کوشش کیتی ہے۔ کہٹ تھیں کہٹ لفظاں بچ اظہار خیال کیتا ہے۔ اُنہاں نِکیاں نِکیاں بحراں بچ بڑیاں بڑیاں گلاں آکھیاں ہن۔

ے
ایہہ تے اقبال جرم ہے جھلیا
ریت پر کوئی وی نشانی نہ رکھ
جتھوں حُسن خریداں میں ستا
کھُتے لبھسی مصر بزارِ مگی
اپنی ماء نے سرنی چادر
پتر لیراں لیراں بنڈن
پہلاں تک اپنا دل کالا
فر آکھو دُنیا مُنہ کالی

ڈاکٹر صاحب ہک صوفی ذہن شاعر ہین۔ اُندے کلام بچ تصوّف کسے نہ کسے رنگ بچ جلوہ گر ہے۔

ا
مولی تیرا در ہے کافی
دردر دھکے کھاسی کہڑا
میں اپنی لاش کی چائی گُتھے تک در بدر پھرساں
جتھے رکھاں ایہہ لائی بھار اوہ کہڑا مقام ہوسی

→ ا چانن صفحہ ۵

دُنیا دی ناپائیداری تہ زندگی دی کچی تند دا اُنہاں کو پورا پورا احساس ہے۔

دُنیا پرائی چیز ہے اِس تے نہ مان کر
تواہڑے وجود بچ پرائی جان پہولیا

ڈاکٹر صاحب دے کُجھاں شعراں بچ رومان دی تھوڑی جئی جھلک مِل گیندی ہے۔ مگر اوہ جلدی ہی اپنی توجہ پھیر کہندے ہین کیا نکہ بنیادی طور اُتے انور اصوفی ذہن شاعر ہین۔ جناب ظفر اقبال خان صاحب لکھدے ہین۔

''غزل لکھدیاں جتھے کِسے جائی عشق دی گل آئی یا شراب دا ذکر ہویا تہ فاروق متھّیاں بنھ کے اُس مقام توں تیزی نال نس گیندے جیاں کہ کِسے سُن چوری کردیاں پکڑ کہدا ہوئے۔''[1]

جس چوری دا ذکر مندرجہ بالا اقتباس بچ ہویا اُسدے تناظر بچ انور اصاحب دے کجھ شعر اسطراں ہین۔

مار گیا انوار ہوراں کی
اُس نی اکھ نا شوخ شرارا
تیریاں نیناں پلائی رج کے
لڑ کھڑا جاواں نہ آ کے تھم گی

اس لڑ کھڑینے دی کیفیت تھیں انوار جلدی اپنے آپ کو آزاد کر کہندے ہین۔ تہ اپنے چار چوفیری دے ماحول دی تلخ حقیقتاں تھیں پردہ چلینے دی کوشش بچ لگ گیندے ہین۔ دورِ حاضر دی وحشت تہ تلخی اُنہاں کو اندروں ساڑ دی ہے۔ ہور اوہ اپنے دلے دی بھڑاس شعراں بچ کڈھ چھوڑدے ہین۔

---

[1] ظفر اقبال خاں منہاس صفحہ ۱۱

منیا شہر گراں سب اپنے
فروی کدے اپنا گھر ہوئے

میں اوہ چھلاہاں ظلمت نے بازار بچ
لوڑنا ہاں ایویں روشنی دوستو

فضا حیران سی موسم وی چُپ سی
بس اِک ویرانگی سی اپنے کھر بچ

غزلاں تھیں بعد ''چانن'' دا نظماں دا حصّہ ہے اِس حصّے بچ ہک قوالی تہ کجھ آزاد نظماں شامل ہین۔ کالے پتھر کالی شام، آؤ کھوج کراں، کدوں تکر، ایہہ ایہہ جیاں نظماں ہین جتھاں تھیں دورِ حاضر دی بے چینی وحشت، اضطرابی کیفیت تہ مایوسی صاف صاف دسدی ہے۔ آؤ کھوج کراں دا ہک بند۔

کگھوے نی چنجے نے اُپر جندرا لگا
ڈینہیں نی اکھیاں پر پردہ دریا نے ہوٹھاں پر دھاڑے

ایہہ نظم پڑھ کے ن، م، راشد دی نظم تسبا ویران یاد آگیندی ہے۔ ایہہ سائنٹ قسم دی نظم ہے۔ جھڑی پہاڑی شاعری بچ اپنا منفرد مقام رکھدی ہے۔ غلام حیدر ندیم ہوراں دی تحقیق دے مطابق پہاڑی شاعری بچ سائنٹ دی مثال صرف ایہہ ہی نظم پیش کرسکدی ہے۔ اوہ لکھدے ہین۔

''پہاڑی شاعری بچ اِس قسم دی نظم صرف ہک ہی نظراں تھیں گذری ہے۔ فاروق انوار مرزا دی نظم ''آؤ کھوج کراں''

ارضِ وطن، پیار وطن، پیارے پیارے آبشارا، ایسیاں نظماں ہین جتھاں دے ذریعے ڈاکٹر صاحب دی حُب الوطنی دے احساس دا اندازہ ہوندا ہے۔ ڈاکٹر صاحب دی نظم نگاری دے بارے جناب ڈاکٹر جاوید راہی ہور لکھدے ہین۔

"اوہ ہک جدید صوفی ذہن تہ مفکر وی ہین اُنہاں نیاں نِکیاں نِکیا نظماں اپنے اندر معنی نے سمندر رکھنیاں ہین۔ اوہ اشاریاں سنگ اج نے انسان کی بہوں بڑا پیغام پچانا چاہنے ہین۔" [1]

چانن دا گیتاں دا حصّہ ہک پھلواڑی جیا ہے۔ جس بچ خالص پہاڑی سماج تہ پہاڑی ثقافت دی عکاسی ہوندی ہے موسماں دا ذکر، رشتیاں دی تہند چھمراں دا شونکار تہ جذبات دا سمندر بھی چھلیاں ماردا ہے۔ اُنہاں دے گیت موسیقی نال بھرپور ہین۔

چھن چھن چھنکے چھانبر میری گھنگھرو دا چھنکار
نِکی نِکی تھپ نکلی ہے رم جھم بھرے پھورا
گھنگھرو دا چھنکار

اُچے نکے تے کوئل بولے باغاں دے بچ مور
ڈالی ڈالی پکھنو نچن کرے پپیا شور
موسم بریاں دا

بلی پُرمدتاں تھیں بولی ہے کاگنی
دنے تکاں رستے میں راتیں رہواں جاگنی
بنی ٹھنی بیٹھی رہی سنور سنوار کے
لنگ گیا کوئی ہائے ہائے دوروں آلہ مار کے

انورؔ اوہ خوش نصیب شاعر ہین جنہاں دے بچ سارے گیتاں، غزلاں تہ نعتاں کونامور پہاڑی گلوکار تہ سنگیت ناٹک اکیڈیمی انعام یافتہ جناب محمد اقبال ملنگامی دی سُریلی تہ مٹھی آواز نصیب ہوئی ہور ریڈیو کشمیر دے ذریعے ایہہ چیزاں اکثر سامعن تک پہچدیاں رہندیاں ہین۔

[1] غلام حیدر رندتمؔ جدید نظم نمبر سال ۲۰۰۵ رصفحہ ۱۲۳ [2] چانن صفحہ ۹

''چانن'' دا آخری حصّہ رُباعیاں اُتے مشتمل ہے ہورڈاکٹر صاحب دے فن وفکر دا آئینہ دار ہے۔ رُباعیاں دے موضوعات تقریباً اوہ ہی ہن جہڑے خیالات اُنہاں سن نظماں تہ غزلاں بچ پیش کیتے ہین۔

دلدل چکڑ نالے گارا ۔۔۔ نازک کندھاتہ چھت پیارا
محلاں والے فروی سڑے ۔۔۔ جدماہڑا اوہ تکن ٹھارا

ہے رنگ اک خون دا پہچان کے کراں
جینے دا اس ماحول بچ سامان کے کراں
دُشمن اتھے ہے آدمی نا آدمی حضور
قاتل اتھے انسان نا انسان کے کراں

''چانن'' رنگ برنگ پھُلاں نال بھرادا ہک ایسا باغیچہ ہے جس تھیں مختلف اصناف دی خوشبو پہاڑی ادبی ماحول بچ کھنڈدی ہے۔ اِس مجموعے بچ جہڑی کمی محسوس ہوندی ہے اوہ سی حرفیاں دی ہے کیانکہ ڈاکٹر صاحب دا صوفی ذہن سی حرفی واسطے بڑا موزوں دِسدا ہے اگر اوہ سی حرفیاں لکھدے تہ بڑی کامیابی نال لکھدے۔

احساس تہ غور وفکر خُداوندِ کریم سُن انسان کو عطا کیتے ہین۔ غور وفکر دی قوت کو ادراک تہ محسوس کرنے دی طاقت کو احساس بھی آکھ سکدے ہاں۔ شاعری بچ انہاں دواں طاقتاں دی کارفرمائی ہوندی ہے۔ ہور اعلیٰ درجے دی شاعری بچ احساس تہ ادراک مِل گیندے ہین۔ بڑا شاعر زندگی دی حقیقتاں اُتے غور کردے ہو رانہاں کو شعراں بچ پیش کرنے تھیں پہلاں جذبہ احساس دی شکل دیندا ہے چانن کو چنگی طراں پڑھنے تھیں بعد اِس گل دا چنگی طراں اندازہ ہوسکدا ہے کہ انوار پہاڑی دا ہک کامیاب شاعر ہے ہور اُنہاں دی شاعری نویں شاعراں واسطے مشعلِ راہ ہے جس طراں اِس مضمون دے شروع کیتا آسا کہ چانن ۱۹۹۴ء بچ منظر عام اُتے آئی۔ ظاہر

ہے اُس تھیں بعد انوار سُن فن وفکر دیاں کئی منزلاں طے کیتیاں ہین ۔ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہوراں سُن فن تہ تخیّل دواں شُعبیاں بچ اپنی فن کاری دا ثبوت دِتا ہے۔ ہور پہاڑی دے چُنتام شاعراں دی قطار بچ اپنی جگہ بنائی ہے۔

☆

گندل

محمد عظیم خان

تعارف شاعر

ناں: محمد عظیم خان
تخلص: عظیم
پیدائش:- فیروز پور ٹنگمرگ کشمیر ۱۹۴۶ء
تصانیف:
۱: گندل
۲: ترجمہ رباعیات اقبال
تعارفِ کتاب:
ناں: گندل پہاڑی شعری مجموعہ
تعداد صفحات: ۲۰۸
ناشر: گلشن ادب پہاڑی چندی پورہ ٹنگمرگ کشمیر

محمد عظیم خان پہاڑی شعروادب نچ ہک معتبر تہ معروف شخصیت ہین۔ اُنہاں دی شاعری پہاڑی ادب واسطے ہک قابلِ قدر تہ قابلِ فخر سرمایہ ہے۔ عظیم صاحب علم عروض دے ماہر تہ شاعری دے اُستاد منے گیندے ہین۔ اوہ شعراں

دی اصلاح دا شعور رکھدے ہین۔ ایسے فنکار دے فن اُتے بحث کرنا ظاہر ہے کُجھ سُبلا کم نیہہ۔ بہرحال اُنہاں دے شعری مجموعے ''گندل'' دے آئینے بچ اُنہاں دے شعری رُتبے کو سمجھنے دی کوشش دے تحت کُجھ جائیزہ پیش کرنے دی کوشش ماہڑا مقصد ہے۔

عظیم صاحب درویشانہ طبیعت دے مالک ہین۔ اوہ ہک دیندار تہ پُر اثر شخصّیت ہین جنہاں نال بار بار ملاقات کرنے دا دِل کردا ہے۔ راقم سُن کلچرل اکیڈمی تہ ریڈیو دے پرُوگراماں دے دوران کئی واری عظیم صاحب تھیں اُنہاں دا کلام سُنیا ہے۔ اوہ سچ مچ ہک چنگے انسان تہ بڑے شاعِر ہین۔ عظیم صاحب دی شاعرانہ عظمت بارے عرش صہبائی ہور لکھدے ہین۔

''محمد عظیم خان پہاڑی زبان نے چوٹی نے شاعراں بچوں ہک ہین۔ جدید پہاڑی کی کوہ بہ کوہ، گراں بہ گراں، بستی بستی، شہر شہر شناخت دوانے آلیاں نے نال شانہ بشانہ، قدم بہ قدم ٹُرنے آلیاں نا ہمعصر ہونے نا اُنہاں کو امتیاز وی حاصل ہے''۔ گندل ۲۰۸ صفحات تے کھنڈی دی ہک ایہہ جئی سوغات ہے۔ جس دی خوشبو نال پوری پہاڑی شاعری معطر ہے۔ ہور آن والے شاعر اپنے تخلیقی شعور کو اس خوشبو نال تازہ دم کرسکدے ہین۔ اس کتاب دی اہمیت دا اسے گلوں اندزاہ ہوسکدے کہ سال ۱۹۹۷ء دی بہترین کتاب دا اعزاز اسی کتاب کو ملیا۔ عظیم صاحب سُن اپنی شاعری دی شروعات اُردو تھیں کیتی۔ اُردو شاعری دا رنگ اُنہاں دی پہاڑی شاعری بچ بھی دسدا ہے۔ ''گندل'' مختلف حصیاں بچ بنڈی دی ہے تہ مختلف اصنافِ سخن نال بھرپور ہے۔ سب تھیں پہلاں حمد و نعت دا حصّہ ہے۔ اُس تھیں بعد نظماں، فر ترجمے، اگے عقیدت دے نذرانے فر کُجھ نعتاں تہ آخری حصّہ غزلاں دا ہے۔ نال نال کتاب بچ رُباعیاں

تہ قطعات بھی شامل ہین۔ کتاب دے شروع نچ فہرست ہے۔ جس دی مدد نال قارئین کو مطلوبہ چیز ڈھونڈنے نچ آسانی ہوگیندی ہے۔ کتاب دے شروع نچ مصنّف سُن اپنی گل عنوان دے تحت اپنے مختصر تاثرات قلمبند کیتے ہین۔ اس تھیں جناب محمد سرور ریحان ہوراں تقریظ لکھی ہے۔

زیرِ نظر مجموعے دا پہلا حصّہ حسبِ دستور نعتاں تہ حمدان اُپر مبنی ہے۔ سب تھیں پہلاں حمد باری تعالیٰ شاملِ کتاب ہے۔ شاعر سُن نُقطیاں تہ مثالاں نال ربّ کائینات دی حمد و ثنا کیتی ہے۔ ایہہ نظم مسدس دی شکل نچ ہے۔ ہک بند پیش ہے۔

دسن تیرے جلوے منوّر بہاراں
ثنا تیری گاون رواں آبشاراں
ذکر کرن تیرا پکھیروں ہزاراں
تہ کونجاں دیاں آسمانی قطاراں
پڑھن خوب ہر آن الحمد للہ
بشر جن تہ حیوان الحمد للہ

ہک ہور حمد اوہ اللہ پاک دی وحدانیت دا ذکر اسطراں کردے ہین۔

لاوارث، دُنیاں دا وارث توں ہک اللہ
تیرا کوئی بیبی نہ بچہ نہ بابا نہ مائی
توں مالک ہر چیز دے داہیں ہر چیز دے پر قادر
تیری قُدرت تھیں ہین کنی پربت تے سر سائی

اللہ پاک دی حمد و ثناء تہ اُس دی وحدانیت دا ذکر کرنے تھیں بعد عظیم صاحب دربارِ رسالت وچ نہایت ہی تزک و احتشام نال، ادب و احترام تہ ذوق وشوق دا لباس لا کے آکھلدے ہن۔ تہ ہدیہ سلام پیش کردے ہین۔

نورِ جمیل ارض و سماوات کو سلام
حضرتِ نبیؐ اکرماں دی ذات کو سلام
حضرت نبیؐ دی پاک سیرت و صورت اُتے درود
نالے عظیم خلق و خیالات کو سلام

''گندل'' وچ نعتیہ شاعری دا وافر حصّہ موجود ہے۔ اوہ حقیقت دا اعتراف و اظہار کردے ہین کہ حضورؐ دے ذکر تھیں بغیر سب کُجھ نامکمل ہے۔

بنا ذکر احمدؐ دُعاء نامکمل
حمد نامُکمل ثناء نامکمل
خُدائی نا سب سلسلہ نامکمل
جہاں کُل تہ ارض و سماء نامکمل

اس نعت پاک وچ اوہ سیرت دے مختلف پہلواں دا ذکر بڑے پُر اثر انداز وچ کردے ہین۔ ہور حضورؐ دے اوصاف بیان کرنے دے نال نال اوہ عرب دی تاریخ دے مختلف پہلواں دا ذکر بھی کردے ہین۔ حضورؐ دی تشریف آوری سُن انسانیت کو جیہڑی عظمت عطا کیتی اُس دا اظہار بھی شاعر سُن اپنے مخصوص انداز وچ کیتا ہے۔ ایہہ نظم پڑھ کے مولانا حالی ہوراں دی مشہور نظم مسدس مدو جذر اسلام یاد آگیندی ہے۔

وہ بجلی کا کڑکا تھا یا صوتِ ہادی
عرب کی زمین جس نے ساری ہلادی

نئی اِک لگن دِل میں سب کے لگادی
اِک آواز میں سوتی بستی جگادی
پڑا ہر طرف غل یہ پیغام حق سے
کہ گونج اُٹھے دشت وجبل نام حق سے

عظیم خان صاحب اس طراں آکھدے ہین۔

محمد ﷺ کفر تے شرک دور کیتا
خُدایانِ بے دین کو چور کیتا
گھمنڈ کافراں دا بھی فور کیتا
تے بے نُور دُنیا کو پُر نور کیتا
دِتا درس انسانیت آدمی کو
پھلی خوئے شیطانیت آدمی کو

ہک ہور نعت شریف بچ عظیم صاحب دربارِ رسالت بچ اسطراں دست دُعا ہین۔

بے سگے بچ اوہڑ گے پھل ہاں رسول تاجدار
ہُن ذرّہ رکھیو چمن دی نونہال داخیال

عظیم صاحب دی نعتیہ شاعری بچ اوہ ساریاں خوبیاں لبھ گیندیاں ہین جیہڑیاں نعت پاک بچ موجود ہونیاں ضروری ہین۔فن نعت گوئی ہک دشوار فن ہے۔مگر شاعرسُن اپنی فنی بصیرت دے نال اپنے احساسات کو خوبصورت انداز بچ پیش کیتا ہے۔اس تناظر بچ عرش صہبائی ہور لکھدے ہین۔

''جتھے تکر حمد تہ نعت دا تعلق ہے۔اُنہاں سُن دِل دی گہرائیاں تھیں اِنہاں نے تقدس کی محسوس کیتا ہے۔تہ اس نے بعد ہی انہاں کی شعری قالب بچ بٹھانا ہے'' حمد نعت دے حصے تھیں بعد نظماں دا ہک وسیع حصّہ گندل بچ موجود

ہے۔ مختلف موضوعات اُتے کامیاب نظماں شاملِ اشاعت ہین۔ نظماں کو مچ ساریاں قسماں بچ بنڈ سکدے ہاں۔ انہاں نظماں دے ذریعے عظیم صاحب دی شاعری دے مختلف رنگ دسدے ہین۔ انہاں نظماں بچ فطرتی نظماں، اخلاقی نضمیاں ں، دُعائیہ نظماں، تاریخی نظماں، وطنی تہ قومی نظماں، بچیاں واسطے نظماں ترجمے تہ تغیمناں شامل ہین۔

محمد عظیم خان دی شاعری اُتے شاعرِ مشرق علامہ اقبالؔ دی شاعری دی گہری چھاپ ہے۔ عظیم صاحب دے کلام بچ فلسفہ بھی ہے، پیغام بھی ہے تہ فکر بھی۔ ایہہ ساریاں چیزاں اُنہاں دی شاعری کو ہک شناخت تہ مقام عطا کردیا ہین۔ جسطراں اقبالؔ سُن شاعری کو دِل دے ناں دماغ بھی دِتا۔ اسی طراں محمد عظیم خان سُن پہاڑی شاعری کو ہک نویں سوچ دِتی۔

''گندل'' دا مچ سارا حصّہ نظماں اُتے مشتمل ہے۔ عظیم صاحب بنیادی طور اُتے نظم دے شاعر ہین۔ سب تھیں پہلاں گندل بچ شامل اخلاقی نظماں کو ہک نظر دکھنے دی کوشش کرساں۔ انہاں نظماں بچ ''راہ متقیم، دوستا، غیور، اپیل، سلام آدمیت، قناعت، بدعت، بے قدری، لمحہ فکریہ، سرگی، وقت، سفر دُنیا، جنڈڑی وغیرہ شامل ہین۔ انہاں نظماں دے ذریعے عظیم صاحب دی اس خواہش دا اظہار ہوندا ہے کہ انسان بچ اخلاقی قدراں بیدار ہونیاں چاہندیاں ہین۔ ہور انسان کو انسانیت دی پہلائی تہ اصلاح آپ کرن دی لوڑ ہے۔ انہاں نظماں بچ عظیم صاحب دا لہجہ واعظانہ ہے۔ نظم ''دوستا'' دے ذریعے اوہ انسانی ہمدردی دا پیغام دیندے ہین۔ نالے حیاتی دی ناپائیداری دا ذکر بھی بڑے خوبصورت انداز بچ کردے ہین۔

ایہہ وقت مختصر بڑا چنگی طراں توں لا رتھے
زندگی پترے پر جویں تریل دوتا

راہِ مُستقیم ہک مختصر نظم ہے۔ مگر شاعرُ سن ہک بڑا پیغام دِتا ہے۔ عظیم صاحب ہک دیندار شخص ہین۔ اوہ دوئیاں کو بھی اپنا شیشہ دِل صاف رکھنے دا پیغام دیندے ہین۔ اوہ مسلمان کو پکا مسلمان، دیندار، نیک سیرت دِکھنا چاہندے ہین۔ اوہ علامہ اقبالؔ دی طراں اس گل اُتے زور دیندے ہین کہ مغرب دی تقلید مسلمان واسطے کسی بھی طراں چنگی نیہہ بلکہ اس تھیں دور رہنے دی ضرورت ہے۔ راہِ مستقیم دے اشعار پیش ہین۔

توں نیک نیتی دے نال کم پہلے پہلے کریں
اجر خُدا دے ہتھ ہے مگر اُمید توں پہلی رکھیں
سمجھ تے سوچ کے رکیں اگے ترے دو کارواں
ایہہ مشرقی اوہ مغربی دواں دیاں دو منزلاں

نظم، قناعت بچ صبر و شکر دا سبق لبھدا ہے۔ نظم بدعت سماجی بُرائیاں دی عکاسی کر کے انہاں تھیں چھٹکارا حاصل کرن دا پیغام دیندی ہے۔ شاعرُ سن بڑی حکمت نال سماجی بُرائیاں دا ذکر کیتا ہے۔ عظیم سماج بچ پل رہے ناسوراں اُتے تڑف اُٹھدے ہین۔ انساناں دی لالچ تہ خود غرضی دی تصویر اس طراں پیش کردے ہین۔

مگر مچھ اجاں بھی کرن ہڑپ مچھیاں
اجاں بھی ہے جاری جے جاجان دی بدعت
مریضاں کو گالے تے مرضاں کو پالے
نمبر دو دوائیاں علاجاں دی بدعت

نظم ''بے قدری'' مُسدس دی شکل وِچ ہِک طویل نظم ہے ہور موجود دَور دی عورت دی سماجی زندگی دی آئینہ دار ہے۔ اس نظم وِچ شاعر سُن صنفِ نازک دی بے قدری دا ذکر کیسے نال موجودہ دور وِچ فیشن پرستی تے بے پردگی کو بھی بیان کیتا ہے۔ شاعر ایہہ پیغام ڈیندا ہے کہ سماج ہر ویلے عورت دی قدر کرنی چاہیے ہور اُس دی حفاظت بھی کرنی سماج دا فرض ہے۔

ے

موسم دے عام مدوجزر تھیں بچائیو
ماحول دے خراب اثر تھیں بچائیو
پھوراں مکھوراں دے خطر تھیں بچائیو
ہر ویلے چوکھراں دی نظر تھیں بچائیو
اے مالیو ہمیش ایہہ نازک ہنالیاں
بے قدر کس قدر ہوئیاں نے قدر والیاں

نظم ''سفرِ دُنیا'' وِچ شاعر انسان کو زندگی دے مختلف ادوار یاد کرالدا ہے۔ ہور ایہہ آکھنا چہیندا ہے کہ انسان کو ہر ویلے اپنا محاسبہ کرنا چاہیے کہ اُس دی تخلیق دا مقصد کے ہے۔ اُس سُن حیاتی وِچ کیہڑے کم کیتے۔ اوہ اپنے مقصد وِچ کس حد تک کامیاب ہویا۔ اس ناپائیدا دُنیا وِچ انسان سُن کے کھٹیا ایہہ سوچنے دی گل ہے۔ انسان کوڑ سچ کر کے حیاتی کو خوبصورت بنینے دی کوشش کردا ہے مگر اصل کم تہ عقبیٰ دی فکر ہے۔

ے

اَج توہڑی ویران دُنیا بھلا افسوس کہ
کوڑ سچ کر کے تے ایہہ دُنیا بسانی یاد کر
کہ وجہ ہے کس گلوں ہے دولت ایمان غیب
زندگی پہر دی مکمل بے ایمانی یاد کر

نظم ''لمحہ فکریہ'' دے ذریعے شاعر دوئیاں دی مدد کرنے ہور محتاجاں دے کم اپنے دا پیغام دیندا اہے۔ اس نظم تھیں سخاوت دا درس ملدا اہے۔

نال جاسی گی سخاوت بس تیرے
ہور کجھ کھڑنا ذرہ نہ وس تیرے

گندل بچ شامل فطرتی نظماں بچ سلام، گلمرگ، دیگر ویلا، مرثیہ چمن پہاڑی دوستا وغیرہ قابل ذکر ہین۔ شاعر فطرت کو بڑی تحقیقی نگاہ نال دکھدا ہے ہور فطرت دا مشاہدا کردا اہے۔ ایہہ مشاہدہ اُس کو ہک فطری شاعر چھوڑ دا اہے۔ اس تناظر بچ شبنم فردوس ہوریں لکھدیاں ہین۔

''محمد عظیم خان ہوراں سُن جھڑیاں نظماں لکھیا ہین۔ اُنہاں بچوں بعض نظماں ایسیاں وی ہین جنہاں کی پڑھی تہ اس اُنہاں کی بجا طور پر شاعرِ فطرت آکھی سکنے ہاں۔ اُنہاں نے اپنیاں بہوں ساریاں نظماں بچ فطرت نی جادوگری ہور قدرت نی رنگا رنگی نی عکاسی بڑی ہی کامیابی ہور فنکارانہ انداز بچ کیتی ہے۔'' نظم ''گلمرگ'' جسطراں وادی کشمیر دی خوبصورتی کو اُجاگر کردی ہے۔ اسی طراں اس دے ذریعے عظیم صاحب دی بلند خیالی تہ اعلیٰ فنی صلاحیتاں دا انداز ہوندا ہے۔ شاعر سُن منظر کشی بچ کمال کیتا ہے۔ نظم پڑھدیاں ایسا لگدے کہ اسیں اسمان دے گوہنڈی گلمرگ دی سیر کر رہیاں۔ ع

جسدا گوہنڈی اسمان ہمراز ہمدم کہکشاں
کشمیر دے متھے داچن جنت نما وادی شان
آفروٹے دی چھول بچ اک پُر فضا باغ جناں
اَن گنت جسدے عاشقین
گلمرگ دی اوہ سرزمین

''دیگر ویلا'' بھی ہک نظم ہے جس بچ منظر کشی لبھدی ہے۔نالے ایہہ نظم پڑھ کے لگدا ہے کہ حیاتی دی ناپائیداری دا تصور شاعر دے بچ رچ بس گیا ہے۔

اے بندیا تیاری کر لے دُنیا ہے اک میلہ
پھل پھوٹاں نہ پیون جسدم آوے دِیگر ویلا

''نظم مرثیہ چمن'' بچ شاعرسُن نامساعد حالات دے دوران وادی کشمیر دی بربادی دی منظر کشی کیتی ہے۔وادی دی خوبصورتی کو بیان کرنے دے نال نال شاعر اِس دی ویرانی اُتے لہو دے اتھروں روندیاں اس دی حالت بیان کردا ہے۔''١٦جنوری ١٩٩٠ء ہک ایسی نظم ہے جیہڑی تاریخی واقعے دے تناظر بچ لکھی گئی ہے۔اس نظم بچ شاعرسُن آدمی دے ذریعے آدمی کو ستینے بارے بڑے پُرشکوہ انداز بچ اپنے خیالات دا اظہار کیتا ہے۔

ایہہ اَج آدمیت تھیں محروم ہو گیا
کسے دی لگی بددُعا آدمی کو

ریاست دی تاریخ بچ جیہڑا کشت وخون دا دور ١٩٨٩ء تھیں شروع ہویا ہر آدمی اِنہاں حالات تھیں متاثر ہویا۔ ہر کسے کو جان دے لالے پے گئے جان دی حفاظت دی کوئی ضمانت رہی۔عزت وعصمت داوٗ تے لگ گئے۔اِس خوفناک ماحول بچ شاعر دے اندر انسان جاگدار ہیا ہور حالت دا مشاہدا کر ہیا۔اِس تناظر بچ اُنہاں دیاں بچ ساریاں نظماں ہین جنہاں بچ ''مرثیہ چمن'' ١٦جنوری ١٩٩١ء شامل ہین۔

وطن دی محبت عظیم صاحب دی شاعری بچ بدرجہ اُتم موجود ہے۔اُنہاں کو وطن دے ذرّے ذرّے نال پیار ہے۔اُنہاں جھڑیاں نظماں وطن دی محبت نال

ا؎ شیرازہ پہاڑی جلد٢٣ شمارہ ٢ ٢٠١٠ء صفحہ ٤٩

سرشار ہو کے لکھیاں۔ اُنہاں بچ صرف وطن دی تعریف ہی نیہہ بلکہ اُنہاں سُن محبت، انسان دوستی، تہ اخوت دے جذبے کو عام کرنے دا پیغام دِتا ہے۔ اُنہاں دی وطنی تہ ملی نظماں بچ ''سرحداں دی رانی'' ہک ایسی نظم ہے۔ جس بچ پہاڑی زبان دی عظمت دا ذکر ایندا ہے۔ تہ پہاڑی زبان دے چلن والے خطیاں دا نقشہ بھی سامنے آ گیندا ہے۔

ہند پاک بچ عموماً کشمیر بچ خصوصاً
کنڈی علاقیاں بچ ہے کاروان میرا

''قصیدہ ملت'' گندل بچ شامل پہلی نظم ہے تہ ملّی جذبات دا احساس نال سرشار ہے۔ اس نظم بچ منظر کشی بھی ہے، تاریخ بھی ہے، ماضی و مستقبل دی جھلک تہ نالے ہک پیغام بھی۔ اس نظم بچ اوہ پہاڑی لوکاں دے حالات زندگی بیان کرنے دے نال نال انہاں کو جان نثاری، ہوشیاری پیدا کرنے دا پیغام دیندے ہین۔

سر پرستان حقیقی قدرتی ماحول دے
سرحداں تہ کاہنڈیاں دے پاسبانو السّلام

ایہہ نظم کافی حد تک اُردو ذرہ ہے۔ اس بچ اُردو و الفاظ دی پہر مار ہے۔ پہلی نظر بچ ایہہ نظم پہاڑی نیہہ لگدی غور نال پڑھنے تھیں بعد پتہ لگدے کہ ایہہ پہاڑی نظم ہے۔

سر بلند و سر فراز، سر فروش و سر خسرو
فطرتاً ہمسائیگان کہکشانو السّلام

عظیم صاحب دی پہاڑی شاعری بچ اُردو تہ فارسی لفظاں تہ ترکیباں دی پہر مار ہے۔ ہور ٹھیٹھ پہاڑی الفاظ دا کہاٹا ہے۔ مگر پہاڑی زبان دے نقاد عام

طور تے اس کو اُنہاں دی خوبی سمجھدے ہین کہ اُنہاں سُن پہاڑی شاعری کو نویں نویں اصلاحاں تہ ترکیباں ہین۔ ہور حقیقت بھی ایہہ ہے کہ اُنہاں سُن پہاڑی شاعری کو روایت دے بندھیاں تھیں کڈھ کے ہک نواں ذہن دتا۔ ہور دوئی زبان دے الفاظ تہ ترکیباں اس زبان دی شاعری بچ جذب کر کے شاعری تہ زبان کو وسعت دِتی اُنہاں سُن دوئی زباناں دے لفظاں اُتے پہاڑی رنگ چڑھا کے پیش کیتا اسطراں پہاڑی الفاظ دے ذخیرے بچ اضافہ کیتا۔ اس سلسلے بچ شمیم فردوس ہور لکھدے ہین۔

''کدے کدے اُنہاں نے خیالات نا سُمندر اسراں ٹھاٹھاں مارن لگنا ہے کہ پہاڑی نا ذخیرہ الفاظ اُنہاں نے خیالات بچ اُمنڈنے والے طوفان کی سمیٹنے واسطے نا کافی ثابت ہونا ہے تہ اوہ اس صورتحال بچ اُردو اصلاحاں نی پہر مار کری چھوڑنے ہین ور اِتھے وی اوہ ہک ماہر فنکار ہونے نا ثبوت پیش کرنے ہین۔ کئیاں جے جدوں اوہ اُردو لفظاں کی برتنے تہ اُنہاں اُپر اوہ پہاڑیت نا اسراں نہ مٹنے والا غازہ چاہڑی چھوڑنے ہین۔ جے کسے کی ایہہ محسوس ہی نیہہ ہونا جے اوہ کوئی نامانوس لفظ یا اصلاح برت رہے ہین۔

اسی تناظر بچ پہاڑی دے شاعر تہ ادیب جانب محمد سرور ریحان ہور لکھدے ہین۔

''عظیم صاحب نے کلام نا مطالعہ کرنیاں ایہہ گل ضرور دِلے بچ کھڑکنی ہے جے اِنہاں نے کلام بچ ٹھیٹھ پہاڑی الفاظ نا کہاٹا ہے۔ پر اس حقیقت تھیں انکار بھی نیہہ کرے جا سکنا جے اُنہاں دویاں زباناں خاص کر اُردو نے جیہڑے الفاظ استعمال کیتے ہین اُنہاں پر پہاڑیت نا روغن چاڑھ کے پہاڑی الفاظ نے ذخیرے بچ باہدا کیتا ہے۔ ایہہ خوبی ہے جس واسطے عظیم صاحب شابا تہ حوصلہ

افزائی دے حق دار ہین"۔ فنی کمالات دے نال نال عظیم صاحب دیاں نظماں پیغام نال بھی پھرپور ہین۔ عظیم صاحب سُن اپنی نظماں دے ذریعے معاشرے دی اصلاح دی کوشش کیتی۔ محبت، انسان دوستی، اتحاد، عمل دا پیغام دتا ہے۔ اوہ بڑی باریک بینی نال ماحول دا مشاہدا کردے ہین تہ اس مشاہدے کواپنی نظماں دے عنوان بنا کہندے ہین۔

نظماں تھیں بعد گندل دا اگلا حصّہ ترجمیاں اُتے مشتمل ہے۔ عظیم صاحب سُن علامہ اقبال دیاں دس مشہور نظماں کو جیہڑیاں فارسی تہ اُردو بچ ہین پہاڑی دا جامہ لوالیا ہے۔ اِنہاں بچ شہرۂ آفاق نظماں "شکوہ جواب شکوہ" بھی شامل ہین۔ عظیم صاحب سُن اُتھے بھی اپنے فنی جوہر دسے ہین۔ ہور اُنہاں نظماں دی شکل بچ پہاڑی شاعری کو ہک تحفہ د،تا ہے۔ اِس تھیں علاوہ جھاں نظماں دے ترجمے شامل ہین اُنہاں بچوں جگنو، خلوت، ملک خُدا، غنی کشمیری، زندگی، عملی دُنیا گل بات تہ جندڑی شامل ہین۔ اقبال دیاں نظمان دے ایہہ ترجُمے علامہ اقبال نال عظیم صاحب دی عقیدت دی گواہی دیندے ہین۔ یقیناً ایہہ عظیم صاحب دا کارنامہ ہے ہور ایہہ ہر کسے شاعر دے وس دی گل نیہہ۔

گندل دے اگلے حصے بچ عقیدت دے دو نذرانے شامل ہین۔ پہلا نذرانہ "بدرگاہ حضرت میاں محمد بخشؒ" ہے، جس بچ عظیم سُن میاں صاحب دے عارفانہ کمالات خدمت خلق دے جذبے تہ کمال داذکر کیتا ہے۔

سونا چاندی ہیرے موتی جانے خاکی ذرّے
ہر دولت تھیں اعلیٰ سمجھی ہے خدمت انسانی

تُسدے کول کلاماں والے ہین ستاراں نُسخے
سیف الملوک تبرک اعلیٰ بہتر تہ لاثانی

ایہہ نظم میاں صاحبؒ دی شُہرہ آفاق مثنوی سیف الملوک دی بحر چ لکھی گئی ہے۔ دوئے نذرانے داناں ''ولر دے کنارے'' ہے۔ عظیم صاحب ہُن ایہہ نذرانہ ولی کامل حضرت نانگا باجی ہوراں دی خدمت چ پیش کیتا ہے۔ ع

اُنہاں دی بدولت صُبح وشام سوہنا
معطر منوّر ملنگام سوہنا
مُحبت دا دینداا وہ پیغام سوہنا
چمکدے چُبارے ولر دے کنارے
بسّن پیر پیارے ولر دے کنارے

حضرت میاں محمد بخش تہ حضرت نانگا باجی ہوراں دواں ہستیاں دا تعلق براہِ راست پہاڑی بولنے والیاں نال ہے۔ ہور پہاڑی لوکاں کو اہناں نال بڑی عقیدت ہے۔

گندل دے اگلے حصے چ دو تضیمناں شامل ہین۔ پہلی تضمین شیخ سعدیؒ دے مصرعے اُتے لکھی گئی ہے۔ مصرعہ ہے ''اے کہ پنجاہ رفت در خوابی'' اِس نظم چ عظیم صاحب ہُن غضب دی فنکاری کیتی ہے۔ ہور صنعت گری دے جوہر دسے ہین۔

اس نظم دے ذریعے اُنہاں ہُن انسان کو اُس دی حقیقت دسی ہے۔ اُس دے کالے کرتوت ہِک ہِک کر کے دسے ہین تہ آخر چ ایہہ نصیحت بھی کیتی ہے کہ ہُن تہ کُجھ ہوش کر جے حشر دے تہاڑے شرمندگی دا سامنا کرنا پوئے۔

→ ۱؎ شیرازہ پہاڑی جلد ۲۳ شمارہ ۴،۳ ۲۰۱۰ء ۲؎ گندل صفحہ ۸

ے
بے نمازی ہیں کیوں جے فرصت نیہہ
فحش بینی اُتے رکاوٹ نیہہ
بے زکاتی! جے استطاعت نیہہ
خرچ اشرفیاں زر دولت نیہہ
مختصر بے لگامی ور کابی
اے کہ پنجاہ رفت در خوابی
لامکاں نچ مکاں پیدا کر
سچی سُتھری زبان پیدا کر
انگ انگ نچ ایمان پیدا کر
مُردی دِل نچ بھی جان پیدا کر
رکھ مگر دل عظیم توابی
اے کہ پنجاہ رفت در خوابی

اِس نظم نچ سوز و گداز تہ دردمندی دا پہلو ہے۔ ہور قاری اُتے سحر انگیز حد تک اثر انداز ہوندی ہے۔ ہور ایہہ ہی کامیاب شاعر دی دلیل ہے۔ دوئی تضمین علامہ اقبال دے مصرعے ''دِلِ من اے دِلِ من اے دِلِ من'' اُتے لکھی گئی ہے۔ اس نظم نچ بھی تمام فنی خوبیاں لبھ گیندیاں ہین۔ مگر فارسی الفاظ تہ ترکیباں دی اتنی کثرت ہے کہ ایہہ نظم پہاڑی دسدی ہی نیہہ بڑے غور تھیں بعد پتہ لگدے کہ ایہہ نظم پہاڑی نچ لکھی گئی ہے۔

ے
رہ من رہبر من منزل من
دِلِ من اے دِلِ من اے دِلِ من
میرے ہمدم خبرداری خبرداری

تیرے اندر پوشیدہ قاتلِ من
تیرے ہی دفتر اعلیٰ دے تابع
غم و آسائشِ من مشکل من

گندل بچ رُباعیاں بھی شامل ہین جنھاں دی کُل تعداد ۲۸ ہے۔ ایہہ رُباعیاں مختلف صفحات اُتے درج ہین۔ اگر اِنہاں دا الگ حصّہ ہوندا بہتر ہوندا۔ عظیم صاحب دی رُباعیاں دے موضوعات، فطرت دی دِلفریبیاں، رنگارنگی، تہ ناپائیداری، حُسن عشق وغیرہ ہین۔

پہاڑی بچ رُباعیاں لکھنے آلیاں دی تعداد مُچ کھٹ ہے۔ جنھاں شاعراں سُن اِس صنف بچ طبع آزمائی کیتی ہے اُنہاں بچ فدا راجوری، ڈاکٹر فارق انوار مرزا تہ عظیم خان شامل ہین۔ عظیم صاحب دی رُباعیاں بچ اُردو تہ فارسی الفاظ دی کثرت ہے۔ مگر اُنہاں دی رُباعیاں بچ ہِک واضح پیغام لبھدا ے۔

لبھّے بے محنتی نہ روٹی کسے کی
نہ بن محنت لبھّن موتی کسے کی
طلب ہر چیز قُربانی ہے کرنی
نہ جنت جینیاں لبھّنی کسے کی

جہانِ رنگ و بُو آکھو سیراب ہے
نشاط و عیش عشرت اضطراب ہے
ستمگر فکر احساس ستمگر
تے ادراک و فہم بھی ہِک عذاب ہے

رُبائیاں تھیں علاوہ گندل بچ مجموعی طور اُتے کُل پنج قطعات بھی شامل ہین۔

جیہڑے عظیم صاحب دے فکر وفن دی ترجمانی کردے ہین۔ ان قطعات دے ذریعے انسان دوستی معاشرہ دا پیغام ملدا اے۔ قلبی واردات تہ احساس وجذبات دا اظہار بھی لبھ گیندا اے۔

جس نی اُلفت نامیں دم پھرنا رہیا
سِسکنا جس واسطے مرنا رہیا
دِل دُکھانے واسطے میرا مگر
جے بھی کر سکنا سا اوہ کرنا رہیا

گندل بچ عظیم صاحب سُن سی حرفیاں بھی شامل کیتیاں ہین۔ ہور روایتی پہاڑی شاعری دی اِس صنف کو زندہ رکھنے دی جیہڑی کوشش کیتی ہے اوہ قابلِ تعریف کم ہے۔ کیاں جے اَج دے شعراء اِس پاسے کھٹ توجہ دیندے ہین۔ عظیم صاحب سُن فنی اعتبار نال اِس صنف بچ بھی کامیابی کیتی ہے۔ مگر اُنہاں دیاں سی حرفیاں بچ سوز و گداز تہ تصوف زیادہ نیہہ لبھدا۔ سی حرفی دے ذریعے بھی اُنہاں اِس اصلاح معاشرہ دا کم کرنے دی کوشش کیتی ہے۔ دُنیاوی بے ثباتی دا ذکر بھی سی حرفیاں بچ لبھ گیندا اے۔

ظ:- ظالماں دے رفیق سارے مظلوم دا طرفدار کھیڑا
شاباش کرن شکاریئے کو مجبور شکار دا یار کھیڑا
رہ گیر لتاڑے پھلیاں کو ٹُر دا ہے سدھا راہ دار کھیڑا
تعظیم سلام اُچیاں کو نیویں دا پچھنہار کھیڑا

گندل دا آخری حصہ غزلاں اُتے مشتمل ہے۔ کُل ۳۲ غزلاں مجموعے بچ شامل ہین۔ جتھے تک عظیم صاحب دیاں غزلاں دا تعلق جھناں ہے شعراء حضرات سُن پہاڑی غزل کو نواں رنگ روپ تہ نویں شناخت عطا کیتی ہے۔ اُنہاں بچ

عظیم صاحب صفِ اول بچ شُمار ہوندے ہین۔

محققین تہ نقاد عظیم صاحب دیاں غزلاں کو پڑھ کے اس نتیجہ اُتے پُہچدے ہین کہ عظیم صاحب سُن اپنی غزل نال پہاڑی شاعری کو ہک شناخت دِتی ہے۔ عظیم صاحب سُن جتھے پہاڑی غزل کو اُردو فارسی دے الفاظ تہ ترکیباں نال مالا مال کیتا اُتھی اُنہاں سُن غزل بچ جدت پیدا کیتی ہور غزلاں کو نواں اسلوب دِتا۔ اُنہاں سُن پہاڑی غزل کو مضامین دے لحاظ نال وسعت دِتی۔ اُنہاں دی غزل بچ اوہ شباب وشراب کنگھی چوٹی، محبوب دے نازنخرے تہ گلے ہورے دکھنے کو نیہہ ملدے جہڑے روایتی غزل دے خاص موضوعات رہے ہین۔ بلکہ اُنہاں دی غزل بچ فلسفہ، حکمت تہ پیغام جائی جائی اپنی موجودگی دا احساس کرالدا ہے۔

مردانِ عشق حوصلہ نیہہ ہاردے عظیم
دارورسن سلاخ تہ زنجیر دیکھ کے

کاروبارِ زندگانی بچ خُدا رکھیا نہ یاد
مسجداں بچ جاکے رونا گڑگڑانا ہے فضول

عظیم صاحب دیاں غزلاں بچ دورِ حاضر دی تلخی، بے عملی تہ ناچاکی دی ہک تصویر دِسدی ہے۔ اوہ اِس گل کو محسوس کردے ہین کہ اَج دے انسان دا دِل سوز گُدزر تھیں خالی ہے ہور جدتک انسان دے اندر سوز گداز تہ محُبت دا جذبہ پیدا نہ ہوئے انسان کو ذہنی سکون حاصل نہ ہوسی۔

نہ شمع نہ تاباں نہ مرغ نالاں
نہ سوز اَج کل نہ ساز اَج کل

جے تمنا درجہ انسانیت دی ہے تُساں
واسطے انسان دے دردِ نہاں پیدا کرو

عظیم صاحب ہک صاف گو تہ پُر گو شاعر ہین۔ اوہ شریعت پسند ذہن دے مالک ہین۔ اوہ شاعری بچ کدے بھی رومان دے نیڑے نیہہ گئے۔ بلکہ شعراء حضرات کو بھی ایہہ پیغام ڈیندے ہین کہ اپنے آپ کو اصلاح معاشرہ زبان وادب تہ قوم دی خدمتِ واسطے وقف کر چھوڑن۔

قصے پھلِ تہ بُلبُلاں تہ چن چکوراں دے پُہلو
ہمت تسخیر جوئے کہکشاں پیدا کرو

عظیم صاحب حساس طبیعت دے مالک ہین۔ اُنہاں دادِل ہر ویلے اپنی قوم دے بہتر مستقبل دی تمنا کردا رہندا ہے۔ اوہ ہمّت تہ دلیری نال نویاں منزلاں حاصل کرنے دا حوصلہ تہ ہمّت پیدا کرنے واسطے بڑی مؤثر تدبیر نال شعراں دے ذریعے پیغام ڈیندے ہین۔

ہمّت بغیر ذرّہ بھی پربت لگے عظیم
ہمّت کراں فلک نما پربت بھی ٹھاستاں

عظیم صاحب دیاں غزلاں بچ کوئی معمولی تہ عارضی محبوب نیہہ لبھدا نہ ہی اُن دی محبت کوئی عام محبت ہے بلکہ اُن دا محبوب آفاقی ہے تہ عشق لافانی۔ اُن دا عشق ہک ایسا سمندر ہے جس دا کوئی کنارہ نیہہ۔

مردانِ خُدا بندے نیہہ جیب دی جنبش نال
محبوب دے گُن گاوے ہر بال جے تاں مڑدی
کھڑے غوطہ خور کو اس دی اخیری نیہہ لبھّی
عشق دے ڈُھنگے سمندر دا کنارہ کس ڈِٹھا
ہک حُسن رہسی ہک عشق باقی
بچ خاک رلسن گلفام چھیکڑ

شاعرسُن زندگی دے تُہپ تہ چھاڑ، خوشی غم، فنا بقا، روانیت تہ انسانیت دی بھلائی جئے اہم موضوعات اپنی غزلاں دے عنوان بنائے ہین۔

پل پل آنی پل پل جانی
دُنیا بس ہتھ مل مل جانی

عظیم صاحب دے واعظانہ خاموشی جئے لہجے بچ کدے کدے طنز و ظرافت دی لہراں بھی اُٹھ گیندیاں ہین۔

بے ہوش بے حواباں دا ہے شکریہ
مایوس بُت پرست حجازی بنا دِتا

اُنہاں دیاں غزلاں بچ اوہ عقاب بھی ڈاری ماردا ہے جہڑا علامہ اقبال دی شاعری بچ نظر ایندا ہے۔

شکار دے بغیر گزر بسر تو سِکھ ذرا
کبوتراں نیہہ آنا توہڑے اگے عقاب روز

عظیم صاحب دیاں غزلاں بچ تمام فنی لوازمات پورے دسدے ہین۔ عظیم صاحب علم عروض جاندے ہین۔ اوہ اپنی غزلاں کو پیمانیاں نال ناپ تول کے فنی اموراں دے عین مطابق لکھدے ہین۔ اس لحاظ نال اُنہاں دی غزل پہاڑی شاعراں واسطے نمونہ تہ مثال ہے۔ اُنہاں دی غزلاں بچ فن تہ تخیل دا مثالی امتزاج نظر ایندا ہے۔ جناب عرش صہبائی ہوریں اُنہاں دی شاعری بارے لکھدے ہین۔

"عظیم صاحب ہوریں شاعری دے میدان بچ اُس مقام تے ہین جتھے اوہ نویں نسل نے شاعراں نی رہنمائی کرسکن گے۔ عظیم صاحب نے کلام بچ اوہ ساریاں خوبیاں موجد ہین۔ جیہڑیاں چنگی تے معیاری شاعری نی بُنیاد ہونیاں

تہ ایہہ ہی خوبیاں کسے شاعر نے مقام نا تعین کرن بچ کا گرتہ مؤثر ثابت ہوندیاں ہین۔

اس بحث تھیں اس امر دی وضاحت ہوندی ہے کہ عظیم صاحب پہاڑی غزل بچ اعلیٰ مقام اُتے فائز ہین۔ اوہ غزل دے شہسوار تہ پہاڑی شاعری دے تھم منے گیندے ہین۔ شبنم فردوس ہوریں اُن دی غزل گوئی لکھدیاں ہین۔

"پہاڑی غزل کی نواں رنگ وروپ، آہنگ ہور لہجہ عطا کرنے والیاں بچ جنہاں شاعراں لگن نال محنت کیتی ہے اُنہاں بچ عظیم خان ناناں نمایاں ہے۔ اُنہاں اپنی پُر کیف وپُر اثر غزلاں نی بدولت اپنی ہک نکھری پہچان بنائی ہے"۔[1]

عظیم صاحب دی شاعری بلاشبہ اُنہاں دی ان تھک محنت تہ لگن نال پروان چڑھی ہے۔ آؤ دِکھاں کہ اُنہاں دی شعرگوئی داطریقہ کے ہے۔

"شعرگوئی نا میرا طریقہ اُستاد نی ہدایت مطابق اس طرح ہے جے غزل نا کدے کوئی شعر میری زبان پر برجستہ آنا ہے۔ اوہ پہانویں مطلع ہوئے یا مقطع یا کوئی ہور درمیانی شعر۔ میں پہلے اُس نی بحر لوڑناہاں فِر شعر نی تقطیع کرناں۔ پھر ہر شعر کنی تقطیع کرنا۔ اُس داوزن معنی پرکھ کے شامل بیاض کرناں۔ اس ساری مشق بچ تہاڑیاں بلکہ بعضے ہفتے بھی لگدے ہین"۔[2]

اس ساری بحث تھیں اس گل دا اندازہ ہوسکدا ہے کہ عظیم صاحب دا شعری مجموعہ گندل پہاڑی شعروادب دے اُفق اُتے تارے چمکدا ہے۔ ہور تخلیق کار محمد عظیم خان بھی ہک ایسے دیئے نالوں ہے جس دی لوئی بچ پہاڑی شعروادب دے پروانے اپنی منزلاں تلاش کرسکدے ہین۔

---

[1] شیرازہ پہاڑی جلد ۲۹ شمارہ ۶ ۲۰۰۸ء صفحہ ۱۴۰ [2] شیرازہ پہاڑی جلد ۳۲ شمارہ ۲ ۲۰۱۰ صفحہ ۵۷

گُھجیاں رمزاں

مجروحؔ ملنگامی

تعارف شاعر

ناں: سید رحمت شاہ
تخلص: مجروح
پیدائش: موضع ملنگام بانڈی پورہ
سکونت: ملنگام بانڈی پورہ کشمیر
تصانیف: ''گجھیاں رمزاں'' پہاڑی شعری مجموعہ

تعارف کتاب:

ناں: گجھیاں رمزاں
سنِ اشاعت: ۲۰۰۰ء
ناشر:- انجمن سادات سید آباد ملنگام
اشاعتی مشاورت: ٹرائیبل ریسرچ اینڈ کلچر فاؤنڈیشن

جناب مجروحؔ ملنگامی پہاڑی دے کُہنہ مشق شاعراں بچ شُمار ہوندے ہین۔ اُن دا تعلّق جناب نانگا باجی ہوراں دے خاندان نال ہے۔ اوہ اِسی خاندان دے چشم چراغ ہین۔ اسی گل دے زیرِ اثر اُن دی شاعری دا رنگ مذہبی ہے۔ اُن دا صوفی ذہن اُنہاں دی شاعری بچ بھی نظر ایندا ہے۔ ''گجھیاں رمزاں'' کو پڑھ کے قاری دے ذہن بچ بھی سچے تہ ستھرے احساسات پیدا

تہ ایہہ ہی خوبیاں کسے شاعر نے مقام نا تعین کرن بچ کاگرتہ مئوثر ثابت ہوندیاں ہین۔

اس بحث تھیں اس امر دی وضاحت ہوندی ہے کہ عظیم صاحب پہاڑی غزل بچ اعلیٰ مقام اُتے فائز ہین۔ اوہ غزل دے شہسوار تہ پہاڑی شاعری دے تھم منے گیندے ہین۔ شبنم فردوس ہوریں اُن دی غزل گوئی لکھدیاں ہین۔

''پہاڑی غزل کی نواں رنگ وروپ، آہنگ ہور لہجہ عطا کرنے والیاں بچ جنہاں شاعراں لگن نال محنت کیتی ہے اُنہاں بچ عظیم خان ناناں نمایاں ہے۔ اُنہاں اپنی پُر کیف وپُر اثر غزلاں نی بدولت اپنی ہک نکھری پہچان بنائی ہے''۔[1]

عظیم صاحب دی شاعری بلاشبہ اُنہاں دی ان تھک محنت تہ لگن نال پروان چڑھی ہے۔ آو دِکھاں کہ اُنہاں دی شعر گوئی دا طریقہ کے ہے۔

''شعر گوئی نا میرا طریقہ اُستاد نی ہدایت مطابق اس طرح ہے جے غزل نا کدے کوئی شعر میری زبان پر برجستہ آنا ہے۔ اوہ پہانویں مطلع ہوئے یا مقطع یا کوئی ہور درمیانی شعر۔ میں پہلے اُس نی بحر لوڑناہاں فر شعر نی تقطیع کرناں۔ پھر ہر شعر کنی تقطیع کرنا۔ اُس دا وزن معنی پرکھ کے شامل بیاض کرناں۔ اس ساری مشق بچ تہاڑیاں بلکہ بعضے ہفتے بھی لگدے ہین''۔[2]

اس ساری بحث تھیں اس گل دا اندازہ ہوسکدا ہے کہ عظیم صاحب دا شعری مجموعہ گندل پہاڑی شعر وادب دے اُفق اُتے تارے چمکدا ہے۔ ہور تخلیق کار محمد عظیم خان بھی ہک ایسے دیئے نالوں ہے جس دی لوئی بچ پہاڑی شعر وادب دے پروانے اپنی منزلاں تلاش کرسکدے ہین۔

---

[1] شیرازہ پہاڑی جلد ۲۹ شمارہ ۶ ۲۰۰۸ء صفحہ ۱۴۰ [2] شیرازہ پہاڑی جلد ۳۲ شمارہ ۲ ۲۰۱۰ صفحہ ۵۷

گُھجیاں رمزاں

مجروحؔ ملنگامی

﴿تعارف شاعر﴾

ناں: سید رحمت شاہ
تخلص: مجروح
پیدائش: موضع ملنگام بانڈی پورہ
سکونت: ملنگام بانڈی پورہ کشمیر
تصانیف: ''گجھیاں رمزاں'' پہاڑی شعری مجموعہ

تعارف کتاب:

ناں: گجھیاں رمزاں
سنِ اشاعت: ۲۰۰۰ء
ناشر:- انجمن سادات سید آباد ملنگام
اشاعتی مشاورت: ٹرائیبل ریسرچ اینڈ کلچر فاؤنڈیشن

جناب مجروحؔ ملنگامی پہاڑی دے کُہنہ مشق شاعراں بچ شُمار ہوندے ہین۔ اُن دا تعلّق جناب نانگا باجی ہوراں دے خاندان نال ہے۔ اوہ اِسی خاندان دے چشم چراغ ہین۔ اسی گل دے زیرِ اثر اُن دی شاعری دا رنگ مذہبی ہے۔ اُن دا صوفی ذہن اُنہاں دی شاعری بچ بھی نظر ایندا ہے۔ ''گجھیاں رمزاں'' کو پڑھ کے قاری دے ذہن بچ بھی سُچے تہ سُتھرے احساسات پیدا

ہوندے ہین۔ مجروح دی شاعری ہک مخصوص کیفیت دی شاعری ہے۔ اُنہاں دی کتاب گُجھیاں رمزاں کو ۲۰۰۴ء دی بہترین کتاب دا اعزاز ملیا ہے۔ ۲۵۷ صفحات اُتے مشتمل ایہہ کتاب مجروح دے احساسات تہ جذبات دی ترجمان ہے۔ کتاب دے آغاز بچ مجروح صاحب ہوراں اپنی گل دے عنوان دے تحت اپنے تاثرات پیش کیتے ہین۔ اس تھیں بعد ڈاکٹر جہانگیر دانش ہوراں تبصرہ لکھیا ہے تہ مجروح دے فکروفن بارے تفصیل نال گل کیتی ہے۔ اگے جناب ڈاکٹر فاروق انور مرزا ہوراں تبصرہ تحریر کیتا ہے۔ سید جماعت علی شاہین صاحب ہوراں دا ہک خط بھی شاملِ اشاعت ہے جہڑا اُنہاں سُن مجروح صاحب کو اِس کتاب دے حوالے نال تحریر کیتا ہے۔

زیرِ نظر کتاب دی شروعات بھی حسبِ روایت حمد باری تعالیٰ نال ہوندی ہے۔ مجروح سُن سیف الملوک دے اسلوب تہ قالب بچ شعر لکھے ہین۔

اُس دے حکموں باجھ نہ ہرگز ذرّہ حرکت کردا

مجروح دی شاعری مذہبی رنگ نال رنگی دی ہے۔ پورے مجموعے بچ ایہہ ہی رنگ وسدا ہے۔ اُنہاں دی شاعری تھیں خالص روایتی، پنجابی تہ پہاڑی شاعری دی بُو باس ایندی ہے۔ بقول جہانگیر دانش ''اوہ نویں ادب دے پُرانے شاعر ہین۔ مجروح ملنگامی ہوراں سُن سائیں فقر الدین، سائیں قادر بخش تہ میاں محمد بخش ہوراں دی تہرتی تے نویں پھل راہے ہین۔ اُنہاں پھلاں دی خوشبو قارئین کو ہک روایتی رنگ دے احساس دے نال نال نویں نویلی خوشبو نال معطر کردی ہے۔

''گجھیاں رمزاں'' بچ حمد تھیں بعد ہک نعت پاک شامل ہے۔ شاعر سُن نعت دے تقاضے پورے کردیاں نعت پاک لکھی۔ حضور پاک ﷺ دے اوصاف بیان کیتے ہین۔ آخر تے اوہ نعت پاک کو دُعا نال ختم کردے ہین۔

یارب پاک نبیؐ دے صدقے ماہڑیاں بخش خطایاں
ہتھ پیر ماہڑے جو پہلے یا سہواً جو آیاں

اِس تھیں بعد بسم اللہ شریف دا ترجمہ ہے۔ نالے تفسیر سورۃ فاتحہ شانِ نزول تے سورۃ اخلاص دی منظوم تفسیر بھی شامل ہے۔ مجروح دا قلم پانی نالوں رواں دسدا ہے۔ ہور اس دی اگلی منزل بزرگانِ دین، اولیائے کرام دی خدمت بچ با ادب حاضری ہے۔ مجروح صاحب دا مزاج ہی صوفیانہ ہے۔ ہور اولیائے کرام نال اُنہاں کو جھڑی محبت ہے اوہ اُنہاں کو اِس گل اُتے مجبور کر دی ہے ہور اوہ اپنے قلم دا کھوڑا اُس طرف مُڑ کھندے ہین۔ زیرِ نظر مجموعے بچ پیرانِ پیر جناب غوث الاعظمؒ ہوراں دی شان بچ ترے نظماں لبھدیاں ہین۔

شجرہ نسب حضرت نانگا باجیؒ مجروح صاحب دا ہِک خاص کارنامہ ہے۔ ہِک طویل نظم بچ مجروح ہوراں جیہڑا شجرہ نسب رقم کیتا ہے۔ اوہ یقیناً ہِک قابلِ قدر تہ قابلِ فخر کارنامہ ہے۔ ایہہ نظم قارئین دی توجہ اپنی طرف چھکدی ہے۔ ایہہ نظم گجھیاں رمزاں بچ شامل بہترین نظماں بچ شُمار ہوندی ہے۔ ''گجھیاں رمزاں'' بچ حضرت نانگا باجیؒ دی کرامات دے بارے دس تھیں ذیادہ نظماں لبھدیاں ہین۔ اولیائے کرام تہ صحابہ کبار دے مقدس تذکریاں نال ایہہ مجموعہ بھریا دا ہے۔ ایہہ ہی وجہ ہے کہ ایہہ مجموعہ پہاڑی شاعری بچ ہک امتیازی مقام رکھدا ہے۔ رمز، فلسفہ تہ پند و نصیحت نال ایہہ مجموعہ لبریز ہے۔

''تکبر'' اِس مجموعے بچ ہک مثالی نظم ہے۔ جس بچ مجروحؔ ہوراں بکرے دی مثال دے کے ہِک حکمت نال تکبر دی بُرائی بیان کیتی ہے۔ ایہہ نظم بھی قارئین واسطے ہِک تحفہ ہے۔ کُجھ اشعار پیش خدمت ہین۔

بکرا جدوں جوانی چڑھیا فردا میں میں کردا
مستی نال پھرے جنگلاں خوفوں نائیں ڈوڑا
"میں" تکبر والا اللہ کو نہ بھاوے
"میں" شیطان سُن کیتا دیکھو میں تھیں ربّ بچاوے

"ماں دا حق" ہک ہور نصیحت آموز نظم ہے۔ ایہہ نظم پیرانِ پیر جناب غوثِ الاعظمؒ دے بچپن دے ہک مشہور واقعہ دے حکایت اُتے مُبنی ہے۔ شاعر سُن اپنی فنی بصیرت تہ فنی کمال نالِ قارئین کو متاثر کیتا ہے۔

"کُلّ مَن عَلَیھَا فَان" "گجھیاں رمزاں" دی آخری نظم ہے۔ اِس نظم بچ شاعر سُن قرآنی تعلیم دے حوالے نال اِس ہستی دی ناپائیداری دا ذکر کیتے۔ اِس بچ کوئی شک نیہہ کہ ایہہ دُنیا بڑی ناپائیدار ہے۔ اِس زندگی دا کُجھ بھروسہ نہیں۔ ایہہ ساہ کسے دی امانت، کیہڑے ویلے ایہہ ساہ عنایت کرنے والا اِس کو واپس کہن جُلسے کوئی نیہہ جاندا۔ شاعر سُن مثالاں، نظماں تہ ترکیباں دا استعمال کر کے ہستی دے زوال کو سمجھنے دی کوشش کیتی ہے۔

نہ رہے قیصر کسریٰ باقی نہ اکابر بصرا باقی
نہ رہسن ایہہ رونق میلے نہ کوئی صغرا کُبرا باقی
رہیا سکندر نہ، لُقمان
کُل من علیھا فان

مجروحؔ دی نظم نگاری بارے ڈاکٹر جہانگیر دانش ہور لکھدے ہین۔

"مجروح ملنگامی نظم دا ہک مکمل شاعر ہے۔ اِس دی نظم دا حُسن ہور معنوی محاسن، لفظاں دے مناسب استعمال ہور بہتر ہور خوبصورت مضامین دے ابلاغ و ترسیل تے مخصر ہے"۔

نظم دے نال نال مجروح صاحب غزل دے بھی چنگے شاعر ہین۔ مگر زیرِ نظر مجموعے وچ ہک غزل بھی شامل نیہہ۔ جس دی کمی ضرور محسوس ہوندی ہے۔ نالے مجروح صاحب دا کوئی گیت یا سی حرفی بھی اِس مجموعے دا حصّہ نیہہ۔ بہر حال ایہہ مجموعہ ہک الگ ہی نوعیت تہ انفرادیت دا مالک ہے۔

مجروح صاحب ہک سادہ لوح، خوش طبع تہ فہیم انسان ہین اُنہاں دی شاعری وچ بھی اُن دی طبیعت دا ایہہ پہلو نظر آگیندا ہے۔ واقعات نگاری وچ مجروح صاحب کو کمال ہے۔ جناب ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہورین مجروح دی واقعات نگاری بارے لکھدے ہین۔

''مجروح ہک نہایت ہی پُر گو شاعر ہین۔ تہ واقعات نگاری اُنہاں خوب اپنے جوہر دسے ہین۔ ''گجھیاں رمزاں'' پڑھنے تھیں بعد ایہہ اندازہ کرنا مشکل نیہہ جو واقعات وچ اُنہاں نا مقابلہ بڑا مشکل ہے''۔[1]

''گجھیاں رمزاں'' پڑھنے تھیں بعد اس گل دا بخوبی اندزہ ہوسکدے کہ مجروح ہک قادر الکلام شاعر ہین۔ اُنہاں سُن اپنے خیالات دا اظہار بڑی خوش اسلوبی نال کیتا ہے۔ نظماں وچ مختلف ترکیباں، استعارات تہ تلمیحات دا خوبصورت استعمال لبھدا ہے۔ اُنہان دی زبان صاف، سادی تہ سُلبی ہے۔ روایت تہ جدت دی بہترین مثال اُنہاں دے کلام وچ لبھ گیندی ہے۔

''گجھیاں رمزاں اُتے ہک سرسری نظر مار کے مجروح دی فنی بصیرت دا پورا اندازہ نیہہ ہوسکدا۔ شاعری دے فن کو کئی زاویاں نال دکھنے تہ پرکھنے دی ضرورت ہے۔ مجروح دی شاعری بارے بھی ایہہ حرف آخری نیہہ بلکہ ہک کوشش ہے۔

1. گجھیاں رمزاں صفحہ ۱۵

پھُلاں دی چنگیر

تعارف شاعر:

لال الدین مظلوم
قلمی ناں:۔ مظلوم

ناں: لال الدین پٹھانیہ

پیدائش:۔ ۱۶ اپریل ۱۹۵۱ء در نگلہ کرناہ کپواڑہ

وفات:۔ ۹ جنوری ۲۰۱۲ء

تصانیف: اگست ۲۰۱۱ء بچ راقم کو لکھے گئے خط بچ مظلوم صاحب ہوراں اپنی مطبوعہ تہ غیر مطبوعہ کتاباں دی تعداد ۲۴ دسی ہے۔ تفصیل حسبِ ذیل ہے۔

۱۔ پھُلاں دی چنگیر (پہاڑی شعری مجموعہ) ۲ انوارِ مدینہ (پہاڑی مجموعہ نعت)

۳۔ سدا بہار گیت (پہاڑی مجموعہ گیت)

۴۔ جنت دی کنجی (پہاڑی ترجمہ، فقہ حنفی)

۵۔ میقاتِ الصّلوات (پہاڑی)

۶۔ گڑیاں دی آزادی دا فریب (پہاڑی)

۷۔ تقدیر کا فیصلہ (اُردو ناول)

۸۔ انوکھے زخم (اُدو ناول)

۹۔ ضمیر فروش (اُردو جاسوسی ناول)
۱۰۔ ماٹھو شیطان اُردو جاسوسی ناول)
۱۱۔ شبستان مظلوم (اُردو مجموعہ غزل)
۱۲۔ قیامت صغراء ۲۰۰۵ء (اُردو)
۱۳۔ سفرنامہ مظلوم (اُردو)
۱۴۔ ہجراں کو شہر (گوجری شعری مجموعہ)
۱۵۔ پہتو ناول (پہاڑی)
۱۶۔ ہتھ دیاں لیکاں (پہاڑی شاعری)
۱۷۔ آئینہ حقیقت (اُردو)
۱۸۔ دُکھتی رگ (گوجری افسانوی مجموعہ)
کمپیوزنگ دے مرحلے بچ کتاباں:
۱۹۔ شبستانِ مظلوم (حصہّ دوم)
۲۰۔ چھمر (مجموعہ گوجری گیت)
۲۱۔ متھے دے لیکھ (افسانوی مجموعہ پہاڑی)
۲۲۔ اتحاد (اُردو)
۲۳۔ گُلستانِ مظلوم (اُردو مجموعہ)

تعارف کتاب:

ناں: پھُلاں دی چنگیر (پہاڑی شعری مجموعہ)
تعداد صفحات: ۳۰۰
ناشر:
سن اشاعت: 2007

لال دین مظلوم پہاڑی ادب بچ ہک معتبر ناں ہے۔ اُنہاں دا قلم پانی نالوں رواں رہیا۔ مگر موت سُن زبان و ادب دا ایہہ شیدائی اساں کولوں کھس کھدا۔ اُنہاں دی وفات نال پہاڑی ادبی دُنیا بچ ہک خلا پیدا ہو گیا۔ اُنہاں درجن کتاباں تصنیف کیتیاں ہین۔ جنہاں بچ اُردو، پہاڑی تہ گوجری دے مجموعے شامل ہین۔ مظلوم صاحب نال راقم دی آخری ملاقات اکیڈمی آفس سرینگر بچ ہوئی آسی۔ اگست ۲۰۱۱ء دی اس ملاقات بچ میں اُنہاں تھیں اُنہاں دیاں کجھ کتاباں دی فرمائش کیتی آسی۔ دس پندرہ روز بعد جناب نعیم کرنائی ہوراں ماہڑے حوالے تقریباً ہک درجن کتاباں کیتیاں جہڑیاں مظلوم صاحب چھوڑ گئے آسے۔

مظلوم صاحب ہک شریف النفس تہ سادہ طبیعت دے مالک آسے۔ خدا اُس اُنہاں کو زبردست تخلیقی قوت نال مالامال کیتا دا آسا۔ ہور اوہ اپنی اس صلاحیت کو بڑے موثر طریقے نال استعمال کردے آسے۔ جس دا اظہار اُنہاں دیاں درجناں کتاباں دے ذریعے بخوبی ہوسکدا اے۔ اللہ مرحوم کو کروٹ کروٹ جنت نصیب کرے۔ ہور پہاڑی زبان کو ایسے صاحب ذوق لوک ملدے رہون۔ جہڑے اپنی ماں بولی دی خدمت کر کے اس کو اسماناں دی بلندی تک پہچاون۔ مظلوم صاحب دی ادبی خدمات کو تھوڑے جئے صفیاں بچ بیان کرنا ممکن نیہہ ہور نہ ایہہ ماہڑا موضوع ہے۔ صرف اُنہاں دے شعری مجموعے (پھلاں دی چنگیر) اُتے تبصرہ کرنا ماہڑا مقصد ہے۔

زیر نظر مجموعہ اپنے ناں دی مناسبت نال رنگ برنگے پھُلاں نال بھریا دا ہے۔ ایہہ مجموعہ مظلوم صاحب دی انتھک محنت، لگن تہ پہاڑی زبان نال اُنہاں دے پیار دی پوری پوری عکاسی کردا ہے۔ مجموعے دے شروع بچ خلاف دستور

ایہہ گل دسدی ہے کہ اس وچ کوئی بھی تبصرہ یا تقریظ شامل نیہہ۔ کتاب دے مشمولات بڑی خوبصورتی نالؔ فہرت دی صورت وچ درج ہین۔ مجموعے دی شروعات ہک حمد پاک نال ہوندی ہے۔ سیف الملوک دی بحر وچ لکھی دی اس حمد وچ شاعر اللہ پاک دی حمد و ثناء کردا ہے۔ ہور ربِ کائینات دی رحمت دا طلب گار ہے۔

واہ تخلیق کُل دے خالق صفت ثناء ہے تیری
آپ غفور کریم سدا ویں وچ گئی دُنیا میری

اس حمد پاک تھیں بعد نعتاں دا ہک وافر حصہّ شامل اشاعت ہے۔ نعتاں وچ عشق نبیؐ دا بھرپور اظہار لبھدا ہے، ہور شاعر دے دلء دی تڑف باندے دسدی ہے۔ حضورؐ دی سیرت پاک کو بیان کرنے دے نال نال شاعر سُن اپنی آرزواں تہ حسرتاں دی ہک دُنیا شعراں وچ بسادِتی ہے۔

لے آیئے خُدا تھیں قرآن اللہ
ہے شانِ محمدؐ بیان اللہ
اُس خزانے تھیں جھولی بھراواں کدے
کملی والےؐ دے دربار جاواں کدے

ارضِ مقدس دے دیدار دی تمناّ جنہاں لفتاں وچ زیادہ تہ صاف صاف دِسدی اُنہاں وچ جلنا مدینے کو، یادِ مدینہ تہ نعت شریف دُعائیہ شامل ہین۔ فنِ لغت گوئی ہک دشوار ترین فن ہے۔ مگر مظلوم صاحب سُن لغت دے جُملہ اوصاف تہان وچ رکھدیاں ہویاں کامیابی نال اس صنف طبع آزمائی کیتی ہے۔ اوہ پہاڑی دے لغت گو شعراء وچ اپنی مخفوض جگہ دے مالک ہین۔ اُنہاں دا نعتیہ کلام وافر ذخیرے وچ موجود ہے، ہور ہک مُکمل کتاب 'انوارِ مدینہ' دے نال نال شائع

ہوگئی دی آسی۔

پھلاں دی چنگیر دا اگلا حصہ نظماں تے مشتمل ہے۔ نظماں دے موضوعات عام پہاڑی دی زندگی نال جُوے دے ہین۔ اُنہاں پہاڑی زندگی دی عکاسی کرنے دے نال نال پہاڑی قوم دے جُملہ مسائل کو بیان کیتا ہے۔ اس دے نال نال زبان دی مٹھاس کو محسوس کیتا ہے۔ ہور اس دا اظہار بھی موثر طریقے نال بھی کیتا ہے۔ اُنہاں دیاں نظماں بچ عام پہاڑی دی زندگی نظر اندی ہے۔ اس تناظر بچ کرناہ، ٹیٹوال میلہ، کرناں تہ حدود اربعہ، وغیرہ شامل ہین۔

نظم کرناہ تے حدود اربعہ بچ اوہ کرناہ دا جغرافیہ بڑی خوبصورتی نال بیان کردے ہین۔ ایہہ نظم منظر کشی دے اعتبار نال بڑی خوبصورت ہے۔ ایہ نظم پڑھ کے کرناہ دی وادی دی تصویر اکھیاں اگے آگیندی ہے۔

ہے شمس بری تہ کُفر کھن ٹھیری
بڑے سوہنے جنگل نے اسدی چوفیری

ولیاں ادیباں تے شاعراں دی بستی
چمن ایہہ پھلاں دا تہ طائراں دی بستی

وطن نال پیار مظلوم ہوراں دی شاعری بچ چھلیاں مار دا نظر اینداا ہے۔ اُنہاں کو وطن نال حد درجہ محبت ہے۔ حُب وطنی دے تناظر بچ اسیں انہاں دیاں نظماں 'ماہڑا کشمیر' 'وطن کشمیر' 'وطن دی سرزمین وغیرہ دیاں مثالاں دے سکدے ہاں۔ نظم 'ماہڑا کشمیر' بچ اوہ وادی کشمیر دی خوبصورتی کو کجھ اسطرح بیان کردے ہین۔

چشماں شاہی نشاط نظارے شالیمار تہ ہور بھی سارے
ماہڑے خواباں دی تعبیر لوکو ایہہ ماہڑا کشمیر

موجودہ دور دی سیاست تہ حاکماں دی بے مہری اُنہاں دی نظم 'بھونچال' بچ

نظر ایندی ہے۔ زلزلے دے نتیجے بچ ہوئی تباہی دا نقشہ اس نظم بچ مظلوم ہوراں بڑی صفائی نال پیش کیتا ہے۔ حاکماں دی بے مہری، بے ترسی تہ انتظامیہ دی بد نظمی دا احوال بھی بیان کیتا ہے۔

میر پورتھیں مظفر آباد۔ کیل کاغانوں ایبٹ آباد
من سہرہ پکھلی بھی یاد۔ علاقہ سب ہویا برباد
آکھدا مکو تحصیل دار
واللہ میں ہاں دیانت دار
ہک پٹواریاں کیتی مار
نکلے نہ پر ایہہ گل باہر

مظلوم صاحب دیاں نظماں بچ اخلاقیات دا درس بھی لبھدا ہے۔ نظم 'اُستاد' بچ اُستاد دی عظمت دا ذکر لبھدا ہے۔ نظم ٹی۔وی، انسان، نقال مجرم، نقل بچ اخلاقیات دا درس لبھدا ہے۔ نظم انسان بچ آکھدے ہین۔

مقصد کے ہے اس نظم دا ہُن دس چھڑ مظلوم
انسان دی تخلیق دا آخر کے ہے مفہوم
اعلیٰ فرض ہے بندگی سمجھو جے بلعموم
پہلوں حصولِ علم ہے دینی جھڑے علوم

'پھُلاں دی چنگیز' بچ مظلوم ہوراں دیاں کجھ رُباعیاں شامل ہین۔ ہک قصیدہ تہ ہک مرثیہ بھی شاملِ اشاعت ہے۔ مرثیہ جناب محمد عالم ہوراں دی وفات اُتے لکھیا گیا ہے۔ مظلوم دی شاعری بچ صوفیانہ رنگ بھی دکھنے کو مل گیندا ہے۔ اُنہاں دی شاعری بچ سماجی بُرائیاں دا نقشہ بھی دسدا ہے۔ اُنہاں اپنی سوانح حیات کو "سوانح مظلوم" دے عنوان نال رقم کیتا ہے۔ ایہہ پہاڑی بچ ہک منفرد

تہ انوکھی چیز ہے۔ تہ قارئین واسطے دلچسپ تہ کارآمد بھی ہے۔ مظلوم ہوراں دی نظماں وچ قلبی واردات دا اظہار بڑا موثر دسدا ہے۔ اُنہاں دی زبان صاف تہ سلیس ہے۔ اُنہاں دی اُردو شاعری دا اثر پہاڑی شاعری اُتے بھی دسدا ہے۔

بچیاں واسطے سبق آموز تہ معلوماتی نظماں دا بڑا حصہ زیرِ تبصرہ مجموعے وچ شامل ہے۔ ہور اس مجموعے دا خاص حصہ ہے۔ بچیاں واسطے مختلف موضوعات دے تحت نظماں لکھیاں گیاں ہین۔

زیرِ نظر مجموعے وچ چُرتالی رُباعیاں شامل ہین۔ فنی اعتبار تہ موضوعات دے لحاظ نال رُباعیاں کافی حد تک مکمل ہین۔ رُباعیاں وچ رنگا رنگ موضوعات ہین۔ دُنیا دی ناپائیداری دا تذکرہ، زمانے دے حالات تہ زندگی واسطے ہک پیغام رُباعیاں وچ دسدے ہین۔ کجھ نمونے۔

شابا شیرا چنگا نکلیں
امانت سمجھ کے رکھ نعمت سمجھ کے رکھ
وعدے پچھوں پنگا نکلیں
زندگی کو ربّ دی امانت سمجھ کے رکھ
بالکل ہاتھی دنداں نالوں
دُنیا بقا دی کھیتی ہے سمجھیں یقین نال
توں حمام دا ننگا نکلیں
قدم تو زندگی وچ قیامت سمجھ کے رکھ

پھُلاں دی چنگیر صفحہ ۱۵۶ تھیں کہن کے ۲۴۴ تک گیتاں اُتے مشتمل ہے۔ گیتاں دے مختلف حصیاں وچ کیتا گیا ہے۔ شادی بیاہ دے گیتاں وچ بوہٹی دے گیت شوہالے دے گیت وغیرہ شامل ہین۔ اِس تھیں بعد پہاڑاں دے گیت شامل ہین۔ اس تھیں اگے زلزلے دے گیت شامل ہین۔ انہاں گیتاں دے ذریعے مظلوم صاحب دے جذبات تہ احساسات ہی چٹے کاغذ دی زینت نیہہ بنے بلکہ عام انسان دے جذبات تہ احساسات دی ترجمانی انہاں گیتاں دے ذریعے ہوندی ہے۔ ایہہ گیت موجودہ سماج دی بھرپور عکاسی

کر دے ہین۔ایہہ گیت خالص پہاڑی مٹی دی پیداوار ہین۔زبان و بیان دے اعتبار نال گیت بڑے مُکمل ہین۔

ہجراں دے روگ بہڑے دِل ماہڑا کھا گئے
سُنسّاں میں کداوہ فجری ویلے آ گئے
جاندیاں کو چھوڑ کے میں بہتا پچھتا رہیاں
سجّے بولیں کا گا تکو بلی تھیں اُڈا رہیاں

مظلوم ہوراں دے گیتاں دا ہک مُکمل مجموعہ ''سدا بہار پہاڑی گیتاں'' دے ناںّ نالّ شائع ہو کے منظر عام اُتے آیا دا ہے۔اُنہاں دے گیتان بچ موسیقیت تہ ردھم موجود ہے۔نالےّ عام فہم پہاڑی لفظاں دا وافر ذخیرہ اِنہاں گیتاں بچ دکھنے کو ملدا ہے۔''پھُلاں دی چنگیز'' دا آخری حصہّ غزلاں اُتے مشتمل ہے۔اس مجموعے بچ کُل ۵۵ رغزلاں شامل ہین۔غزلاں دے موضوعات ہجر،فراق قلبی واردات تہ زمانے دے حالات ہین۔زمانے دے بے مروتی تہ بے وفائی دا ذکر بڑے خوبصورت انداز بچ کر دے ہین۔

دشمناں نہ کسر چھوڑی تہ بولےّ بولنے
جے شکار ہونا ہے آپے تانیا بُنے جلو
کُھلے اسمان تلے فرکھاں دی چنگی کے کرسیں
جتھے پاک محبت بکدی اوہ سچا ستھرا بازار گیا

پیار محبت اِس زمانے نقلی نقلی
اقرار تہ وعدے قسماں بہانے نقلی نقلی

اس بے بہری دُنیا بچ جتھے غرض پرستی تہ ہوس دا شکار ہو کے انسان تمام اخلاقی تہ خونی رشتے بھُل گیندا ہے۔پیار محبت دا جذبہ لالچاں دی نظر ہو گیندا ہے۔مظلوم

صاحب وفادی اُمید رکھدے ہین۔

ے خدارا خدارا اے مظلوم ساحر
مہک وفادی عطا کردے جُلیو

مظلوم صاحب دے سینے دا انسان ہک عام پہاڑی ہے۔ جغرافیائی حالات دی سختی ہوئے، سیاست دی کھیڈ ہوئے، خونی لکیر دا فاصلہ ہوئے، یا پھکم جئی قیامتِ صغراء ہوئے اُنہاں سُن اپنی زبان بچ ہک عام پہاڑی دے جذبات تہ احساسات دی ترجمانی کیتی ہے۔ اُندی آواز پوری پہاڑی قوم دی آواز ہے۔

ے غم دے پہاڑ سر تے ماہڑے نے آچڑے
قسمت دا لیکھ شائد تدبیر کے کراں
راہ مشکل ہے بڑی منزل بڑی ہے دور
تہلکے کدے نہ پیرو ے رکھیو نشیباں دا خیال

اپنی غزلاں دے موضوعات بارے مظلوم صاحب خود آکھدے ہین۔

ے اندر کلام دے رنگ صوفیانہ دسدے دکھنا چاہو
تہو کھا ہجر فراق غزل بچ پڑھ کے دکھو پہر ہاو

مظلوم صاحب دی شاعری دی بُنیاد فوک ادب اُتے ہے۔ اس واسطے اُنہاں دے کلام بچ جابجا فوک رنگ دسدا ہے۔ مظلوم دا شُمار پہاڑی زبان دے کہنہ مشق شعراء حضرات بچ ہوندا ہے۔ اُنہاں دیاں غزلاں بچ پہاڑی محاورے ترکیباں، تشبیہاں تہ تلمیحات دا خوبصورت استعمال دکھنے کو ملدا ہے۔

ے چراغاں چراغاں کرو خانہ دِل دا
تہ سریاں دے بوٹے تلی تے جمائے

اُنہاں دیاں کجھ غزلاں کافی حد تک اُردو زدہ ہین۔ صفحہ نمبر ۲۷۹ تہ صفحہ

نمبر ۲۸۱ اُتے درج غزلاں کو پڑھ کے احساس ہوندا ہے کہ ایہہ اُردو غزلاں دا ادھ کرھڈ ترجمہ ہین۔

نظر کو جھُکا کے جے سوچیں ذرا توں
تاں مکھڑے کو چا کے ہی مہتاب کردے

سامان حشر دے پیکر خُدارا
قیامت نہ دِل تے بپا کر جُلیو

مظلوم صاحب دی شاعری دے مُطالعے تھیں پتہ لگدا ہے کہ اوہ بُنیادی طور نظم دے شاعر ہین۔ مگر غزل دے میدان نچ بھی اُنہاں سُن طبع آزمائی کیتی ہے۔

مظلوم صاحب دی شاعری بارے ڈاکٹر فاروق انور مرزا ہوریں لکھدے ہین۔

"انہاں نی تقریباً سارے نی ساری شاعری فوک نی بُنیاد اپر قائم ہے۔ اُنہاں سُن گیتاں تھیں علاوہ غزل نچ بھی اِس روش کی برقرار رکھیا"[1]

مظلوم صاحب پہاڑی شعروادب کو مچ کجھ دے گئے۔ اپنی زندگی دے قیمتی لمحات زبان وادب دی خدمت واسطے صرف کر گئے۔ ہور پہاڑی ادب کو اپنی تحریراں دے ذریعے بادھا دے گئے۔ اِس گل دا اعتراف ہر کسے پہاڑی ہونا چاہیئے نالے قدرتہ فخر بھی۔

باغ دلاں دے آپے کھلسن سوچیا میں
موت دا پنچھی لے گیا سبھنا چُگدے چُگدے

☆

خواب سولے

شہبازؔ راجوروی

تعارف شاعر

ناں :- غلام نبی نائیک
تخلص = شہباز
پیدائش = ۲۴ فروری ۱۹۴۰ء بہروٹ راجوری

تصانیف : لمحے لمحے اُردو شعری مجموعہ ۲۔ خواب سولے پہاڑی شعری مجموعہ ۳! کشمیری ژھنئیہ گامئہ آواز، ''برانتی''

تعارف کتاب :

ناں = خواب سولے (پہاڑی شعری مجموعہ)
تعداد صفحات = ۱۱۸
ناشر = سکریٹری جموں وکشمیر اکیڈمی آف آرٹ کلچر اینڈ لینگویجز سری نگر
سن اشاعت = ۲۰۱۰ء

شہبازؔ راجوروی ریاست دے ادبی اُفق اُتے چمکنے والے اُس ستارے دا

ناں ہے۔ جس سُن بیک وقت ریاست بچ بولی جانۡ والیاں اہم زباناں بچ کامیاب شاعری تہ نثر نگاری کیتی ہے۔ اوہ اردو، کشمیری پہاڑی تہ گوجری زبان بچ عرصہ درازتھیں کامیاب قلمکاری کردے ہین۔ اُنہاں دی مادری زبان اگرچہ کشمیری ہے مگراُنہاں دوئی زباناں دی خدمت کرکے اِس گل دا ثبوت فراہم کیتا ہے کہ فنکار دی کوئی زبان نیہہ ہوندی اوہ زبان دی سرحداں تھیں نکل کے ادب دی خدمت بچ عالمگیر سطح تک پہنچ سکدا اے۔ شہباز راجوروی صرف شاعر ہی نیہہ بلکہ مذکورہ بالا زباناں بچ افسانے تہ تحقیق مقالے بھی لکھدے ہین۔ اوہ ہک کامیاب مقالہ نگار دے طور منے گیندے ہین۔ اُنہاں پہاڑی زبان بچ خاصے تحقیقی تہ تنقیدی مضامین تہ افسانے لکھے ہین۔ شہباز راجوروی ہک دانشور، مفکر تہ ماہر تعلیم دے طور اُتے منے گیندے ہین۔ اوہ ہک پُرکشش شخصیت دے مالک ہین۔ تہ ریاست دے ادبی حلقیاں بچ خاص اُچا مقام رکھدے ہین۔

شہباز راجوروی ہوراں دے کئی شعری مجموعے منظر عام اُتے آئے ہین۔ جنہاں بچ اُردو، کشمیری تہ پہاڑی زبان دی شاعری ہے۔ اِس تھیں علاوہ اُنہاں دے تحقیقی مضامین بھی چھپ کے باندے آرہے ہین۔ زیرنظر کتاب ''خواب سو لئے'' شہباز ہوراں دا پہاڑی شعری مجموعہ ہے۔ ایہہ کتاب ریاستی کلچر اکیڈمی سُن اپنے طور شائع کیتی ہے۔ کتاب دے شروع بچ جناب ظفر اقبال منہاس تہ ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہوراں دے لکھے دے تبصرے ہین۔

اِس شعری مجموعے دی بِسمِ اللہ حسب روایت ہک حمد پاک ناں ہوندی ہے۔ شاعر خُدا پاک دی وحدانیت دا ذکر کردا ہے ہور خُدا دی رحمت دا طلبگار ہے۔

میرا حال کے میں دسالاں کسے کی
تُگی علم ہے اے خبیراً بصیراً

اِس حمد پاک پچ شاعرسُن عربی دے الفاظ بر موقع تہ بر محل استعمال کِتے ہین تہ فنکاری تہ علمی بصیرت دا ثبوت دِتا ہے۔

پچھاں وی سفر ہے اگاں وی سفر ہے
تیرا فضلِ منگاں تہ امراً بسیّراً

اِس حمد بارے ڈاکٹر عبدالحق نعیمی ہوریں لکھدے ہین۔ ''جس ویلے میں شہباز راجوروی نے ''خواب سولے'' (پہاڑی شعری مجموعہ) نے شروع پچ حمد نے ایہہ اشعار پڑھے تہ ایہہ محوس ہویا کہ شہباز کی وی اللہ تعالیٰ نے قرآن کریم نے علوم تھیں نوازیا نا ہے ہور عربی زبان و ادب تھیں اچھی واقفیت رکھنے ہین۔

اِس نظم تھیں بعد صرف چواں مصریاں اُتے مشتمل ہک نعت پاک ''حضور مُصطفےٰؐ'' نے عنوان نالّ شامل اشاعت ہے۔ ایہہ نعت پاک اپنے اندر معیناں داسُمند ررکھدی ہے۔ قارئین دے سامنے شہباز ہوراں دی ایہہ پوری نعت پاک پیش ہے۔ تاکہ شہباز دے فنی کمالات داندازہ ہو سکے۔

حق نا علم و یقین محمد صلی اللہ علیہ وسلم
دین دُنی تدوین محمد صلی اللہ علیہ وسلم
کیا مصحب یٰسین محمد صلی اللہ علیہ وسلم
عشق نی بس تمکین محمد صلی اللہ علیہ وسلم

اِس نعت پاک تھیں بعد ''خواب سولے'' پچ نثری نظماں داوافر حصہ موجود ہے۔ اِنہاں نظماں دے مختلف موضوعات زندگی دے نالّ جُڑے دے ہین۔

اِنہاں لفظاں وچ فکروفن دا سنگھم دسدا ہے۔

''لوڑ'' ہک معرفت بھری نظم ہے۔شاعرکو کائینات دے ذرّے ذرّے وچ خالق کائینات دسدا ہے۔ ہر شے وچ خُدا دی موجودگی دا احساس ہے۔اُس ذات پاک دی بقا تہ اپنی فنا دی حقیقت دا اعتراف شاعر بڑے پُر اثر انداز وچ کردا ہے۔

بجلی اندر ہین اشارے اُس نے
نکیاں نال اوہ کھیڈاں کرنا

اِس ست رنگی دُنیا وچ
سب کجھ فانی اوہ ہے باقی

اِس نظم بارے جناب عرش صحبائی ہوریں لکھدے ہین۔

''اِس نظم وچ وحدت نا پہلو وی ہے۔پر ایہہ ساریاں گلاں قاری نے اپنے مذاق پر مخصر ہین۔ایہہ اُسنا شاعرانہ مذاق ہے جے اوہ اِس کی کہڑے رنگ وچ لینا ہے تہ کتھے تک اِس تھیں لُطف اندوز ہوئی سکنا ہے۔شاعرنا بیانیہ انداز وی خوب ہے،جس نے باعث قاری اِس نظم تھیں اُس ویلے تکر توجہ نہیہ ہٹائی سکنا جدوں تک اوہ اس کی پورے نا پورا نہ پڑھسی ہے۔'' [۱]

''ہُن ، ہک ایسی نظم ہے جس وچ تصوف تہ معرفت دیاں جھلکیاں دسدیاں ہین تہ شاعر دی ذہنی تہ قلبی بے قراری دا پتہ چلدے۔اِس نظم وچ حق دی جستجو تے زُف ہے۔

شیراہ پہاڑی شمارہ ۱ ۲۰۰۸ صفحہ ۲۳ شیرازہ پہاڑی جلد ۲۶ سال سنہ ۲۰۰۹ صفحہ ۱۵

ایہہ عشق النبا ہونا ہے
ایہہ جسم جے چور و چور ہووے
دِل بہڑے بھلیا نور ہووے
دُنیا تے منصور ہووے
"لا" نی منزل مکی ہے
الااللہ ظہور ہووے

شہباز بڑی حساس طبیعت دے مالک ہین۔ اوہ اپنی چار چوفیری دی برابر خبر رکھدے ہین۔ اپنے معاشرے اُتے برابر نظر رکھدے ہین۔ اس آپو آپی آلی دُنیا دے ست رنگے فریباں کو بھی چنگی طرح دِکھدے ہین۔ اُنہاں سُن نکیاں نکیاں نظماں بچ معاشرے تے ماحول بارے خوب لکھیا ہے۔ اُنہاں دی شاعری پڑھ کے ہک سحر انگیز کیفیت قاری اُتے طاری ہوندی ہے۔ اج دے خوف زدہ انسان دے دِل دی کیفیت اُنہاں دی شاعری تھیں چھم چھم ڈُھلدی ہے۔ نظم "سیال پتھر" بچ آکھدے ہین۔

رات پھنڈ تہ بولی
شائد موت نے دیو
تریہائے ہوسن ......
رات نے جُثے اپر نیزے جم سن

اسطراں دی اضطرابی کیفیت اُنہاں دیاں بچ ساریاں نظماں بچ لبھ گیندی ہے، جنہاں بچ دُسو، مٹھی بنجلی، فیصلہ وغیرہ شامل ہین۔ نظم فیصلہ بچ آکھدے ہین۔

چوگ تے چگنی ہے گھگی دانے چار چگے فر

اُچی سچی ڈالی پر کاگ مراڑ کی ہو پڑھیا

نظم ''کرماں نا بیکنٹھ'' بچ انسانیت تہ اخلاق دا درس ملدا اے۔ ایہہ نظم بڑی حد تک قاری اُتے اثر انداز ہوندی ہے۔ انسان اپنے کرتوتاں دے ذریعے انسانیت کو کسطراں مجروح کرسکدا اے۔ اس کیفیات نا اندازہ اس نظم دے ذریعے ہوندا اے۔

تُساں عشق نا مندر ڈھایا ہے
ایہہ پتھر ملبہ ہیہ
ظُلم نے انھے ہتھ جنہاں
بھگوان نی تہرتی لال کیتی

جناب عرش صحبائی ہور لِکھدے ہین۔ ''اس نظم نے کئی پہلو ہین تے ہر قاری نی سوچ نے مطابق نواں پہلو نکل آوسی گا۔ اس نظم نا عنوان ''کرماں نا بیکنٹھ'' وی مکمل نظم ہے۔ اس نی تفسیر بکھری بکھری ہوئی سکنی ہے۔ نظم نے مفہوم بچ بڑی وسعت ہے۔ اس کی سمجھنے واسطے ہک تعمیری سوچ نی ضرورت ہے'' [۱]

شہباز ہوراں دیاں نظماں دے عنوانات موجودہ دور دے حالات ناں برابر میل کھاندے ہین۔ موجودہ انسان دے لالچی، خودغرض تہ نفرت و حسد آلے ذہن دی گہرائی تک اُنہاں کھوج کیتی ہے۔ اِس لہو بھرے ماحول بچ انسانیت لہو دے اتھروں روندی ہے۔ شاعر ہک معاشرے دی تلاش و جستجو کردار ہندا ہے جتھے محبت امن تے انسانیت دی بھلائی دا کم ہوئے شہباز ہوراں سُن نکیاں نکیاں نظماں بچ بڑے بڑے موضوعات اسطرح پیش کیتے ہین کہ اُن دی شاعرانہ عظمت دا احساس بھی ہوندا ہے ہور مختلف کیفیات دی خوبصورتی بھی لھبدی ہے۔ ایہہ کمال بڑا فنکار ہی کرسکدا اے۔

منوں یا نہ منوں
اس سارے پیچی
پیراں پر............
اکھیاں آلی مخلوق ہاں

ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہوریں شہباز دی شاعری بارے اسطراں رقمطراز ہین
''اُنہاں نے ''جہانِ شعر'' بچ حیرت واستعجاب تہ اضطراب نی فضا قائم ہونی ہے۔ اُنہاں نے ہاں قنوطیت نا عنصر وی ہے تہ اوہ بغاوت نا علم بھی بُلند کر نین۔ اوہ اِس معاشرے نے اُس تانے پیٹے تھیں بے زار ہین جس ناں اُس نی بُنتر بچ بکھرے بکھرے خانے بُنے جائی رہے ہین۔ کُرے مذہب نے ناور، کُرے سیاست نے چھاڑ پیٹھ تہ کُرے علاقائی تے لسانی تفریق نے سہارے کندھاں کھلیاں کیتیاں جانیاں۔ ور شہباز اِک اتجیئے معاشرے نی تعمیر نے مُتمنی ہین جس بچ اِنہاں بکھرے بکھرے خانیاں بچ لوکاں کی نہ بنڈیا جائی سکے۔''[1]

شہباز راجوروی ہوراں دیاں نظماں اِس قدر قاری اُتے اثر انداز ہوندیاں ہین کہ جدتک پوری نظم نہ پڑھی جاسکے قاری کوتسلی نہیہ ہوندی ہور نہ ہی مفہوم سمجھ بچ ایندا ہے۔ انہاں نظماں دا ہک پہلو ایہہ وی ہے کہ انہاں دے معنی و مفہوم ہور مرکزی خیال دا پتہ لینا ہور سمجھنا بڑا مشکل ہے۔

نظماں تھیں بعد ''خواب سولے'' بچ غزلاں شامل ہین۔ ایہہ غزلاں شہباز دے فکروفن دیاں آئنہ دار ہین ہور شہباز ہوراں دی شاعرانہ عظمت دیاں عکاس ہین۔ شہباز ہوراں دیاں غزلاں بچ ہک اچھی غزل دیاں خوبیاں جلوہ افروز نظر ایندیاں ہین۔ غزلاں بچ فن تے تخیل دا حسین امتزاج دِکھنے کوملدا اہے۔ اوہ

1۔ خواب سولے صفحہ ۴۶

کوزے بچ سُمندر بند کرنے دا چج رکھدے ہین۔

؎ جانے ایہہ تریہایا موسم
رجسی کتنی رَت پلائی

شہباز راجوروی ہوراں دی غزلاں دے موضوعات زندگی دے نیڑے ہین۔اوہ بڑی فنکاری ناں اپنے ماحول دے چہرے تھیں پردہ چیندے ہین۔

روح زخمی تہ خوف نی بستی
آفتاں کی اُتار نے رہسو

چُپے کھادے موسم کتنے
چُمبے ہور گلاب لکھے سن

اُنہاں دیاں غزلاں بچ استعارات دا خوبصورت استعمال دکھنے کو لبھدا ہے۔

؎ بند رکھی فرات وقتے نی
ہوٹھ سُکیاں کی چارنے رہسو

شہباز ہوراں دیاں غزلاں بچ آرزواں تہ ارماناں دی ہک خوبصورت دُنیا بسدی نظر ایندی ہے۔اُندے جذبات تہ احساسات خوبصورت شعراں دی لڑی بچ پروئے دسدے ہین۔

؎ دِل کرنا ہے لمی ڈاری عرشاں نے اُس پار ہوئے
کجھ رستے وی انھے لبھے بے بسیاں نے پہار ملے

شاعر اپنے درد دا بہانہ کر کے، اپنے غم کو سامنے رکھ کے دراصل عام انسان دے دِل دی گل کردا ہے،لوکاں دے درد بیان کرِدا ہے، شاعر اپنے درد دے بہانے معاشرے تہ سماج دی ترجمانی کردا ہے۔شہباز ہوریں آکھدے ہین۔

ے دردٖاں نا اَن ڈٹھا دریا ہر سینے بچ بگنا سا
اکھاں شوہدیاں، پریت نمانی، دِل آساں نے پہور بھرے

شہبازؔ ہوراں دا محبوب اُسدے بڑے نیڑے ہے۔ اُنہاں دیاں غزلاں بچ کوئی عام محبوب نیہہ دِسدا نہ ہی اوہ محبوب کو در در لوڑ دے ہین بلکہ اُنہاں دا محبوب اُندے اندر ہی موجود ہے۔

ے جسنی لوڑے جفر جالے
اندر اپنے اوہ پلنا سی

غزلاں بچ طنز بھی لبھ گیندے۔ اوہ ہسدیاں ہسدیاں رونے دی گل کر ہے ہین

ے کے چنار نی ٹھنڈی چھاں سی
پتر پتر کے بلنا سا

شہبازؔ راجوروی ہوراں اپنی غزلاں دے ذریعے محبتؔ، اخوتؔ، انسان دوستی، تہ اخلاقیات دا درس دِتا ہے۔ اُنہاں دیاں غزلاں بچ بھی کجھ مقام ایسے ایندے ہین کہ بڑی مشکل پسندی دا اندازہ ہوندے، بندش الفاظ تہ ترکیباں کجھ اوپریاں لگدیاں ہین۔ شعراں دی تشریح تہ معنی و مفہوم سمجھنے بڑے مشکل لگدے ہین۔ ہور قاری کو بڑی دقت محسوس ہوندی ہے۔ شہباز راجوروی بہر حال ہک سلجھے دے تہ کنہہ مشق شاعر ہین، ہور اُنہاں دی شاعری نو آمز شعراء واسطے مشعلِ راہ ہے۔

ڈاکٹر عبدالحق نعیمی ہوریں شہبازؔ دی شاعری بارے اسطراں رقمطراز ہین۔
''شہباز ہوراں نی شاعری کی فنی خوبیاں کی کسوٹی پر جس ویلے اس تولنے نی کوشش کرنے ہاں تہ انہاں نی شاعری فن نی ترکڑی اُپر پوری پوری اُترنی نظر آونی ہے۔ اپنے آسے پاسے نے حالات نی ترجمانی موصوف نی شاعری بچ

جگہ جگہ لبھنی ہے۔ ''اُچے خیال، حقیقت پسندی، سادگی، جوش تہ سلامتیاں بہتریاں مثالاں کی کلامِ شہباز بچ لبھی جانیاں ہین''۔ اغزلاں تھیں اگے 'خواب سولے' بچ کجھ قطعات شامل ہین۔ اِن دے موضوعات بھی غزلاں تے نظماں جئے ہین۔

سر سجدے بچ تہریا میں بھی
کچّا گڑیا پہریا میں بھی
دوروں ہی تکی پہن نمازاں
رسم ناپھیرا پہریا میں بھی

قطعات تھیں بعد کجھ بیتاں ہین۔ بیتاں دے اشعار غور ناں دکھنے تھیں لگدا ہے کہ ایہہ کسے خوبصورت غزل دے شعر ہین۔

اپنی چھت ورمٹی کیرو
بے اعتبارے ہین ایہہ موسم
تُساں کی جانیا میری خوش نصیبی ہے
آؤ مناریاں تھیں بولنا چھوڑو

زیرِ نظر مجموعے دا گیتا دا حصہّ بڑا خوبصورت ہے۔ گیت کناں بچ رس گھولدے ہین۔ اِنہاں گیتاں تھیں خالص پہاڑاں دی مٹی دی خوشبوایندی ہے۔ پکھنواں دے مٹھے بول سُننے کو ملدے ہین تہ چھراں دے شونکار دا اندازہ ہوندا ہے۔

گُھگھیے او گُھیے کُتھے تیرا آہلنا
آملنے ناپہیت اڑیا دلے کی سمھالنا

١۔ شیرازہ پہاڑی شمارہ ا سال ٢٠٠٨ صفحہ ٢٦

شہباز ہوراں دے گیت سُنکے صرف فطرت دی چھول بچ نیندر نیہہ پینیدی بلکہ اُندے گیتاں بچ اج کل دی خوفناک فضا دا تذکرہ بھی لبھدے جس کو سُن کے اکھیاں کھُل گیندیاں ہین تہ ساری نیندر ہوا ہو گیندی ہے۔

ہُن بستی بچ خوف ہین جا گے
روز ہی ٹٹن جین نے دھاگے

لہو بکنے ہین مُل بے ملے
میں کے رسلے گیت لکھاں

اُنہاں دے گیتاں بچ پیار محبت دا ہِک دریا بگدا نظر ایندا ہے۔ اپنے گیتاں دے ذریعے اُنہاں سُن امن، محبتّ تہ اتحادّ دا پیغام دِتا ہے۔ گیتاں بچ قلبی واردات دا اظہار موسماں دا ذکر تہ زمانے دے حالات دکھنے کو ملدے ہین۔

فر آسی پھگن بہار کونجاں مُڑ آسن
فر پھُلن گے گلزار کونجاں مڑ آسن

''دِل منگنا کجھ خواب سولے'' بڑا مشہور گیت ہے۔ اِس گیت کو نامور پہاڑی گلوکار تہ سنگیت ناٹک اکیڈمی انعام یافتہ سیدّ اقبال مَلن گامی دی آواز سُن ہمیشہ واسطے زندہ جاوید کردتا ہے۔

خوشیاں نی ڈیک کراجاں سرگی نی آس رکھ
تھکی ہے   رات دردنی سرگی نی آس رکھ

اِس گیت دے ذریعے اوہ انسان کو آساں تے اُمیداں دا دامن پکڑ نے دا مشورہ دیندے ہین۔ شہباز ہوراں دے گیت لِسانی اعتبار، منظرکشی تہ موسیقیت دے لحاظ نال پہاڑی ادب دا انمول سرمائیہ ہین ہور گیتاں دے لکھاری واسطے مشعلِ راہ ہین۔

گیتاں تھیں بعد زیرِ نظر مجموعے بچ ہِک پیروڈی شامل ہے۔ پیروڈی اُردو دی ہِک نویں صنف ہے ہور پہاڑی شاعری بچ بڑی کہٹ نظر ایندی ہے۔

پیٹروڈی یونانی زبان دے لفظ پیروڈیا تھیں نکلی ہے جس دا مطلب ہے جوابی نغمہ۔ پیروڈی دراصل مضحکہ خیز چیز ہے جس بچ اصل تخلیق دے الفاظ تہ خیالات اِس حد تک بدل گیندے ہین کہ اِنہاں بچ مزاحیہ تاثرات پیدا ہو جُلن۔ کسے شاعر دی مشہور نظم یا ادیب دی نثر کو مزاحیہ انداز بچ اسطراں پیش کرنا کہ اصل خیالات کسے حد تک بدل گچھن، اسی کو پیروڈی آکھدے ہین۔ مگر محض کسے موضوع کو سامنے رکھ کے مزاحیہ نظم یا کہانی لکھنے کو پیروڈی دے زُمرے بچ شامل نیہہ کیتا جُل سکدا۔ پیروڈی واسطے کسے نہ کسے تخلیقی سرمائے دی ضرورت ہوندی ہے۔ اِسی کو مدنظر رکھدیاں ہویاں پیروڈی نگار اصل مُصنف یا شاعر دے اسلوب بیان یا اسدے اندازِ فکر کو مزاحیہ شکل بچ اسطراں پیش کردا ہے کہ اصل تخلیق یا خیالات بدل گیندے ہین ہور اس دی جگہ مزاح کو مِل گیندی ہے۔ اگر پیروڈی بچ تنقیدی عناصر بھی شامل ہو گچھن تہ اِس دی افادیت ہور بدھ گیندی ہے۔ پیروڈی تہ ہجوّ دیاں سرحداں بڑی نزدیک ہین۔ اس واسطے پیروڈی نگار کو بڑی چابک دستی نالّ ہجو تھیں اپنے آپ کو بچینا ضروری ہے۔

انگریزی تہ یونانی ادب بچ پیروڈی دی ترقی یافتہ شکل دکھ کے جدوں اسیں اُردو بچ اس کو تلاش کردے یاں ہاں تے لگدا ہے کہ دورِ حاضر تھیں پہلے اس دی ترقی یافتہ شکلِ دکھنے کو نیہہ ملدی۔ اگر اردو بچ پیٹر دی دے ارتقاء دا اسیں جائزہ کہنا تے انشاء ہور مصحفی دے ادبی معرکے ہور ہِک دوئے دے کلام دے نُقص کڈھ کے ہِک دوئے دی زمیناں بچ اپنے شعر آکھ کے ہِکدوئے دا مذاق کرنا پیروڈی دی طرف ہِک اہم قدم آسا۔ اودھ پنچ دا دور اُردو پیروڈی واسطے بڑا

سازگار رہیا۔ ہور اُس تعلق ناں کینہا لال کپور، پروفیسر محمد عاشق، سید محمد جعفری تہ مجید لاہوری دے ناں بڑے اہم ہین۔

اکبرالہ آبادی دی شاعری نچ پیروڈی دے بڑے چنگے نمونے دکھنے کوں مل گیندے ہین۔ اکبر دا شروع دا کلام بڑا ہی سنجیدہ ہے مگر اودھ پنج پنج جدوں اُنہاں لکھنا شروع کیتا، فرظرافت اُنہاں دا ہک مخصوص رنگ بن گئی۔ شہباز ہوراں دی مذکورہ پیروڈی اپنی مثال آپ ہے۔ ہور اِتھے اوہ اکبرالہ آبادی دے رنگ نچ رنگ ہوئے دکھدے ہین۔ شہباز آکھدے ہین۔

اج نے پُتر اپ ٹو ڈیٹ
فیشن ایبل خالی پیٹ
پاپا تھوڑے کنز رویٹ
ممی کسراں ہوسی گریٹ

ماہے ممی ڈیڈی باپ
ہاو مچ نائس اِز دی پاپ

اس پیروڈی تھیں بعد کجھ مزاحیہ چیزاں ہاسے عنوان ناں شامل اشاعت ہین۔ شہباز ہوراں سُن مزاحیہ انداز نچ اپنی چار چوفیری پھیلی دی بُرائیاں تہ سیاست دے داؤ پیچ بارے اپنے احساسات رقم کیتے ہین۔

پھڈی کھوڑی کاٹھی باہی
چٹی پگ سلوار تہوائی
"فتے" نے کہر کیٹر کرائی
چارے پاسے پئی تہوائی
لانگڑ، پچھے، لگے ہوسن

سُنیا سارے کجّے ہوسن
چھکو ، چھکی تانی ٹُٹی
کسراں اِس نے حصّے ہوسن

'گاں نامہ، ہک ایسی نظم ہے جس وچ شہباز سُن اج دے لیڈراں بارے اظہار خیال کیتا ہے۔ اج دی سیاست وچ کے کجھ ہوندا ہے اِس دی بہترین عکاسی اِس نظم دے ذریعے ہوندی ہے۔

رب نا شُکر کرو تُسی بھائی
جس ایہہ سوہنی گاں بنائی
ویسے گاں ہے ایہہ اسمانی
پنجیں سالیں پھیرا لانی

الیکشن مہم، انتخابی منشور تہ لیڈراں دے وعدے ایہہ سب کُجھ اس نظم دے ذریعے بیان کیتا گیا ہے۔ لیڈر صرف وعدیاں ناں رجا چھوڑ دے ہین۔ اس دا اظہار انہاں شعراں وچ لبھدے۔

کُجھاں جوگی لائری سّاری
باقی ٹھہلے بارو باری
جدوں وی آنی پھیرا مارے
ٹرنی چون لوک بے چارے
منگن سارے دُدھ نیاں تہاراں
کسراں سوہنی گاں بساراں
وعدے سوہنے ناں رجانی
ڈولی ، گڑوی خالی آنی

''خواب سولے'' دے آخر بچ فارسی تھیں کجھ ترجمے شامل ہین ۔شیخ سعدیؒ دی ''گلے خُوشبوئے روز '' تہ علامہ اقبال دی'' بہ پایاں چوں رسد '' ہور '' بہ بند صوفی مُلا اسیری'' دا ترجمہ اس گل دی دلالت کردے کہ شہباز فارسی دے ماہرین ہور فارسی بچ شعر گوئی دا شعور رکھدے ہین ۔علامہ اقبال دی '' بہ بند صوفی مُلا اسیری '' کوشہباز ہوراں سُن پہاڑی دا اسطراں جامہ لوایا ہے۔

مُلاں صوفی کہیری رکھیا، جین قرآن تھیں توں نہیہ سکھیا
اوہ آیاتن اِسے کم نیاں، پڑھن یٰسین مریں سُکھلا

''خواب سولے'' دے آخر بچ فارسی زبان بچ شہباز ہوراں دی ہک مناجات شامل ہے ۔اس مجموعے اُتے راقم سُن ہک سرسری نظر مار کے اپنے تاثرات قلمبند کیتے ہین ۔صرف اتنا کرنے ناں شہباز ہوراں دی شاعرانہ عظمت دا اعتراف پورا نہیہ ہوسکدا ۔موصوف ہک کہنہ مشق شاعر ہین ۔ہک بڑے قلمکار دے فن دا اِحاطہ صرف کجھیاں صفیاں بچ ممکن نیہہ ، اس لحاظ ناں ماہڑی اس کوشش بچ مچ ساریاں خامیاں تہ کوتاہیاں رہیاں ہوسن ۔اُمید ہے صاحب قلم حضرات ماہڑی اس کوشش کو اگے اگے ٹورسن ۔

☆

سنگن

کے۔ڈی۔مینیؔ

تعارف شاعر:

ناں: کے۔ڈی۔مینی
پیدائش: پونچھ

تصانیف:

۱۔تاریخ پونچھ
۲۔تاریخ راجوری
۳۔زیارت شاہ درہ شریف
۴۔پونچھ (تحقیقی مقالے)
۵۔گپیں (طنز و مزاح) انشائیے
۶۔چادر (اُردو افسانے)
۷۔چاند کے ساتھ ساتھ (اُردو شاعری)
۸۔راجوری (انگریزی)
۹۔اُڈیکاں (پہاڑی افسانے)
۱۰۔رمزاں (لوک ادب پہاڑی)

۱۱۔ برتیاں (پہاڑی افسانے)
۱۲۔ سنگن (پہاڑی شاعری)
۱۳ پہاڑی قبائل تاریخ اور تحقیق (اُردو)

تعارف کتاب:

ناں:۔ سنگن (پہاڑی شعری مجموعہ)
تعداد صفحات:۔ ۱۰۸
سن اشاعت:۔ ۲۰۰۵
طباعت: الحمراء پبلیکیشنز اقبال نگر سرن کوٹ

کے۔ڈی مینی ہوریں ریاست جموں کشمیر دے ہک چوٹی دے لکھاری ہین۔اوہ بیک وقت شاعر، ادیب، صحافی، تاریخ نویس تہ محقق ہین۔اُنہاں سُن مختلف زباناں بچ کامیابی نال لکھیا ہے ہور لکھ رہے ہین۔اُنہاں دی مختلف تخلیقات دی فہرست پڑھ کے اُنہاں دے تخلیقی ذہن دا اندازہ ہوندا ہے۔مینی ہوراں دے تخلیقی کارنامیاں دا ذکر کجھیاں صفاں بچ ممکن نیہہ ہور نہ ہی ایہہ ماہڑا موضوع ہے بلکہ ماہڑا مقصد اُنہاں دی پہاڑی شاعری دے مجموعے 'سنگن' کو ہک نظر دِکھنا ہے تا کہ اُنہاں دی شاعرانہ عظمت دا اندازہ ہو سکے۔

زیرِ نظر مجموعے دی شروعات بچ مینی صاحب دی لکھی دی پہلی گل ہے۔اِس تھیں علاوہ اس بچ کوئی بھی تبصرہ یا تقریظ نیہہ لبھدی۔اس مجموعے بچ زیادہ تر غزلاں ہین۔نظماں، گیت تہ کجھ سی حرفیاں بھی شامل اشاعت ہین۔شروعات دی غزل تھی ہی بڑی گہرائی دسدی ہے۔ایہہ غزل عشق دی بقا دی دلیل دیندی ہے۔

ے پیار نے موسم حُسن نے جلوے ٹہل جاسن
عشق نا دریا بگنا رہسی اللہ ھو

تصور عشق شاعری دی جان رہیا ہے۔ ہور عشق دے مختلف رنگاں نال شاعری بھرپور ہے۔ مینی صاحب دیاں غزلاں پڑھ کے عشق دی عظمت، افادیت تہ اہمیت دا احساس ہوندا ہے۔ اُنہاں دا عشق کوئی معمولی عشق نہیں بلکہ ایہہ اوہ عشق ہے جس دے سوز نال رانجھے سُن اپنے درد کو بانسری نال پھوک دِتا۔ اوہ عشق جس دی مستی سُن مجنوں کو صحراواں بچ رول دِتا۔ عشق دی بازی جیتنے واسطے کئی بازیاں تہ کھیڈاں ہارنیاں پیندیاں ہین۔ مینی صاحب ہور آکھدے ہین۔

ے کھیڈ عشق نی اہیو جتے
جناں بازی ہاری ہو

عشق بڑی طاقت ہے، بڑا احساس ہے، عظیم جذبہ ہے۔ مگر ایہہ جذبے تاں ہی پیدا ہوندے ہین جدوں دِل ٹُرٹ گیندا ہے۔

ے دِل ٹُٹیا تاں اندروں ہویا عشق نا دریا جاری ہو

جدوں دِل عشق دے رنگ بچ رنگے گیندا ہے تاں ہار سنگار دی لوڑ نیہہ رہندی۔

ے فر ہار سنگار نی لوڑے کے ہے
چڑھے عشق آلا جے کر رنگ سوہنا

مینی صاحب دے نزدیک عشق ہک دائمی طاقت ہے ہور عشق کسے عارضی جذبے دا ناں نیہہ بلکہ سچے عشق دے سمندر دا کوئی کنارہ نیہہ۔ عشق دی کوئی انتہا نیہہ۔

ے عشق نہ چھپیا عشق نہ چھپسی
لوکاں منیں سمجھائی ڈِٹھا

جدوں عشق دا زہر چڑھدا اے۔ ایہہ حیاتی واسطے امرت ثابت ہوندا اے۔

زہر عشق نا چڑھیا ہوسی اپنا آپ بچاسیں کسرہ

مینی صاحب ہوراں دا تصور عشق ہک مکمل تہ مربوط موضوع ہے۔ اُنہاں دیاں غزلاں نچ حُسن تہ عشق دی خوبصورت ہم آہنگی دِکھنے کو ملدی ہے حسن عارضی ہے۔ اس دے جلوے حیاتی تہ تہپ تہ چھاں دے محتاج ہوندے ہین۔ حُسن کو زوال ہے۔ حُسن دیاں موجاں ٹپیاں نالوں سُک گیندیاں ہین۔ مگر عشق زمان و مکان دی قید تھیں آزاد ہے۔ مینی صاحب اسطراں آکھدے ہین۔

پیار نے موسم حُسن نے جلوے ڈھل جاسن
عشق نا دریا بگنا رہسی اللہ ھو

محبوب تہ اُس دی یاد غزل دا ہک خوبصورت پہلو رہیا ہے ہور روایتی غزل دا ہک مکمل تہ مربوط موضوع محبوب تہ اُس دی یاد رہی ہے۔ ہور اج توڑی جدوں غزل نچ موضوعات دے لحاظ نال بڑی جدت، تبدیلی تہ ترقی آئی ہے، محبوب تہ اُس دی یاد غزل نچ اسطراں سجدی ہے جسطراں انگوٹھی نچ تھیوا۔ مینی صاحب ہوراں بھی محبوب تہ اُس دی یاد کو اپنی غزلاں نچ فراخ دلی نال برتیا ہے۔ مومن خان مومن دے اس شعر کو سُن کے غالب سُن آکھیا آسا کہ اس شعر دے بدلے میں اپنا پورا دیوان دینے کو تیار ہاں۔ ایہہ شعر بھی یاداں دی اُس کیفیت کو بیان کردا ہے جہڑی انسان دا بڑا اسہارا ہوندی ہے۔

تم میرے پاس ہوتے ہو گویا
جب کوئی دوسرا نہیں ہوتا

اس احساس کو مینی ہوریں اسطراں پیش کردے ہین، دِکھو انداز کتنا سوہنا ہے۔

گفتاں ویلے چھس مسے وچ آسی گا
یاداں والی چادر بھڑے ڈایاں توں
جس ویلے سورج ڈُبسی گا
یاداں نا پہاڑ بل جاسی

یاداں دا ایہہ حسین احساس کدے کدے کالا ناگ بن کے تن من کو ڈنگ مارنا شروع کر دیندا ہے۔

یاد نے کالا ناگاں کولوں
جُسے کی ڈنگواسی گا

شاعر اپنے محبوب دی یاد بچ اس طرح مگن ہے کہ اوہ اس کوڑے زہر کو صبح شام پیندا ہے ہور اسے زہر کو حیاتی دی بقا سمجھدا ہے۔

شام سویرے یاد تیری نا
کوڑا زہر پیالہ پیتا

محبوب، یاداں تہ اُڈیکاں ہمیشہ ہک دوئے دے نال نال جُڑے رہنے والے احساسات ہین، انتظار محبت نال ہمیشہ جُڑیا رہیا ہے۔ ایہہ حقیقت ہے کہ وصل بچ اوہ لُطف نیہہ ہوندا جھڑا اڈیک بچ ہوندا ہے۔ اڈیک ہک حسین تہ دلکش احساس ہے۔ مینی ہوراں دیاں غزلاں بچ اڈیک بڑے صبر انداز پیرائے بچ موجود ہے۔

توں آویں نہ تُہاڑی ہے مرضی
میں ویلہ کو یلہ تیری پہال رکھاں
ڈیک نیہہ ٹھنڈی چھانواں رتھاں
پیار نی منجی ڈائے رکھیو

ایہہ انتظار جدوں زیادہ صبر آزما ہو گیندا ہے تاں کدے کدے حسرتاں دی صورت اختیار کر کہندا اہے، فر ایہہ پھرے جذبات شعراں دے قالب وچ ٹہل گیندے ہین۔

اوہ پرندہ آلنے کسرہ چڑھے
راہ نے بشکار جس کی آئے رات

کے۔ڈی۔ مینی ہوراں دا فن بڑا دلکش خوبصورت، تہ دلچسپ ہے۔ اوہ حکیمانہ تہ فلسفیانہ لہجے وچ بول اُٹھدے ہین۔

پھیر لئی کنڈ او ہکھے ویلے توں وی تاں کے ہویا
دیہنہ لینے ورنس جانا ہے اپنا وی پر چھانواں

کے۔ڈی۔ مینی ہورا دے شاعری وچ عشق و محبت، حسرتاں، مجبوریاں، قلبی واردات دا اظہار، جذبات تہ احساسات بڑے خوبصورت انداز وچ جلوہ افروز ہین۔ اوہ اپنے ماحول تھیں بے خبر نیہہ، سماج وچ پھیلیاں بُرائیاں، زمانے دے حالات تہ واقعات دا اظہار اُنہاں سُن موثر طریقے نال کیتا ہے۔ زمانے دی بے مہری تہ آدمی دے ہتھوں آدمی کو دُکھ دینے دا اظہار اُنہاں سُن کتنی خوبصورتی نال بیان کیتا ہے۔

ٹریو سوچی سمجھی لوکو
دھرتی ہے دلدل اس برھیا
قتل گُناہواں ڈاکے پھریا
اج کل نا اخبار ہوسی گا

نفرت تے حسد دے اس دور وچ اوہ انسان دے رویئے اُتے تڑف اُٹھدے ہین۔

؎ بعض بخیلی نفرت، تھوکھا
ساڑسکیں تاں ساڑ لئد یہ تھس

صدیاں نی سانجھ ورشاطر تریڑاں پاگئے
کالی بارش آئی ساری رشتیاں کی دھوگئی

مینیؔ ہوراں دیاں غزلاں اُتے اگر باریک بینی نال تحقیق کیتی جُلے تہ پتہ لگدا ہے کہ اُنہاں دیاں غزلاں بچ نایاب موتی لبھدے ہین جہڑے پہاڑی غزل بچ بڑے کہٹ ہین۔ اُنہاں دیاں غزلاں کئی لحاظ نالّ منفرد ہین۔ غزلاں بچ عام فہم پہاڑی الفاظ دے نال نال کجھ نایاب محاورے تہ ترکیباں لبھدیاں ہین۔

؎ پہلاں سپ نا منکا کھونا پیسی گا
فرپہانویں اس جُسے کی ڈنگوایاں توں

سونا ماہی لشکر من اندر
لشکر چھاپ اندر جئیاں نگ سیوّ

کے۔ ڈی مینیؔ ہوراں دیاں غزلاں بچ موضوعات دا ہک سُمندر رہے۔ اُندے فن تہ تخیل دا دریا اسطراں چھلیاں ماردا ہے کہ اُس دیاں موجاں گِنتا ممکن نیہہ رہندا۔ قاری اس سُمندر بچ ڈُب گیندا ہے۔ مینی ہوراں دا فن رمزیت، گہرائی تہ مترنم لب و لہجے دا فن ہے۔

دسنگن' دا اگلا حصہ نظماں اُتے مشتمل ہے۔ نِکیاں نِکیاں نثری نظماں بچ بڑے بڑے موضوعات بیان کیتے ہین۔ اُنہاں دیاں نظماں بچ سماج معاشرہ، عشق مُحبت ، زمانے دے حالات تہ حُب الوطنی دا جذبہ کُٹ کُٹ پھریا وسدا ہے۔ نظم 'یاد' دے ایہہ شعر دِکھو، شاعر سُن اپنے جذبات کو خوبصورت اشعار

وچ بیان کیتا ہے۔

چن برفانی
چوٹی اپروں اوکڑیانا ہے
چانن چانن رات
آئی کھمن بہانی ہے
توں نیہہ آنی
بس تیری فریاد آنی ہے

ہک ہور نظم وچ اوہ اپنے محبوب نال اسطراں مخاطب ہین۔

دریاواں نے چھلاں ہاروں
تیری چھل بل شوخ جوانی
نچھ نچھو یہ سوجھ سُلکھنا
نیلی نیلی اکھ مستانی
چانن چانن جُسہ سارا
چن ھاروں مکھڑا نورانی

مینیؔ صاحب دیاں نظماں وچ کمال دی منظر کشی دسدی ہے۔ مناظر قدرت اُنہاں دیاں نظماں وچ صاف نظر اایندے ہین۔

لُگیاں ٹھوکاں وچ اکھیر بلنے ہین
پہاڑاں بچوں اُماں پھٹنے ہین
تہ دور ٹھا کیاں پر..........
بنجلی بجنی ہے..........اللہ جی

کے۔ڈی۔ مینیؔ ہوراں سُن انہاں نظماں دے ذریعے انسان دوستی، پیار

محبت تہ اتحاد دا پیغام دِتا ہے۔ نظم 'بہار آئی' بچ اسطراں آکھدے ہین۔

ے بہار آئی چلو آیئے
تعصب ویر بھُل جایئے
محبت پیار برسایئے

نظم 'پہاڑی قوم' بچ اوہ پہاڑی برادری دے لوکاں کو زمانے دے نال نال ٹرنے دا مشورہ دیندے ہین۔

ے نواں دورا یہہ سُرت سمھال پہاڑی
توں وی ٹریاں ویلے دے نال پہاڑی

حُب الوطنی دے تعلق نال اُنہاں دی نظم 'پیر پنچال' بچ اوہ امن دے خواب دِکھدے ہین۔

ے مڑی آوسن چین سکون سہاڑے مرفا حال ہوسی کشمیر لوکو

نظم 'کشمیر' بچ اوہ کشمیر دی روایات، اس دے حُسن تہ خوبصورتی دے بیان نال نال اس دی بقا واسطے دُعا گو ہین۔

اے میرے کشمیر
تیرے اشماناں ورپنکھے قہقے قہقے چہکنے رہن
توں رسنا بسنا رویں

زیرِ نظر مجموعے دے اگلے حصے بچ کجھ ٹپے ہین۔ اس تھیں بعد کجھ گیت شامل ہین۔ گیتاں تھیں خالص پہاڑی مٹی دی خوشبو ایندی ہے۔ شنگراں دے نیڑے کھِلدے پھُلاں دی مہک ایندی ہے تہ بنگاں دا چھنکار سُننے کو مِل گیندا ہے، نالے پکھنواں دی بولی دا احساس کناں بچ رس گھولدا ہے۔ گیتاں بچ

ہجر، فراق، موسماں دا ذکر تہ مناظر قدرت دی منظر کشی دسدی ہے۔

ے اُچیاں شفید چوٹیاں نالے پہاڑی گاون گیت
سجھناں نبائی دکھیاں توں چٹے دنداں دے پریت

''سھاڈا ہندوستان تے دِکھو'' ایہہ گیت مُلک دی عظمت تہ بسنیکاں دے آپسی پیار و محبت تہ وطن دے نال مُحبت دے جذبے دی عکاسی کردا ہے۔

ے بانکے شیر جوان تے دِکھو ہندو مسلمان تے دِکھو
اساں کس مٹی نے جائے آنی بچ میدان تے دِکھو

''دسنگن'' دے آخری حصے بچ سی حرفیاں شامل ہین ہورسی حرفی دے جُملہ لوازمات نال جلوہ افروز ہین۔ مجموعی طور اُتے اگر دِکھاں تہ مینی ہوریں پہاڑی دے کامیاب شاعر ہین۔ اُنہاں دی شاعری بارے ڈاکٹر فاروق انور مرزا ہوریں لکھدے ہین۔

''مینی نی شاعری بارے بچ کدے ایہہ گل آکھی جائے تہ بجا ہے کہ اس نی بُنیاد ہی فوک اپر مبنی اے۔ مینی ہوراں اتنی خوبصورتی نال فوک اصطلاحاں نا استعمال کیتا ہے، جے جدیدیت تہ روایت نا ہک عظیم امتزاج پیدا کیتا ہے۔ اوہ نظماں کی بڑی مہارت سنگ ہار نے پھُلاں ہاروں پرتین''۔ ؂1

مینی ہوراں دی شاعری بارے اس تبصرے نال گل پوری نیہہ ہوسکدی۔ اتنے بڑے فنکار دے فن اُتے بحث کہنہ مشق محقق ہی کرسکدے ہین۔ تھوڑے جئے تعارف دا حق شائد ادا ہو گیا ہوسی۔

☆

آس

حاجی فیروز الدین بیگ

تعارف شاعر

ناں :- فیروز الدین بیگ

تخلص :- فیروز

پیدائش: ۱۹۳۱

سکونت: بجہامہ اوڑی

تصانیف: ''آس پہاڑی شاعری مجموعہ''

تعارف کتاب:

ناں: ''آس'' شعری مجموعہ پہاڑی

تعداد صفحات: ۱۹۹

سن اشاعت: ۲۰۰۳

فیروز الدین بیگ صاحب ہک بُزرگ شاعر ہین۔ ہور پہاڑی ادبی تحریک بچ پیش پیش رہنے آلیاں بچ شُمار ہوندے ہین۔ اُنہاں سُن اپنی شاعری بچ جگہ جگہ ہک واضح پیغام دِتا ہے۔
''آس'' بیگ صاحب دے احساسات تہ جذبات دی ترجمانی کردی ہے۔

اِس مجموعے وچ حسبِ دستور بیگ صاحب سُن اپنی گل پیش کیتی ہے۔ بیگ صاحب دے تاثرات دے نال نال کتاب دے شروع وچ جناب نذیر احمد مسعودی دے تاثرات شامل ہین نالے جناب ظفر اقبال منہاس ہوراں تبصرہ تحریر کیتا ہے۔ جناب شاہد شجاعت ہوراں سُن تعارفی کلمات درج کیتے ہین۔

مجموعے دا آغاز حسبِ دستور حمد باری تعالیٰ نال ہوندا ہے۔ شاعر ربّ کائنات اَگے دستِ دُعا بلند کردا ہے۔

ے میں فیروز غریب بے چارہ در توہڑے تے آیاں
مشکل کر آسان ماہڑی توں میں نہ خالی جاواں

اِس تھیں اگے کُجھ نعتاں شامل ہین۔ شاعر عشقِ حضور ﷺ نال سرشار دسدا ہے تہ دربارِ رسالت وچ نہایت ہی ادب احترام نال اپنے جذبات دا اظہار کردا ہے۔

ے میں صدقے جاواں روضے تھیں
توں پردے مُنہ تھیں کھول میاں

شاعر سُن اِس ضمن وچ اپنے جذبات کو لفظاں دی لڑی وچ پرونے دی کوشش کیتی ہے مگر فنی تقاضاں تھیں شاعر دور رہیا ہے۔

''آس'' دا صفحہ ۳۴ تھیں کہن کے صفحہ ۶۸ غزلاں دا حصّہ ہے۔ ہور بیگ صاحب دے فکر فن دا آئینہ دار ہے۔ جِتھے تک تخیل دا تعلق ہے بیگ صاحب دا تخیل اُچا، سُتھرا، سُچا تہ پُر خلوص ہے۔ بیگ صاحب کو زندگی دے جھڑے تُھپ تہ چھاڑ جھلنے پیے۔ جھڑے اُجڑے گھر دکھنے پئے۔ اِس دی جھلک اُن دی شاعری وچ لبھ گیندی ہے۔

ے بو خوشحال آسے اپنے وطن وچ اُنہاں کو ذلت تھیں بھرپور ڈِٹھا

غم دا عنصر بیگ صاحب دی شاعری دا ہک نمایاں پہلو ہے۔ اُنہاں دی زندگی میر تقی میر دی طراں مصائب و مشکلات تھیں دو چار رہی ایہہ ہی وجہ ہے کہ اُنہاں دے شعراں تھیں بھی رنج و غم ڈُھلدا ہے مگر اوہ میر تقی میر نالوں اپنے غم کو ہسا کے ہور سجا کے پیش نیہہ کر سکے بلکہ صاحب لفظاں بچ بول اُٹھدے ہین۔

چھنگ وچھکھڑ، بجلیاں، بارشاں، نہیر یاں
بحرِ غم ڈُب گیاں ساحل دساں کس کو دساں

بیگ صاحب دی اِس ذہنی کیفیت بارے جناب نذیر احمد مسعودی صاحب لکھدے ہین۔

"زندگی دے اتنے گوناں گوتہ لمے سفر بچ مختلف اونچ نیچ تھیں گزردیاں جو حالات واقعات، ذاتی احساسات، تہ سب تھیں اہم قلبی تہ ذہنی واردات دا عکس بیگ صاحب دی تصنیف تھیں اُبلدا ڈُھلد انظر ایندا ہے"۔ [1]

تجربات تہ مشاہدات جنہاں تھیں زندگی بچ انسان گُزردا ہے۔ اوہ ذہن دی تختی اُتے منقش ہو گیندے ہین۔ ہور ایہہ معاملات ہر کسے نال پیش آسکدے ہین۔ مگر سارے لوک اپنے ایہہ جذبات تہ احساسات موثر طریقے نال بیان نیہہ کر سکدے۔ ایہہ درد کدے اکھیاں تھیں ڈُھل پیندے، کدے گیت بن کے ہوٹھاں تے آگیندا ہے تہ کدے شعر دی شکل بچ کاغذ دے چٹے سینے اُتے رقم ہو گیندا ہے۔ بیگ صاحب دے رنج و غم دی کیفیت اُنہاں دے شعراں بچ ہک لطیف تہ نازک انداز بچ موجود ہے۔

چوٹ آئی دِل تے اجی ہتھ قلم ول ٹُر گیا
دُکھ پُرانے جاگ اُٹھے اکھیاں تو اتھروں لہہ گئے

[1] آس صفحہ ۱۳

وطن دی مُحبت بیگ صاحب دی شاعری دا اہم جُز تہ اہم موضوع ہے۔ وطن نال اُنہاں دا پیار دیوانگی دی حد تک ہے۔ ایہہ مُحبت صرف سطحی نیہہ بلکہ اُن دی روح دے اندر ٹھاٹھاں ماردی ہے۔

ع

کھلیا باغ مُحبت والا

کیوں نہ آوے حُب وطن دی

اُنہاں کو اپنے وطن دے ذرّے ذرّے نال پیار ہے۔ اتھے دے پہاڑ، کوہسار، باغ باغیچے، بن دریا سارے اُنہاں دے دِل کو اپنی طرف چھِکدے ہین۔

ع

مکو ماہڑے وطن مُحبت پھوک دِتا ہے

اجاں نشاط، شالیمار پیارے یاد آندے ہین

اجاں موج شباب ناز ماہڑے دِل بچ رقصاں ہے

اجاں اوہ رودِ جہلم دے کنارے یاد آندے ہین

بیگ صاحب کو اپنی قوم تہ برادری نال بڑا لگاؤ ہے تہ اُن دی ترقی دی بڑی چاہت بھی۔ بیگ صاحب دی حُب الوطنی تہ برادری دے لوکاں نال پیار بارے جناب ظفر اقبال منہاس ہور لکھدے ہین۔

''پہاڑی لوکاں زبان ہور ثقافت تھیں علاوہ وطن دی مٹی نال اُندا عشق بہر حال لائق صد تحسین ہے۔ تہ اسدی جس قدر بھی پزیرائی کیتی جُلے کھٹ ہے۔

فیروز الدین بیگ صاحب کو پہاڑی دی رنگارنگی دے نال نال پہاڑی لوکاں دے حالات زندگی تہ مُشکل ترین حالات بچ جینے دے حوصلے دا پورا پورا اندازہ ہے۔ اوہ اپنی برادری دے لوکاں کو اپنی شاعری دے ذریعے عزم، حوصلے تہ ہمت دا پیغام دیندے ہین۔'' [1]

ے زمانے تھیں ظلم و تشدد مِٹا چھوڑ
جواناں تو اُٹھ قصرِ باطل گرا چھوڑ

بیگ صاحب دی شاعری بچ شاعر دے قلبی واردات دی خوب عکاسی لبھدی ہے۔ زمانے دی بے حسی، خود غرضی، دی نقاب کشائی ہوندی ہے تہ ارماناں دی چکنا چوری دی آواز بھی ایندی ہے۔ ایہہ شاعری فطری طور دے شاعر دے احساسات تہ جذبات دی سچی ترجمان ہے۔ بیگ صاحب خود آکھدے ہین۔

''شاعری آکھو یا کجھ ہور پر ایہہ ماہڑے جذبات دی سچی ترجمانی ہے''۔

بیگ صاحب دی شاعری بچ مایوسی تہ نامُرادی جگہ جگہ نظر ایندی ہے۔ اُن دا لب و لہجہ پُر شکوہ دردمند ہے۔ اُنہاں کو زمانے دے اندر پل رہی بغض، حسد تہ نفرت نال بڑا صدمہ ہے۔

ے بُغض حسد دیاں شہراں اندر ہر ویلے بھٹکدا رہیاں
اپنے دیس بچ رہ کے مکو پھر بھی اپنا یار نہ ملیا
باغ خوشی دے کیکر کھلس
سُک گیاں جدھریاں شاخاں

نامُرادی دے اِس ہجوم بچ اُنہاں دیاں ٹُرٹیاں، پھچیاں آساں بھی نظر آگیندیاں ہین۔ ہور اوہ اِنہاں بچیاں کھچیاں آساں کو سینے نال لا کے زندگی گُزارنے دا حوصلہ تہ اِرادہ رکھدے ہین تہ اپنی ذات کو ہی اپنا رہنما بنا کہندے ہین۔

ا آس صفحہ ۱۷

کسے ہور مُرشد دی ہُن کے طلب
میں خواپنا رہنما ہوگیاں

بیگ صاحب دیاں غزلاں بچ فکر، فلسفہ تہ پیغام بھی لبھ گیندا ہے۔ مختلف صنعتاں دا استعمال بھی لبھ گیندا ہے۔ مگر ایہہ استعمال مچ ہی کھٹ ہے ''آس'' بچ شامل مچ ساریاں غزلاں۔ غزل دی اصل شکل وصورت تھیں دور نظر ایناں دیاں ہین۔ ہور اُنہاں بچ غزل دیاں منفرد خصوصیات نظر نیہہ ایندیاں۔ مچ ساریان غزلاں مسلسل ہین۔ غزلاں کافی حد تک اُردو ذدہ ہن۔

رات آئی بس دِل حزیں بے قرار ہوندا ہے
چمن والو نہ چھیڑواج مکو رونے دیئو
روندا روندا دیکھ کر اوہ نیم جاں کیوں ہو گئے

بیگ صاحب دی اُردو شاعری دا رنگ اُنہاں دی پہاڑی غزل دے حُسن اُتے دھبہ لا چھوڑدا ہے۔ اِس دے نال نال ''آس'' بچ شامل غزلاں اُتے ہک نظر ہی مارنے نال بحر، وزن، ردیف تہ قافیے دیاں خامیاں نظر آگیندیاں ہین۔

''آس'' دا بڑا حصّہ نظماں اُتے مُشتمل ہے۔ اِس تھیں اِس گل دا اندازہ ہوگیندا ہے کہ بیگ صاحب بُنیادی طور اُتے نظم دے شاعر ہین۔ اُنہاں اپنے خیالات کو نظم بچ پرونے دی کوشش کیتی ہے۔ اُنہاں دیاں نظماں تھیں دُکھے دِل دی کسک، قلبی واردات دی جھلک، وطن دی محبت، قوم دی خستہ حالی، ذاتی تجربات تہ مشاہدات تہ زمانے دے حالات صاف صاف دسدے ہین۔ اُجڑی بستی، اعتراف، عزم بڈھی مائی، پہاڑی بولی، کالے، وطن عزیز وغیرہ ایسیاں نظماں ہین جنہاں دے ذریعے بیگ صاحب سُن اپنے دلے دی پہڑ اس کڈھی

ہے۔

''آس'' دا آخری حصّہ سی حرفیاں دی شکل بچ ہے۔ بیگ صاحب سُن سی حرفیاں بچ زمانے دا ذکر چھیڑیا ہے۔ نالے حالات دی تلخی کو موضوع بنایا ہے۔ سی حرفیاں بچ تصوف تہ فلسفہ نیہہ لبھدا۔ موسقیت تہ ردھم بھی کھٹ ہے۔ سی حرفیاں کو کسے طرز یا ترنم نال بولنا مشکل نظر ایندا ہے۔

پہاڑی ادبی تہ ثقافتی تحریک بچ نالے اپنی شاعری دے لحاظ نال بیگ صاحب دی ذات لائق صد احترام ہے۔ اُنہاں سُن اپنی شاعری دے ذریعے پسماندگی تہ سُتی قوم کو جگانے دی کوشش کیتی ہے۔ مگر فن تہ تخیل دا سنگھم اُن دی شاعری بچ کھٹ ہے۔ بچ سارے فنی نقائص آسانی نال دس گیندے ہین۔

جناب محمد عظیم خان ہوراں دے تجزیئے دے مطابق مجموعے ''آس'' بچ شامل سارے مواد بچوں صرف کُجھاں نظماں دے کُجھ مصرعے ہی فنی تقاضاں تے کھرے دسدے ہین۔ عظیم صاحب اِس تناظر بچ آکھدے ہین۔

''آس نی پہلی نظم حمد ہے۔ جس نا صرف ہک مصرعہ بحر نے مطابق باوزن ہے..... اس نظم نے باقی مصرعے بے وزن دسنے ہین۔ صفحہ ۱۶۸ پر درج نظم ''رہبر قوم'' بھر رمل نی نظم ہے۔ صرف ہک مصرعہ دُرست لبھیا۔

ذرّہ ذرّہ اس اُوڑی دا ہو گیا ہے فیضیاب

رہبر قوم نے رہنے اشعار بے وزن تے اصلاح طلب دسنے ہین۔ صفحہ ۱۴۹ پر اسے بحر نی نظم ہے۔ جس نے صرف دو مصرعے، مصرعہ ا تہ مصرعہ ۵ دُرست ہین۔ باقی سارے اس بر عکس دسنے ہین۔ رہنیاں ساریاں نظماں تے غزلاں اِسے تالاب بچ دِسنیا ہین۔ سو فی صد دُرست شاہد ہی کوئی ہوسی''۔[1]

انہاں فنی کمزوریاں تھیں ہک پاسے اگر دِکھاں تہ آس بے شک پہاڑی

شاعری وچ ہک ہچھا اضافہ ہے۔ جسطراں ہر فنکار دی اپنی منفرد خصوصیت ہوندی ہے۔ اسی طراں ہر فن پارے دی بھی اپنی اہمیت تہ افادیت ہے۔ اِس تناظر وچ ''آس'' پہاڑی دا ہک قابلِ قدر فن پارہ ہے۔ جناب ظفر اقبال منہاس ہوریں لکھدے ہین۔

''آس'' کو ہک نظر دکھدیاں ہی انسان کو سچے تہ سُچے جذباں دا ہک ٹھاٹھاں ماردا سمندر نظر ایندا اے۔ قطع نظر اس دے کہ شاعری دے ناقداں کو عروض وغیرہ دیاں بے شُمار کوتاہیاں بھی نظر آجُلسن۔ تاہم میں اُن دے شعری اسلوب وچ فنی کوتاہیاں کو اُن دے عشق صادق اگے ہیچ سمجھدیاں صرف نظر کیتے دا طرفدار ہاں'' ۲؎

☆

ا؎ شیرازہ پہاڑی جلد ۲۹ شمارہ ۲۔۱ ۲۰۰۸ء صفحہ ۱۷ ۲؎ آس صفحہ ۱۷

ڈُھلدے اتھروں

مشکور احمد شآد

تعارف شاعر

ناں:- مشکور احمد
تخلص:- شآد
پیدائش:- لونٹھا کرناہ کپواڑہ
تصانیف:- "ڈُھلدے اتھروں" (شعری مجموعہ)

تعارف کتاب:

ناں:- ڈُھلدے اتھروں
تعداد صفحات:- ۱۹۲
سن اشاعت:- ۲۰۰۹

ڈُھلدے اتھروں

ڈُھلدے اتھروں پہاڑی شاعری دی باغے نچ ہک سجرا پُھل ہے۔ ایہہ شعری مجموعہ زرخیز سرزمین کرناہ دے ہک نوجوان بانکے شاعر دی پہاڑی شاعری کو ہک سوغات ہے۔ مشکور احمد شاد ہک نوجوان جوشیلے شاعر ہین جنہاں سُن اپنی تصنیف داناں ڈُھلدے اتھروں رکھیا ہے۔ زیرنظر شعری مجموعہ ۲۰۰۹ء نچ منظرعام اُتے آیا۔ چھاپ خانے داناں کتاب نچ نیہہ لبھدا۔ کتاب دے صفحات دی تعداد ۱۹۷ ہے ہور اِس سرورق خوبصورت برف پوش پہاڑاں، کسیاں دریاواں تہ جنگلاں دی منظرکشی کردا ہے۔ کتاب دی کمپوزنگ وسیم احمد کیتی ہے۔ اسدی پروف ریڈنگ جناب نعیم کرناہی ہوراں کیتی ہے۔ کتاب دی ترتیب جناب پرویز مانوس تہ جناب نعیم کرناہی ہوراں دتی ہے "ڈُھلدے اتھروں" نچ حسب روایت ذیادہ حصہ غزلاں دا ہے۔ کجھ نظماں بھی شامل اشاعت ہین۔ مجموعے اُتے ناقدانہ نظر تے اوہ صاحبِ نظر ہین سکدے ہن جہڑے علم عروض، علم بیان تہ علمِ قوافی دے عالم ہین خاص کر عروض جاننے والے حضرات ہی کسے پیمانے اُتے تخلیقات کو تول سکدے ہین۔ میں بہرحال کجھ تبصرہ کرساں۔

'ڈُھلدے اتھروں' آغاز نچ جناب حیدر ندیم ہوراں تبصرہ لکھیا ہے۔ جناب نعیم کرناہی ہوراں کتاب تہ شاعر دا تعارف لکھیا ہے۔ مشکور شاد ہوراں اپنی گل بھی

لکھی ہے۔

کتاب دی شروعات حسبِ روایت حمد نال ہوندی ہے حمد بچ شاؔد خُداوند کریم دی عظمت دا ذکر کیتا حمد تھیں بعد نعت پاک شامل اشاعت ہے جس بچ شاؔد اُمت دی مجبوری تہ بے کسے دا ذکر کیتا، نالے اپنے جذبات قلبی دا اظہار کیتا ہے اِس تخلیق کو نعت تھیں ذیادہ دُعاء آکھ سکدے ہاں کیانکہ نعت بچ حضورؐ دی تعریف ہوندی ہے اِس بچ التماس ذیادہ نعت پاک دا پہلا شعر۔

طیبہ دی زمیں اُپّہ سرکار بُلا چھوڑو
سیرت دا مکو اپنی دیوانہ بنا چھوڑو

دوے مصرے بچ سیرت دا دیوانہ بنا چھوڑو معنی سمجھ بچ نیہہ ایندے۔ ہور نعت دے مصرعے دے عین مطابق نیہہ لگدا۔

فن نعت گوئی ہک دشوار فن ہے ہور ہر کسے دے وس دی گل نیہیہ ذری ہک بھی لرزش شاعر کو کُتھو کُتھے پچھا چھوڑ دی ہے۔ دو مزید نعتاں شاملِ کتاب ہین۔ نعت نمبر۲ غزل دی ہیّت بچ ہے۔ اِس نعت پاک دا ہک شعر۔

کدھی نہ لغیلن بے چین عرش دا
خُدا دے اگے بس ایہہ ہی بین ہوندا

ایہہ شعر نا قبلِ فہم ہے۔ شاعر کے آکھنا چھندے سمجھ تھیں باہر ہے نعت نمبر۳ کسے خاص ہیئت بچ نہیہ تہ نالے لفظاں کو شعراں بچ پرونے دے عمل بچ شاعر کو خاص کامیابی نہیہ ملی۔ شاؔد دیاں نعتاں پڑھ کے ایسا لگدا ہے کہ شاعر مجبوراً اِس راہ اُتے ٹُر پیا ہے۔

ڈھلدے اتھروں دا بڑا حصّہ غزلاں اُتے مشتمل ہے۔ غزل گوئی دے موضوعات حالات تہ زمانے عین مطابق ہین۔ اُنہاندیاں غزلاں بچ دور حاضر دی تلخی بے

چینی تہ نامرادی صاف دسدی ہے۔اوہ اپنے چار چوفیری دے حالات اُتے تڑف گیندے ہین۔

؎ آہاں اتھروں کر کہن اپنے نصیب
ہک سنہری شام دا کے سوچنا

؎ شہر دی اِس فضاوِچ تھواں ہے ہور غباری ہے
دکھاں کس راہ بدل اکھیاں دامیں سُکیا ہویا یارا

موجودہ دور دی نفرت، خودغرضی تہ لالچ کو شاعر سُن کافی حد تک محسوس کیتا ہے ۔ہور اِس رویئے دے خلاف قلم چائی ہے۔

؎ عشق، اخوّت، پیار دے بوٹے سُکی گئے
نیلا امبر چویا بھی تہ کس دِکھیا

شاعر کیا نکہ خود بھی اِسی سماج دا ہک حصّہ ہے اِس حالات دے شکنجہ پچ پھسیا دا ہے اوہ حالات دا شکوہ انہاں لفظاں پچ کردا ہے۔

؎ لُعدا پیلا وے خوشیاں ماہڑے جگر دے غم
بھل کے بھی اس شہر پچ ہک چور تک نہ آیا

شاعر ایہہ سارا کجھ دِکھ کے چپ چپیتاں برداشت ییہہ کرسکدا بلکہ غم دی کال کوٹھری دیاں دیواراں پہننے دی کوشش کردا ہے۔

؎ کیتی جان آزاد غماں تھیں
سر ٹکرا دیواراں میں
دفن ہک شُعلہ سینے آسا
ہور تھواں اسماں تھیں اُٹھیا

شاد دیاں غزلاں پچ فطرت دی مستی دی عکاسی ہوندی ہے۔اُنہاں دیاں

غزلاں وچ چھمراں دا شونکار، پھلاں دی خوشبو، تہ شنگراں دیاں چوٹیاں نظر ایندیاں ہن۔

پھل کلیاں تہ سب بہار توڑی
ہار تھکھدا تہ ہور سیال اپنا

شاؔد دیاں غزلاں وچ ہجر وصال دی عکاسی دے نال دُنیا دی ناپائیداری دا ذکر لبھدا اے۔

موت ہے ہک فسانہ خوشی دا
زندگی غم دی ہک کہانی ہے

اخلاقی قدراں دی پاسداری تہ خُدا شناشی دا رُجحان بھی اُندے کلام وچ مل گیندا ہے۔

میں ہاں پرانی تہذیباں وچ
وقت ہی اگا دوڑ گیا ہے
مٹی رلدی ہے نال مٹی
زندہ پُتلے دا پر غرور ڈِکھو

جوانی دا جوش شاد دے کلام وچ موجود ہے۔ شاؔد دی شاعری وچ جوانی دی مستی چھلیاں ماردی ہے۔ مگر شاؔد حُسن اظہار خیال دا براہ راست طریقہ اختیار کیتا ہے۔ اوہ بڑی بے باکی نال بول اُٹھدے ہین۔

مل گیندی اُس شکل دی حور ہک
فررُخ گلفام دا کے سوچنا

رومانیت دی جھلک اُندی شاعری وچ آسانی نال دس گیندی ہے۔ شاؔد دی بانکی شخصیت دا اثر اُنہاندی شاعری وچ بھی نظر ایندا ہے ایہہ بانکپن اُنہاندی شاعری کو نواں زاویہ عطا کردا ہے۔

قتل ہوئے راہوں وچ کئی عاشق

کلنجلا بھی لایا ہے تلوار کر کا

کے مزا فر اس موسم دا

وچ خاکو جے رُلی شراب

مشکور شآد ہوراں دی شاعری وچ محبت دا اک پیغام جا بجا نظر ایندا ہے۔اوہ محبت دے پرستار تہ محبت دے پیامبر ہین۔

ے پئی سڑ بل بنھا اُلفت توں درویشا

محبت نال پیدا کر محبت دانواں تیشہ

شآدی غزل گوئی بارے جناب حیدر ندیم ہور لکھدے ہین۔

''انتہائی کم عمری وچ شآد پہاڑی غزل دے باغ دا خوبصورت تہ نمایاں پھل نظر آ رہیا ہے۔اتنا ہی بلکہ اس پھل دی خوشبو نال کجھاں سالاں تھیں ایہہ سارا باغ مہکد انظر ایندا ہے۔'' [1]

شآد دیاں غزلاں سُن زندگی دے رنج والم، پیچ وخم، تہپ، چھاڑ تہ حادثیاں دی پہر پور ترجمانی کیتی ہے۔ارماناں دی چکنا چوری بھجے ٹُرٹے خاباں دی روئیداد تہ ہجر دی اُچیاں کندھاں داذ کر اُنہاں دی غزلاں وچ خاصا لبھدا ہے۔

ے اج ہی کجھ خواب میں سجائے ہین

حادثہ ہک گذر گیا اج ہی

فن تہ تخیّل دا آپسی امتزاج ہی کامیاب شاعری دی دلیل ہے۔تخیّل خُداداد صلاحیت ہے مگر فن تھیں آشنائی حاصل کرنے واسطے کوشش دی ضرورت ہوندی ہے جھتے تک مشکور شآد دیاں غزلاں دا تعلق ہے۔اوہ غزلاں وچ اکثر فنی تقاضاں تھیں چشم

[1] ڈھلدے اتھروں صفحہ ٦

پوشی کر کے ٹُر گیندے ہین ۔ اُنہاں دیاں مچ ساریاں غزلاں بچ بحر وزن دے لحاض نال غزل دے دائرے تھیں نکلدیاں نظر ایندیاں ہین ۔ حالانکہ ایہہ فیصلہ صرف علم عروض دے ماہر ہی کر سکدے ہین ۔ مگر ہک سرسری نظر نال ہی اُنہاں دیاں خامیاں باندے آگیندیاں ہین ۔ تہ اگر کوئی پیمانہ لایا گھچے تاں اکثر غزلاں بے وزن ہن تہ بحر تھیں خارج ہین، کجھ مثالاں صفحہ نمبر ۱۱۰ دا ہک شعر۔

تُوں چا قدم بہاراں در بھی در کھولن
ہتھاں خا کور لا دانہ سڑی قسمت تہ نہ گچھ

اِس غزل دا ہک مصرعہ چھٹا تہ ہک لما ہے جہڑا کہ آسانی نال دِس گیندے۔ ایہہ جیاں مچ ساریاں مثالاں شاد دیاں غزلاں بچ لبھ گیندیاں ہین۔ صفحہ نمبر ۷۴ تے درج غزل۔

کدوں تک اِس سمندر کو دِکھاں رُکیا ہو یا یارا اِس غزل بچ ''عیب تنافر دی غلطی شاعر سُن بار بار کیتی ہے۔ ''ہو یا یارا'' بچ ''بایا'' عیب تنافر ہے غزل بچ اِس تھیں بچنا چاہیئے ۔ اگر اِس غزل بچ رُکیا ہو یا۔ سُکیا ہو یا ردیف ہے تے فر شاعر کو اِسی زمین اُتے ٹُرنا آسا مگر آگے کجھ کے اوہ ''سڑیا ہوا'' تہ مریا ہو یا استعمال کردے ہین۔ وِس نال غزل دے حُسن اُتے اثر پیندا ہے۔ مشکور شاد دیاں غزلاں کافی حد تک اُردو زدہ ہن ۔ نیچھ پہاڑی الفاظ واسطے قاری ترس گیندا ہے۔

اشک اوہ کے جھڑے تھمے ہون
درد جھڑا بال وپر تھیں گذرے نہ

اُنہاں سُن اپنی غزلاں تہ نظر ثانی کرنے دی شائد کوشش نیہہ کیتی ہور غزل دا حُسن بگاڑ کے رکھ دِتا۔ اتنی زوہدی دے باوجود اوہ اگر تھوڑی جئی محنت ہور کردے ہور اپنے کلام کو اصلاح تہ نظر ثانی دے مرحلے تھیں گذار دے تہ اوہ چنگیاں غزلاں لکھ

سکدے۔غزل گوئی دی منزل تک پہنچنے واسطے اُنہاں کو بہر حال اجاں کئی پینڈے مارنے ہیسن۔

نظم گوئی دے سلسلے بچ بھی شاد سُن ہیچھی کوشش کیتی ہے۔ڈُھلدے اتھروں دی پہلی نظم ''خواب امن دے'' ہک ایسی نظم ہے جس بچ حالات دی تلخی تہ سرحد اُتے بسنے والیاں دی زندگی دی جھلک دسدی ہے۔انسانی جذبات عکاسی ہوندی ہے نالے گولیاں دی آواز بھی سننے کو ملدی ہے۔وچھوڑے داسیک ،ہجر دی گرمی تہ وصال دی اُمید بھی قائم دسدی ہے۔

ہے خواب ایہہ اکھیاں بچ پُر کیف ہواواں دا
ہے دِل دی تمنّا جے ہوئے میل پہراواں وادا
ہے رنگ ہجاں کچا کجھ وقت دی دیری ہے
فرماہڑے خواباں دی ہر شام سُنہری

نظم ''ماہڑے وطن دی حالت'' بچ موجود حالات دی بھرپور عکاسی ہے۔''ماہڑی کشمیر'' بچ وطن دی خوبصورتی داتذکرہ ہے وطن دی محبت شاعر دے دلے بچ ٹھاٹھاں ماردی دسدی ہے نظم ''پہاڑی وراثت'' بچ کرنادے قلمکاراں دااحوال لبھدا ہے۔

''ارض وطن'' ڈُھلدے اتھروں دی آخر نظم ہے۔شاعر وطن دی محبت نال سرشار ہے اپنے احساسات تہ جذبات دے اظہار بچ شاعر بڑا بے باک نظر ایندا ہے تہ صبر و برداشت دادامن ہتھاں تھیں چھٹ گیندا ہے شاعر کجھ ذیادہ ہی بیباک ہو گیندا ہے اشاریاں تہ رمزاں بچ گل کرنی ہی اصل شاعری ہے۔ورنہ ایہہ کھُلی تقریر دے مطابق ہوگیندی ہے۔

ڈُھلدے اتھروں اہناں کجھاں خامیاں دے باوجود پہاڑی شاعری بچ بلا

شبہ ہک حوصلہ افزا اضافہ ہے میں جو کجھ ڈٹھا اُسدا اظہار کر چھوڑیا اسدا بالکل ایہہ مطلب ہرگز نہیہ کہ میں شاعر دی دِل آزادی کرنے دا ارادہ رکھداں۔ مشکور شاؔد ہک نو جوان شاعر ہے ہور اُسدے فن کو پرواہ چاہڑنے واسطے اُسکو اشارہ دینا ضروری گل ہے۔ مِکو شاعر نال یقیناً دِلی ہمدردی بھی۔ ماہڑی مطلب اُسدی حوصلہ افزائی ہے مگر پھلاں دے نال ہمیشہ کنڈے ہوندے ہین۔ ڈھلدے آتھروں کو پڑھ کے مِکو ہک گل دا بار بار احساس ہویا کہ کجھ جلد بازی بچ اُنہاں کتاب چھاپی ہے، بہر حال شروعات چنگی ہے مشکور شاد بلاشک نویں نسل دا ترجمان شاعر ہے۔ اُچے خیالات دا مالک ہے اُندی شاعری سنجیدگی تہ بلوغت دی طرف رواں ہے بقول پرویز مانوس ؎

"پہانویں "ڈھلدے اتھروں" شاؔد نی پہلی تصنیف ہے مگر بازنے بچے نی پہلی اُڈاری دا ہر نیہہ تکنا چاہنا کہ اوہ کتنی دور توڑی اُڈیا بلکہ اُسنا حوصلہ تکنا چاہنا کہ اوہ کتنا دور تکر اُڈن نا ارادہ رکھنا ہے۔ ایہو گل شاؔد درصادر اچھنی ہے۔"[1]

شاؔد خود بھی اس گل دا اعتراف کجھ اس طراں کردے۔

؎ اگر اُڈنا ہے تکو شاؔد جنوں کو ہور وسعت دے
ہلاں تو ھڑے ہتھاں تے ہے محبت دی حنا تازی

---

[1] پرویز مانوسؔ۔ ڈھلدے اتھروں

پُھلواڑ

اقبال نسیم

تعارف شاعر

ناں : محمد اقبال میر
تخلص: نسیم
پیدائش: یکم جون ۱۹۶۵ء، بٹ پورہ دلدار کرناہ
وفات: ۱۲ جون ۲۰۰۴ء بٹ پورہ دلدار کرناہ

تعارف کتاب

ناں: پھلواڑ، پہاڑی شعری مجموعہ
تعداد صفحات: ۱۷۸
ناشر:- سیکریٹری جموں وکشمیر اکیڈمی آف آرٹ کلچر اینڈ لینگویجز سرینگر
سن اشاعت: ۲۰۱۰ء

جھوٹے ایہہ تخت وتاج سب دُنیا بے وفا
اس بے وفا دے نال کوئی ناطہ نہ جوڑیو

ایہہ شعر پہاڑی دے اُس شاعر دا ہے جہڑا پہاڑی غزل دے اُفق اُتے دیئے نالوں چمکیا۔ مگر موت دی چھکھڑ سُن جلد ہی ایہہ دیا بجھا چھڑ یا۔ اقبال نسیم

کرناہ دی تہرتی اُتے کھلنے والے اُس پھل دا ناں ہے، جس دی خوشبو نال سرزمینِ کرناہ خصوصاً پہاڑی ادب عموماً معطر ہو رہے آ سے مگر بے وقت خزاں سُن ایہہ پھل سُکا چھڑیا۔ اقبال نسیم پہاڑی غزل کو چنگی سجھ دینے دی صلاحیت رکھدا آسا۔ اُنہاں دی غزل پہاڑی ادب بچ ہک حوصلہ افزا اضافہ ہے۔ اُنہاں دے کلام کو ریاستی کلچرل اکیڈمی سُن ''پھلواڑ'' ناں دے کتابی سلسلے دے تحت چھاپ کے مرحوم دی ادبی خدمات دا اعتراف کیتا ہے۔ ہور اُنہاں کو خراج پیش کیتا ہے۔ پھلواڑ ۸۷ اصفحات اُتے مشتمل ہے۔ اس بچ غزلاں دا وافر حصّہ موجود ہے۔ کُجھ ہک نظماں بھی شامل اشاعت ہین۔ کتاب دے شروع بچ سیکریٹری کلچر اکیڈمی جناب ظفرِ اقبال منہاس ہوراں اپنے تاثرات قلمبند کیتے ہین۔ اُنہاں سُنِ اقبال نسیم دی شاعرانہ خوبیاں دا ذکر کیتا ہے۔ اس تھیں بعد ڈاکٹر فارق انوار مرزا ہوراں پہلی گل دے عنوان نال اپنے خیالات دا اظہار کیتا ہے۔ اُنہاں سُن اقبال نسیم دی فنی خوبیاں دا ذکر کیتا۔ پھلواڑی دی شروعات حسب، روایت حمد نال ہوندی ہے۔ حمد مسدس دی شکل بچ ہے۔ شاعر سُن خالقِ کائینات دی حمد و ثنا کیتی ہے۔ دُعا تہ التجا دا اظہار کیتا ہے۔ گُناہاں اُتے ندامت کر کے معافی دی درخواست کیتی ہے۔

ہے اقبال بند گُنہگار توہڑا
ایہہ بے کار ظالم تہ بدکار توہڑا
چنگے عملاں تھیں ہے لاچار توہڑا
ہے بے تاب کرنے کو دیدار توہڑا
توں دے اس کو ہمت کرے کُجھ کمائی
ایہی ہے بھلائی ایہی ہے بھلائی

ہک ہور حمد غزل دی ہیئت وچ لکھی گئی ہے۔ شاعر سُن مالکِ کائینات دی مہربانیاں داذ کر کیتا ہے۔

کرم جس تے توں کریں اُس کو بھلا کے لوڑ ہے
پتھرے وچ بھی کیڑے دا ہوندا گزارہ دِکھ کہدا

پھلواڑ دے اگلے حصّے وچ حسبِ ترتیب نعتاں شامل ہین۔ جنہاں دی کُل تعداد ۳۰ رہے۔ نعتاں وچ شاعر سُن حضورؐ دی پاک سیرت دے حوالے نال شافقی محشر علیہ وسلم شافقی کوثرؐ، منبع انوار حقؐ، رحمت العالمینؐ دے اوصاف بیان کرنے دی کوشش کیتی ہے۔

تُسیں نور دے ہو چشمہ نبیؐ
رحمت تہ شفقت دا چشمہ نبیؐ
بھر و ماہڑی چھول خُدا رانبیؐ
کرو کجھ ادھر بھی اشارہ نبیؐ

اقبال نسیم نعت دے جُملہ آداب کو مدِ نظر رکھدیاں ہویاں اپنی تڑف تہ جستجو دا اظہار کر دے ہین۔

اوہ ربّ تھیں گیا اوہ جگ تھیں گیا جس تُسدا کیتا انکار نبی صلی اللہ علیہ وسلم

حضورؐ دے شہر مدینے پاک داذ کر نعت خواں شاعراں دا ہک خاص موضوع رہندا ہے۔ خاک مدینہ، ہوئے مدینہ، مدینے دی گلیاں ایسے الفاظ ہین جنہاں کو پڑھ کے دِل مسرت تے پُرسکون ہو گیندا ہے۔ زبان معطر تہ دِل منوّر ہو گیندا ہے۔ اقبال بھی اِنہاں لفظاں دا سہارا گھن کے اپنی تڑف آرزو جستجو دا اظہار اپنے خیالات دا اظہار کردا ہے۔

ے مدینے دی گلیاں دادیدار ہوئے
اُسی در تے جان ایہہ گنہگا دیوے
کدے بھی نہ چھوڑاں میں روزے دی جالی
مدینے بُلاؤ مدینے دے والی

اقبال نسیم دیاں نعتاں بچ ایہہ تمنا تہ تڑپ کُجھ زیادہ ہی نظر ایندی ہے۔اوہ اپنے خیالات دا اظہار بڑے پُر کیف تہ بے صبر انداز بچ کردے ہین۔

ے اُتھے صاف ہوندے تے سینے دِکھو
نصیباں والیو کُجھ مدینے دِکھو
ماہڑے باغاں بچ بھی کرو ہریالی
مدینے بُلاؤ مدینے دے والی

''پھلواڑی دا خاصہ حصّہ غزلاں اُتے مشتمل ہے۔اقبال نسیم اصل بچ غزل دا شاعر ہے۔غزل اُنہاں دی محبوب صنف ہے۔ہور اُنہاں دے خیالات دے اظہار دا بہترین ذریعہ بھی۔اوہ ہک حساس دِل تہ نازک جذبات رکھنے والا شاعر ہے۔سرزمین کرناہ دے نوجوان شاعراں بچوں خاص کر غزل گو شُعرا بچ نسیم ہک خاص مقام رکھدا ہے۔ایہہ نوجوان کرناہ دے حلقیاں دی جان آسا۔اپنی غزل گوئی دے اعتبار نال بڑا معروف آسا۔غزل دے شیدائی اُس دی غزل سُننے واسطے بے تاب رہندے ہین۔جناب ظفر اقبال منہاس ہوریں اقبال نسیم شاعرانہ عظمت دا تعین اُنہاں لفظاں بچ کردے ہین۔

''اقبال نسیم پولیس دا سپاہی اپنے مزاج تہ مزاج دی اُٹھان دے اعتبار نال ہک حساس دِل شاعر آسا۔اوہ کرناہ دیاں انگلیاں اُتے گنے جان والیاں اُنہاں جوان سال شاعراں بچ ہک آسا جنہاں سُن پہاڑی زبان بچ اپنی راویتی شاعری

دی جائی عصری اسلوب کو اپنایا تہ خاص طور اُتے غزل دے میدان وچ کھوڑے پیڑے تہ پہلے مرحلے وچ اِس گل دا باسا دے دِتا جے اوہ اپنے مخصوص رنگ تہ آہنگ دا شاعر ہے"۔

پھلواڑ وچ شامل غزلاں اُتے نظر مار کے اقبال نسیم دے فن تہ تخیل دا ئسراغ مل گیندا ہے۔ ایہہ اندازہ ہو گیندا ہے کہ اوہ بڑے زبردست تخیل دا مالک ہے۔ ہور اپنے تخیل کو فن نال ہم آہنگ کرنے دی کوشش کیتی ہے۔ حالانکہ اُن دے فن وچ اوہ پختگی حالاں پیدا نہ ہوئی آسی جیہڑی اُن دے تخیل وچ کارفرما ہے۔ اُنہاں بہر حال اپنے خیالات کو غزل داروپ دینے دی چنگی کوشش کیتی ہے۔

جتھے تک نسیم دی غزلاں دے موضوعات دا تعلق ہے اُنہاں سُن زندگی نال جُڑے مچ سارے موضوعات کو اپنی غزلاں وچ ڈھال کے پیش کیتا ہے۔ اُنہاں دی شاعری وچ قلبی واردات تہ زمانے دے حالات زیادہ لبھ گیندے ہین، پیغام تہ فلسفہ گھٹ ہے۔ اُنہاں دیاں غزلاں وچ جدید غزل دے موضوعات دِکھنے کو ملدے ہین۔ اقبال نسیم دی غزل سب تھیں بڑی خوبی ماہڑی نظر وچ ایہہ ہے کہ اقبال نسیم دیاں غزلاں دا سارا خمیر پہاڑی مٹی تھیں تیار ہوندا ہے۔ اُنہاں دیاں غزلاں وچ انیچھ پہاڑی الفاظ محاورے تہ ترکیباں نظر ایندیاں ہین۔ عام طور اُتے دِکھاں تاں ایہہ چیزاں پہاڑی غزل وچ گھٹ ہین۔ اُنہاں سُن اُردو تہ دوئیاں زباناں دے گھٹ الفاظ استعمال کیتے ہین، ہور پہاڑی غزل کو ہک الگ شناخت دِتی ہے۔ اُنہاں دیاں غزلاں پڑھ کے ایہہ اندازہ ہو سکدا ہے کہ پہاڑی زبان دی غزل اپنے پیراں ٹُرنے دا حوصلہ رکھدی ہے۔

اتھیں تے مکھیں نیہہ چھلدا
ہک دم بس توں ناماں تن دیں

؎ دور توڑی دُکھاں دا پینڈا لکھنا ہے
توہڑا سب شونکار زمانہ دِکھ کہنسی

اقبال نسیم اپنی غزلاں بچ پہاڑی دے آسان تہ عام فہم لفظاں کو جگہ دِتی ہے۔اُنہاں دیاں غزلاں بچ جائی جائی پہاڑی دے سدھے سادھے لفظ دِکھنے کو مل گیندے ہین۔ اُنہاں دے اکثر ردیف تہ قافیے خالص پہاڑی ہین۔ کُجھ مثالاں پیش ہین۔

؎ تھوڑی تھوڑی تہ تھکدی آسی
پھکے پر انگار اتیراں
دِل دیاں کندھاں ٹیر ہو گیاں
سینہ ہویا لنگار اتیراں
میں دُکھاں دا پہانڈا چھپایا تے آسا
مگر پے گئی گل بزار ہولے ہولے

اقبال نسیم دیاں غزلاں بچ فطرت دے حُسن دی خوب عکاسی ہوندی ہے۔ شمس بری پہاڑی دی چھولی بچ بسنے' والے اِس شاعر دی غزلاں تھیں اُچیاں اُچیاں برف پوش چوٹیاں دی خوبصورتی چھلکدی ہے۔ ماہلیاں دے پھلاں دی خوشبو ایندی ہے۔ ہور چھمراں دا شونکار سُننے کو ملدا ہے۔فطرت دی حسین مستیاں بچ اوہ اپنے محبوب کو یاد کر کے تڑف گیندے ہین۔

؎ آ چاندنی دی رات ہے چھمراں دا راگ ہے
ایندی تہ نت روز نیہہ بہارا اسطراں
؎ پھوراں تہ بُلبُلاں دی مستی ہے ہر طرف
پُھلدے تہ روز روز نیہہ گلزار اسطراں

رنج وغم اقبال نسیم دی شاعری دا اہم عنصر ہے۔ اُنہاں دیاں غزلاں تھیں غم دے اتھروں ڈُھلدے ہین۔ ہور جگر دالھو رواں وسدا ہے۔

بے کساں تہ بے بساں دا ایہہ ہی جینا ہے
پُھٹکہ پُھٹکہ لہو جگر دا پینا ہے

اُنہاں داغم سارے زمانے داغم ہے۔ اوہ اپنی آواز وچ دردمنداں دے درد دا اظہار کردے ہین۔ اپنے قلم دے ذریعے دُکھیاں دِلاں دی ترجمانی کردے ہین۔

نیلے نمبلاں وچ بھی چوندی رہندی ہے
بن چھتادے آخر تہاری کس کاری

شیخ شبیر احمد ہوریں اِس تناظر وچ لکھدے ہین۔
"نسیم دی شاعری وچ دُکھ دا عنصر غالب ہے۔ شائد اس دی وجہ اُس دی زندگی دے ابتدائی دور دیاں محرومیاں ہین، نسیم دے ذہن بچوں اپنے بچپن دے واقعات نہ نکل سکے۔ اوہ شعر بن کے پہاڑی شیرازاں دی زینت بن گئے"۔
اقبال نسیم دی ایہہ خواہش تمنا تہ حسرت آسی کہ انسان، انسان دے کم آوے۔ ہک دوئے دے دُکھ درد بنڈا کھنّے۔ اتفاق تہ اتحاد دا سلسلہ عام ہو گچھے۔ اوہ زندگی دے مقصد کو سمجھنے دے قائل آسے ہور با مقصد تہ باعمل زندگی دے آرزومند آسے۔

زندگی دا آخر کجھ نہ کجھ مطلب تہ ضر
بے کار زندگی کو سزا آکھ رہے نے لوک

اقبال نسیم دیاں غزلاں وچ دُنیا دی پائیداری تے بے ثباتی دا ذکر بار بار ایندا ہے۔ اوہ اپنے آپ تھیں شروع کردے ہین تہ آکھدے ہین کہ ایہہ دُنیا کسے دی

نیہہ ہوندی۔ ہور انسان کو ہر ویلے سفر دی پوری تیاری رکھنی۔

میں گکڑا پتر شر دے دا
آخر ماہڑی کے زندگی

اوہ زندگی جئی امانت کو ہر ویلے اُس دے حقیقی مالک دے حوالے کرنے واسطے تیار رہندے آسے، صرف ہک حکم دے منتظر آسے۔

اُندا حکم تہ توبہ فرانکار کس طراں
دیساں گا خوشی نال میں ایہہ جان آپ ہی

نسیم سُن اپنیاں غزلاں دے ذریعے محبوب دا ذکر کیتا ہے۔ ہجر و وصال دے قصّے تے نغمے چھیڑے۔ اُتھی اُنہاں کو عقبیٰ دی بھی فکر ہے۔ اوہ عقبیٰ کو نیہہ بُھلدے ہور اسطراں آکھدے ہین۔

دُنیا بھی اپنی تہ آخرت بھی اپنی
اساں کو راہ پکڑنی ہے ہک واری اپنی
سب نیک عملاں والے لوکوں لنگھ گئے
مجبور ہویاں اَج کے کھڑاں دربار میں

اقبال نسیم معاشرے تہ سماج دی نبض دِکھدا ہے تہ محسوس کردا ہے ہور سماجی بُرائیاں دے خلاف نُسخے اپنے شعراں دی شکل بچ پیش کردا ہے۔ اقبال نسیم جس معاشرے بچ جی رہیا آسیا اوہ اُس معاشرے تھیں چنگی طرح واقف آسا۔ اوہ چار چوفیری دِکھ رہیا آسیا۔ معاشرے بچ پلنی والی بُرائیاں اُس دیاں اکھیاں تھیں اوہلے نہ آسیاں۔ ہک حساس طبقے دا فرد یعنی شاعر ہونے دی حیثیت نال اقبال نسیم دا قلم خوش نیہہ رہیا۔ اوہ اس حقیقت دا بھی اعتراف بھی کردا ہے کہ زمانہ بُرا نیہہ ہوندا بلکہ آدمی خود بُرا ہو سکدا ہے۔

شیرازہ پہاڑی جلد ۲۵ سال ۲۰۰۸ صفحہ ۵۳

اپنے ہی کالے عیباں کو ڈِکھو چھپان لئی
اس زمانے کو ہی بُرا آکھدے نی لوک

اوہ معاشرے بچ پھیل رہی نفرت، حسد تہ لاچاری اُتے تڑف اُٹھدا اے تہ انسان دیاں اُنہاں حرکتاں اُتے افسوس کردا ہے جہڑیاں انسانیت کو شرما چھوڑ دیاں ہین۔

قتل تہ خون ڈاکے تہ دغا فریب چھوٹھ
انسانیت دا اَج اساں اظہار دِکھ کہدا

اساں دی ریاست بچ پچھلے بیاں سالاں تھیں جیہڑی بدامنی دی ہوا چھلی ہور جس دے نتیجے بچ انسانیت کو متاثر ہوگئی۔ گھر اُجڑ گئے، بستیاں ویران ہویاں، قلمکاراں دے قلم بھی رت بچ ڈُب گئے۔ اقبال نسیم اس طراں آکھدا ہے۔

رتو نال موسم تر لگن　　　　اُجڑے اُجڑے دے کئہر لگن

☆

دِکھو اساں دے شہر بچ اپنے غلطی نہ کرو
اس شہر دے گہر گہر اُتے موتو دا چھرڑ چڑھن لگا

اقبال نسیم سُن اپنی شاعری دے ذریعے بھائی چارے تہ محبت دا پیغام دِتا ہے۔ محبوب تہ اُس دی یاد اقبال نسیم دیاں غزلاں دا ہک اہم مُحرک ہے۔ اُنہاں دیاں غزلاں بچ جائی جائی محبوب دا چہرہ دسدا ہے۔ کدے اُس دے حُسن دی تعریف ہوندی ہے تہ کدے اس دی بے وفائی دا شکوہ۔ اُنہاں دی محبت پُرخلوص ہے۔

؎ آسانہ ماہڑے کول کُجھ ہک پیار دے سوا
اتنی ہی گل صرف مکو قضیہ ہے باہ گئی

☆

؎ اساں رُخِ انوار تھیں نظراں نیہہ چیپیاں
مُدت تھیں بعد آیا ہے دیدار دا موسم

☆

؎ ایہہ ماہڑیاں شرمو کل اکھیاں نالے تُسدا ایہہ شرمینا

اقبال اپنے محبوب دی بے وفائی داذکر بڑے فنکارانہ انداز بچ کردا ہے۔

؎ دُنیا تہ ہے بے وفا پر تُدھ کیتا دغا
لوکاں دی گل کُجھ ہور ہے دس توں کئیاں بدل گیا

محبوب دی بے وفائی تہ ہجر دے ڈنگ اُنہاں دے اکثر شعراں بچ دِکھنے کو لبھّ گیندے ہین۔ اُنہاں سُن بار بار ہجر و فراق داذکر کیتا ہے۔

؎ رستے تہ گلیاں در آنگن لگدے اُجاڑنی
توہڑے بغیر زندگی ویران ہے ہجاں

☆

؎ اگ ہجر دی پہکھدی آسی
دِتی ہور بھی چھنگ بے ترسا

ہجر و فراق دے اس سمندر بچ ڈُب کے شاعر دے دِلے بچ ارماناں دے طوفان اُٹھن لگدے ہین ہور ایہہ ارمان چٹے کاغذ دے سینے اُتے غزل دی شکل بچ رقم ہو کے امر ہو گیندے ہین۔ دراصل ایہ ارمان ہی زندگی کو ہک بڑا حوصلہ دیندے ہین۔ کوئی چیز جدوں حاصل ہو گیندی ہے فر اُس دی اہمیت بھی آستے

آستے مُک گیندی ہے۔ مگر اُس چیز دا حاصل نہ ہونا ہمیشہ واسطے سوز گدازی دی شکل بچ زندگی سنگ رہندا ہے۔ ایہہ ارمان دِلے کو مٹھا جیہا درد تہ شاعری کو رنگ دیندے ہین۔

ماہڑی ہجر دی رات بھی گُوری پتہ نیہہ کس طراں
یاد اپنا توہڑ ایا دھے فر کے ہو یا بس بھل گیاں

آساں زندگی دا انمول سرمایہ ہوندیاں ہین۔ جس ویلے انسان دے پلے کُجھ نیہہ رہندا۔ سب کُجھ ختم ہو گیندا ہے۔ ہجر و فراق تہ ارماناں دے مارے دِلے کو سہارا دینے واسطے آساں آخری ساہ تک انسان دے نال رہندیاں ہین۔ شاعر بھی آسان دا لڑ نیہہ چھوڑ دا کہ وقت ضرور بدلسی۔

آساں دی ایہہ پنڈ کلاوے بچ رکھیں
ویلے دی ایہہ تہار ہکو جئی رہسی نہ

☆

جے اس بر یا بدل بھریا
پھلن کے گلزار ہجاں فر

اقبال دے اندر خدمت خلق دا جذبہ تہ قوم دی ترقی دا خیال بدرجہ اُتم موجود آسا۔ اُنہاں دے دِلے بچ قوم دا درد بھی ہے تہ قوم دی ترقی دا خیال بھی تہ خواہش بھی۔ اوہ زبان و ادب دے شیدائی آسے۔ ''پھلواڑ'' پڑھ کے اس گل دا چنگی طراں اندازہ ہوسکدا ہے کہ اُنہاں کو زبان و ادب نال کتنا پیار ہے۔ اس پیار دا اظہار اُنہاں سُن پہاڑی شاعری نال اپنے شب و روز صرف کر کے کیتا۔ اس شاعری کو اپنا مشغلہ بنایا۔ اپنی جوانی دے قیمتی لمحات پہاڑی شاعری کو دِتے۔

شوق ہے شاعری دا سخت نال ہی اپنی زبان دا فکر
ڈاہڈی مٹھی ہے بولی ماہڑی دِل آکھدا ہے لکھدا رہواں

اُنہاں کو پہاڑی دا اُچا شاعر بننے دی شوق آسی۔ اُنہاں دی خواہش آسی کہ اوہ شاعری بچ اوہ مقام حاصل کرن جیہڑا ڈاکٹر صابر مرزا، رشید قمر، ڈاکٹر جہانگیر دانش تہ ڈاکٹر فاروق انوار مرزا جیئے شاعراں کو ملیا ہے۔

قمر، صابر، دانش، دا انداز ٹہونڈاں
تہ ٹہونڈاں میں سخن انوار ہولے ہولے

اقبال نسیم کو صرف چار دِناں دی مزمان حیاتی دے شب و روز گوارنے دی فکر نہ آسی بلکہ اُنہاں دی غزلاں بچ جائی جائی ایہہ اشارے مل گیندے ہین کہ اوہ ہر ویلے پہار بن کے دائمی سفر واسطے تیار رہندے آسے۔ اس سلسے بچ اوہ اعمال تے نادم بھی آسے تہ بخشش تہ طلبگار تہ پُر اُمید بھی آسے۔

اقبال ہے بدکار تے اپنی شان دے صدقے کریو کرم
محشر بچ نہ رُسوا کریو اُتھا سارا زمانہ سُن گیسی

☆

چنگے عمل جنہاں دے اوہ ہی خوش جُلن
پر کہڑی شکل کھڑسی گُنگار اپنی

اقبال نسیم دا تخیل صاف تہ سوہنا ہے۔ پر فن تہ تخیل دا امتزاج اُنہاں دی غزلاں بچ خوبصورت نیہہ دسدا۔ ہک نظر مارنے نال مچ ساریاں فنی کمزوریاں دِس گیندیاں ہین، خاص کر بحر تہ وزن دے تعلق نال مچ سارے نُقص دسدے ہین۔ اقبال دی شاعری اجاں ابتدائی منزل بچ آسی۔ اس کلی کو پھل بننے دا موقعہ نہ ملیا۔ ہور موتو دی چھکھڑ سُن ایہہ بوٹا ہمیشہ پٹ چھوڑیا۔ اُنہاں دی

شاعری جس شان وشوکت نال شروع ہوئی اُس لحاظ نال یقیناً اوہ پہاڑی دے چوٹی دے غزل گوشاعراں وچ شُمار ہونے دا مقام حاصل کر گئیندے۔ اقبال دااصل میدان غزل آسا۔ اس میدان وچ قدم رکھدیاں ہی اُنہاں ثابت کر دِتا کہ اوہ غزل دے وچھے شاعر ہوسکدے ہین۔ اُنہاں سُن وچ کہٹ نظماں لکھیاں ہین۔ ''پھلواڑ'' وچ صفحہ ۱۶۴ / تھیں کہن کے صفحہ ۱۷۸ تک نظماں شامل ہین۔

نظم ''انسان'' غزل دی ہیت وچ ہے۔ جس وچ نسیم سُن انسان دی بے عملی دی ہک تصویر پیش کیتی ہے۔ انسانیت دی عظمت دے اعتراف نال نال اُس دی محرومیاں دی گل بھی کیتی ہے۔ نظم ''زندگی'' بھی غزل دی ساخت وچ لکھی گئی ہے۔ اس وچ حیاتی دے بے ثباتی دا ذکر لبھّدا ہے۔

ہک پل ایہہ زندگی ہے ہک پھیر زندگی
اکھیاں دے چمکنے دی بس دیر زندگی

ہک ہور نظم بھی ناپائیدار حیاتی دی آئینہ دار ہے۔

جس پاسے موڑیں مُڑسی
ایہہ توہڑی تہ ماہڑی دُنیا

مادی عظمت دا اعتراف اُن دی نظم ''ما'' وچ جلوہ گر دِسدا ہے۔ ہک ما اپنے بچے واسطے جتنے دُکھڑے سہندی ہے۔ اُس دا ذکر بھی اس نظم وچ لبھّدا ہے۔ ''بچھواڑ رکہٹ گچھا''۔ ایہہ نظم بچھوڑے دے مارے دے لوکاں تہ سرحدان اُتے بسعیاں والے لوکان دی آواز ہے۔ اقبال نسیم سُن اس نظم دے ذریعے لکھاں لوکاں دے دِلے دی گل آکھی ہے تہ خونی لکیر دے آر پار رہن والیاں دے ہجروفراق دے قصے بیان کرنے دے نال نال حکمراناں کو بھی اپیل کیتی ہے

کہ نفرت، دُشمنی تہ ہجر وفراق دیاں کندھاں روہڑ کے عزیزاں تے رشتہ داراں کو آپس بچ ملنے دا موقع دِتا جلے۔

ہجر دی ایہہ باڈر ذرا تُسیں کھول چھوڑو
لوکاں ہُن اِدھر اُدھر جول چھوڑو

☆

امن دے میلے لگن تہ فرمیل ہوئے
اوڑی داروں بس پنجابوں ریل ہوئے

اقبال نسیم سُن امن تہ بھائی چارے دے خواب ڈِٹھے۔ سرحد دے آر پار بچھڑے تہ ہجر وفراق دے مارے پہین پہراواں دی ملاقات دی تمنا کیتی ہور ایہہ جذبہ شعر بن کے چٹے کاغذ دے سینے اُتے ہمیشہ ہمیشہ واسطے امر ہو گیا۔

نظم ''سوہنے سوہنے'' بچ بھی نا ئیدار حیاتی دا تذکرہ ہے۔ ''اماں'' تہ ''پڑھائی چنگی'' بچیاں واسطے نصیحت آموز نظماں ہین۔

''پھلواڑ دے آخر بچ اقبال نسیم دا لکھیا دا اوہ مرثیہ شامل ہے جیہڑا اُنہاں سُن پہاڑی شاعر مرحوم علی اصغر راتھر دی یاد بچ لکھیا ہے۔ غزل دی ساخت بچ لکھیا دا ایہہ مرثیہ اقبال نسیم دے دَلے دی آواز ہے۔ اس بچ تڑف ہے احساس ہے تہ جذبات ہین۔

اقبال ایاں تہ ساریاں زخماں لائیاں مگر
اصغر دِلاتے مار کے تلوار جُل گیا

اقبال نسیم دی شاعری دے بارے ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہوریں لکھدے ہین۔ جدوں کرناہ دے شعری منظرنامے تہ نظر ماری جلدی آسی تہ اقبال نسیم کرناہ بچ پہاڑی شاعری دے مستقبل دی اُمید بن کے سامنے ایندا آسا۔ اقبال نسیم

اجاں اپنی شاعری دے ابتدائی دور بچ ہی آسا ہور ایہہ توقع آسی جے مُستقبل بچ اوہ اپنی محنت تہ لگن نال اس میدان بچ مچ اگے نکل گیسی۔ بڑے گھٹ وقت بچ اوہ مچ کُجھ آکھیا گیا"۔ [1]

اقبال نسیم تھوڑے جئے عرصے بچ پہاڑی شاعری کو خصوصاً پہاڑی غزل کو مچ کُجھ دے گیا۔ اُنہاں کو یاد کرنے دا بہتر طریقہ ایہہ ہے جے اُن دے فن کو عام قارئین تک پہچایا جُلے ہور اُنہاں کو پہاڑی شاعری دے شیدائیاں بچ متعارف کرالیا جُلے۔ اس مقصد دے تحت راقم سُن اُنہاں دے فن اُتے کُجھ بحث کیتی۔ اُمید ہے محققین، نقاد ماہڑی اس کوشش کو اَگے اَگے ٹورسن۔

[1] پھلواڑ صفحہ ٦

''خوشیاں سانویں رکھ''

محمد حمید کامرآن

تعارف شاعر:

ناں: محمد حمید خان
قلمی ناں:۔محمد حمید کامرآن
پیدائش:۔موضع نگران راولاکوٹ P.O.k

تعارف کتاب:

ناں:۔''خوشیاں سانویں رکھ''
تعداد صفحات:۔111
ناشر:عالمی پہاڑی ادبی سنگت
سن اشاعت: ۲۰۰۴ء

''خوشیاں سانویں رکھ'' اُس پار کشمیر دے ہک پہاڑی شاعر دی تخلیق ہے۔ اس کتاب کو پڑھ کے بچ ساریاں گلاں سامنے آگیندیاں ہین۔ مثلاً میر پوردا پہاڑی لہجہ، فنکاراں دی سوچ فکر وفن دا معیار وغیرہ وغیرہ۔ اس فن پارے دا جائزہ کہنے تھیں بعد اُس پار دی ادبی سرگرمیاں دا پتہ لگدا ہے۔ ایہہ کتاب عالمی پہاڑی سنگت سُن شائع کیتی ہے۔ کتاب دا سرورق بڑا خوبصورت ہے۔ اس دا سائز اساں دے پہاڑی شیرازے دے سائز دے برابر ہے۔ حسب دستور اس

مجموعے وچ تبصرے تے تعارف شامل ہین۔ کتاب دے شروع وچ اپنی گل عنوان دے تحت حمید کامران ہوراں اپنی گل پیش کیتی ہے۔ محمد سید اسعد ہوراں حمید کامران ہوراں دا مکمل تعاف پیش کیتا ہے۔ کامران دی شاعرانہ عظمت بارے رانا فضل حُسین ہوراں "حمید کامران ہک چنام شاعر" عنوان نال تبصرہ لکھیا ہے۔ ڈاکٹر محمد صغیر اصغر ہوراں بھی اپنے تاثرات دا اظہار کیتا ہے۔ گمانِ غالب دے عنوان نال کامران دی شاعری بارے لیاقت ہوراں دا تبصرہ شامل اشاعت ہے۔ تبصریاں دے اس حصے دے آخر وچ ڈاکٹر محسن شکیل ہوراں دے تاثرات شامل ہین۔ مذکورہ حضرات سُن اپنے اپنے انداز وچ کامران دے شاعری دی تعریف کیتی ہے۔ صفہ نمبر ۲۵ تھیں اگے کامران ہوراں دیاں پہاڑی تخلیقات شامل ہین۔ سب تھیں پہلاں حمد باری تعالیٰ مجموعے وچ شامل ہے۔ صرف ۱۴ شعراں اُتے مشتمل اس نظم وچ کامران سُن رب کائینات دی حمد و ثنا کیتی ہے۔ حضور پاکؐ نال عقیدت تے محبت دا اظہار کیتا ہے۔ اس تھیں بعد ہک نعت شامل ہے۔ شاعر دربارِ رسالت وچ ہدیہ درود شریف پیش کردا ہے تے اپنے جذبات تے احساسات کو شعراں دی شکل دِتی ہے۔ مگر نعت پاک وچ زیادہ تڑف تے سوز و گذار دکھنے کو نیہہ ملدا۔ اپنے جذبات کو خوبصورت الفاظ دا جامہ لوالنے وچ شاعر کامیاب نیہہ دسدا۔ وچ ساریاں فنی کمزوریاں بحر و وزن دے تعلق نال نُقص دکھنے کو لبھ گیندے ہین۔ کجھ شعر ملاخط کرو۔

میں مراں محمدؐ نی غلامی وچ
مہاڑے دِلے یوہ چاہت وی
میں نبیؐ پر صلاۃ وسلام پڑھاں
تائیں دے مہاڑی عزت وی

اس مجموعے کو پڑھ کے لہجے دے فرق دا احساس بار بار ہوندا ہے۔ میرپوردی پہاڑی مہاڑے انداز دے مطابق پہاڑی دی مشکل ترین شکل ہے۔ ہور لہجے دے اعتبار نال بڑی دشوار دسدی ہے۔ بہر حال ایہہ احساس میرپوریاں کو اساں دی پہاڑی بارے بھی ہوسی۔ اس مجموعے کو پڑھ کے اندازہ ہوندا ہے کہ کامران ہک سچے تہ سچے جذبات رکھنے والا شاعر ہے۔ اُس سُن زندگی ناں جُڑے مختلف موضوعات کو شاعری دی پیرائے بچ بیان کیتا ہے۔ ڈاکٹر محسن شکیل ہوریں لکھدے ہین۔

''حمید کامران ہک سچا فنکار ہے جہڑا سلیقے نال سوہنی تے سُتھری شاعری کرنا ہے۔ جو کجھ اوہ محسوس کرنا ہے اُس کی اُبانے نا سلیقہ وی اچھنا ہے''۔[1]

زیر نظر مجموعے دی پہلی نظم ''مہاڑے دیسا اپنے والیا دس'' ہے۔ اس نظم بچ بڑے پُرسوز انداز بچ شاعر سُن خالص پہاڑی ماحول دی منظر کشی کیتی ہے۔ ایہہ نظم پڑھ کے پہاڑی گرانواں دی تصویر سانسے آگیندی ہے۔

حالے وی اوہ گائیں منجھی نے کیو مکھن کھانے لوک
آسیج کہانیاں تے چھتریں وچ لوغاں لانے لوک
کولوٹے وچ حالے وی مکاں بانے لوک
جندر پر نئی دے حالے وی پیرانے دانے لوک

ایہہ نظم پڑھ کے اختر شیرانی دی نظم ''او دیس سے آنے والے بتا'' یاد آگیندی ہے۔ ہوسکدا ہے شاعر سُن اسی نظم تھیں متاثر ہو کے پہاڑی داروپ دِتا ہوئے۔

بہرحال شاعر سُن اپنے خیالات تہ احساسات کو کامیابی نال شعراں دی شکل بچ ڈھالیا ہے۔

---

[1] خوشیاں سانویں رکھ صفحہ ۲۳

کامران سُن مختلف موضوعات دے تحت نظماں لکھیاں ہین۔ سماجی موضوعات قلبی واردات تہ معاشرے دیاں کمزوریاں کو اُجاگر کیتا ہے۔ اُنہاں دیاں نظماں بچ ذاتی تجربات و مشاہدات، وطن دی محبت تہ عشق دا اظہار لبھدا اہے۔ ایہہ مجموعہ پڑھ کے اندزہ ہوندا ہے کہ کامران بُنیادی طورنظم دا شاعر ہے۔ ہور محبت اُس دی شاعری دی بُنیاد ہے۔ محمد سید اسعد ہوریں اس تناظر بچ اسطراں رقمطراز ہین۔

"حمید کی شخصیت کے بہت سے نمایاں پہلو ہیں۔ وہ حُسن پرست ہے اور شاشقانہ مزاج رکھتا ہے۔ وہ خود کہتا ہے کہ محبت میرے رگ و پے میں سُمندر کی طرح موجذن ہے۔"

محبت کامران دی شاعری دا اہم ماخذ تہ محور ہے۔ اس تناظر بچ اُنہاں دیاں نظماں "تھوڑا جھیا" میں بھی مُجت کرساں جی 'i love you' وغیرہ شامل ہین۔ نظم "تھوڑا جھیا" دا ایہہ شعر قابل توجہ ہے۔

اج اوہ نخرے وی تے بہوں زیادہ کرنے لگے
اوہ جس کولوں میں منگیا سی پیار تھوڑا جھیا

حمید دی محبت دا انجام کدے کدے حسرتاں تہ ارماناں دی شکل بچ دسدا ہے۔ ایہہ ارمان تہ حسرتاں اُنہاں دی شاعری کو ہک مخصوص آہنگ دیندیاں ہین۔ اس حوالے نال نظم "شکوہ" "تو نہیں لبھا" وغیرہ قابل ذکر ہین۔

میں اک واری بدھا سایو کچا سا یا پکا سا
ہُن رشتے نے اِس تہاغے کی میں تروڑی تروڑی ہٹی ایس

کامران دیاں نظماں تھیں وطن دے پیار دی خوشبو بھی ایندی ہے۔ معاشرے بچ پھیلی نفرت تہ خودغرضی دا اظہار بھی دکھنے کو ملدا ہے، نالے

اخلاقیات دا درس بھی۔ کدے کدے اُنہاں دی سوچ لمیاں ڈاریاں مار کے سرحداں دے پار پہنچ گیندی ہے۔ غرض اُنہاں سُن اپنی نظماں دے ذریعے زندگی نال جُڑے مختلف موضوعات کو بیان کرنے دی کوشش کیتی ہے۔ مگر اُنہاں کو اتنی خوبصورتی نال بیان نہیں کر سکے۔

زیرِ نظر مجموعے بچ صرف پنج غزلاں شامل ہین۔ غزلاں بچ محبوب دا سراپا بے وفائی، احساس محرومی، رنج والم، حسرتاں تہ ارماناں دے نال نال سماجی موضوعات بھی لبھدے ہین۔

اُدوں اوس وی پھولیر شرمانی
اوجدوں پانی سٹنے بالیں اُپر

صفہ نمبر ۹۷ اُتے درج غزل دے صرف ۱۳ اشعار ہین۔ ہور سارے محبوب دے ناں ہین۔ صفہ نمبر ۹۸ اُتے درج غزل نکی بحر دی ہے۔ اس غزل بچ شاعر سُن اپنے جذبات تہ احساسات کو شعراں بچ ڈھالنے دی کامیاب کوشش کیتی ہے۔

فرتوں وی جینے ناں مزا ایسی
توں دوئے نے دُکھ وی ٹھوائی دیکھ

کامران دا اصل میدان نظم ہے۔ اس وجہ تھیں اُنہاں دیاں غزلاں بچ گہرائی تہ رمزیت کہٹ ہے۔ ایہہ شاعری سطحی دسدی ہے۔ بچ ساریاں فنی کوتاہیاں دکھنے کو ملدی ہین۔ اس مجموعے بچ چھ (۶) قطعات شامل ہین۔ جنہاں بچ شاعر سُن موثر انداز بچ اظہار خیال کیتا ہے۔ حمید کامران دی شاعری بارے لیاقت علی خان ہوریں لکھدیں ہین۔

۱۔ خوشیاں سانویں رکھ صفحہ ۲۱

شاعر نے پہاڑی زبان کے لیئے ایک نادر تحفہ دیا ہے۔ ٹھیٹھ پہاڑی زبان استعمال کیتی ہے۔ تخیل کی شاعری..... بحر و وزن میں فرق ہو تو میں کہہ نہیں سکتا....... کچھ بھی ہو بہر حال یہ ایک عمدہ کاوش ہے۔[1]

کامران دی شاعری پڑھ کے اُس پار دی پہاڑی شاعری دا کجھ نہ کجھ اندازہ ہو گیندا اہے۔ کتاب دے شروع بچ پیش کیتے گئے تبصریاں بچ کامران دی فنکاری دی تعریف کیتی ہے۔ راقم اُس پار دی پہاڑی شاعری تھیں واقف نیہہ صرف مذکورہ مجموعہ ہی پڑھنے دا موقع ملیا ہے۔ زیر نظر مجموعے بارے کوئی تنقیدی جائزہ بھی نیہہ پڑھیا۔ مجموعے بچ شامل تبصرے پڑھ کے پتہ لگدا ہے کامران میر پور دا نمائندہ شاعر ہے ہور سچ مچ اگر کامران اپنے علاقے دا نمائندہ شاعر ہے تاں اندازہ ہو سکدا اہے کہ اُس علاقے دی پہاڑی شاعری دا معیار کے ہے۔ اس مجموعے بچ بہر حال ہک فنکار دا فن ہے ہور اس دے پیش نظر ضروری نیہہ کہ پار دی شاعری بارے کوئی حتمی رائے قائم ہو سکے۔ ہاں اتنا آکھ سکدے ہاں کہ مذکورہ مجموعہ پڑھ کے اُس پختگی دا احساس نیہہ ہوندا جہڑی اِس پار دی شاعری بچ آ گئی ہے۔

☆

[1] خوشیاں سانویں رکھ صفحہ ۱۴

حصّہ سوم

☆

کُجھ پہاڑی شعراء

پرویز مانوسؔ دی غزل گوئی

(ہک مُختصر جائیزہ)

کسے بھی قوم دی ترقی بچ نوجواناں دااہم کردار ہوندا ہے، ایہہ ہک تسلیم شُدہ حقیقت ہے۔ جس قوم دے نوجوان شعوری طور اُتے جاگ کے اپنی قوم دی ترقی بارے سوچن اُس قوم دا مُستقبل نہیر یاں بچ نیہہ ڈُب سکدا۔ علاّمہ اقبالؒ ہوراں اِس تناظر بچ کے خوب آکھیا ہے۔

مُحبت مجھے اُن جوانوں سے ہے
ستاروں پہ جوڈالتے ہیں کمند

کسے بھی قوم دا سیاسی، سماجی، معاشی یا ادبی میدان ہوئے،۔ ذہین ترین نوجواناں دے جذبہ ایثار ومُحبت تہ محنت تھیں بغیر متحرک تہ روشن نیہہ ہوسکدا۔ جتھے تک پہاڑی قوم دا تعلّق ہے اِس قوم دی سماجی، سیاسی تہ ادبی بیداری دی تحریک بچ نوجواناں دا کردار پُر اثر رہیا ہے۔ ہور اپنے اپنے دور بچ اُنہاں ہر طراں دیاں قُربانیاں دے کے اپنی قوم دی ترقی دے خواب کو شرمندہ تعبیر کرنے دی کوشش کیتی ہے۔ پہاڑی قوم دی ترقی بچ نوجواناں دے کردار دے ہک پاسے اگراج دے پہاڑی ادب دی گل کراں تاں مچ سارے نوجوان اِس تعلّق نال اگے اگے وسدے ہین۔ پرویز مانوس ہک ایسے ہی نوجوان داناں

ہے۔ جس سُن پہاڑی نظم ونثر دے شعبیاں بچ بڑا ناں کُمایا ہے۔اج توڑی مانوس ہوراں دا قلم رواں دواں ہے۔ ہُن توڑی جھڑیاں کتاباں اُنہاں دے قلم تھیں نکل کے ریاست دے ادب دی جھولی بچ پیاں ہن اُندی فہرست اِس طراں ہے۔

ا:-فریاد (پہاڑی ناول)
۲:-چھریٹھاں (افسانوی مجموعہ)
۳:-چن ماما (بچیاں واسطے کہانیاں دا مجموعہ)
۴:-اگ نے پہاڑ (پہاڑی شعری مجموعہ)
۵:-بیتے لمحوں کی سوغاتیں (اُردو شعری مجموعہ)
٦:-شکارے کی موت (افسانوی مجموعہ اُردو)
۷:-موسم اُڑان کا (اُردو شعری مجموعہ)
۸:-چاند لمس گلاب۔
۹:-اوج خیال۔

پرویز مانوس ہوریں اُچے درجے دے کہانی کار، شاعر تہ محقق ہین۔ اوہ پہاڑی دے انعام یافتہ لکھاری ہین۔ اُنہاں دی ادبی خدمات دے اعتراف بچ ریاستی کلچرل اکیڈمی سُن اُنہاں دی کتاب ''چن ماما'' کو بہترین کتاب دا اعزاز دِتا ہے۔ پرویز مانوس ہوراں دی نثری خدمات دے ہک پاسے میں اُنہاں دی غزل بارے کُجھ تبصرہ کرنے دی کوشش کرساں۔ کافی کاوش ہور اسرار دے بعد بھی مانوس ہوراں دا شعری مجموعہ ''اگ نے پہاڑ، راقم کو نہ لبھ سکیا۔ اِس واسطے شیرازہ پہاڑی دے تناظر بچ اُنہاں دی غزل گوئی بارے کُجھ گلاں کرنے دا ارادہ ہے۔

مانوس ہوریں پہاڑی زبان دے ایسے غزل گو شاعر ہین۔ جنہاں دا کلام قدر دی نظر نال ڈِٹھا جُلدا اہے۔

اُنہاں دا تخیل بھی اُچے درجے دا ہے۔ ہور فن تھیں بھی واقفیت رکھدے ہین۔ اُنہاں دیاں غزلاں پہاڑی زبان دی بہترین غزلاں بچ شُمار ہوندیاں ہین۔ پرویز مانوس ہوریں، روایتی غزل دی قید تھیں کافی حد تک آزاد دسدے ہین۔ نویں نو کیلے مضامین اُنہاں دیاں غزلاں دے خاص وصف ہین۔ اوہ تقلید دی روش تھیں دور رہ کے اپنے رستے خود ڈھونڈ کہندے ہین۔

ماہڑے ہُنر کی نہ ازماؤ میں تہ دریا ہاں
جدھر بھی مُڑ ساں گا رستے ہزار کڈھساں گا

مضامین بچ جدیدیت، انداز بیان تہ مُختلف تراکیب دے استعمال دے لحاظ نال اُنہاں دیاں غزلاں اُردو دیاں چنگیاں غزلاں دے نیڑے تیڑے ہین۔ مرزا غالب ہوراں سُن اپنے چار چوفیری شاعرانہ نظر مار کے آکھیا آسا۔

بازیچۂ اطفال ہے دُنیا میرے آگے
ہوتا ہے شب و روز تماشہ میرے آگے

غالب جتھے اِس تماشے کو دوروں دوروں دِکھ کے اُس اُتے اندروں ہی اندروں ہسدے آسے۔ مانوس ہوریں دُنیا کو تماشہ دسنے دی کوشش کردے ہین۔ ہور پانیے بچ اگ بالنے دا ارادہ کردے ہین۔

بجاو تاڑیاں نکیو کہ اپنے جادو سنگ
ہونیں میں برف چوں تھکھدا انگار کڈساں گا

ایہہ ہِک اِسی کیفیت ہے جس کو بیان کرنا ہر کسے دے وس دی گل نیہہ۔ مانوس ہوراں دیاں غزلاں بچ ہِک انقلابی کیفیت دِسدی ہے۔ اوہ نویں حوصلے تہ نویں

عزم نال نویں منزلاں دی تلاش وچ رہندے ہین۔ پرویز مانوس دیاں غزلاں اُتے اُردو غزل دی گہری چھاپ دِسدی ہے۔ مانوس ہوریں اَج دے حالات تھیں باخبر ہین۔ اپنے چار چوفیری دِکھ کے جو کُجھ محسوس کردے ہین۔ اُس نال اُنہاں دے اندر دا شاعر جاگ گیندا ہے۔ اوہ موجودہ دور دے انسان دے مادہ پرست ذہن، خودغرضی تہ بے دردی اُتے چُپ چاپ نیہہ رہندے۔

خون انساناں نا راہ وچ ڈھول کے
فِروی اُچا ایہہ بشر ہے کے کراں

اُنہاں دا اندازِ بیان بڑا موثر ہے ہور اُنہاں دی گل دِلے اُتے اثر کردی ہے۔

لاشاں تکی ہنسنا ہیں توں
پتھر دِل نیہہ ہوندے سارے

مانوس ہوراں دیاں غزلاں وچ عشق دا وسیع تہ عریض سُمندر چھلیاں ماردا ہے۔ اوہ اکھاں بند کر کے عشق دے ڈوہنگے سُمندر وچ چھال نیہہ ماردے۔ بلکہ اِس مختصر حیاتی وچ عشق دی دی تکمیل ناممکن سمجھدے ہین۔ حقیقت بھی ایہہ ہی ہے کہ عشق دی عُمر حیاتی تھیں وچ لمی ہے۔

عشق ہِک لمّا سفر ہے کے کراں
زندگی بھی مختصر ہے کے کراں

عشق ہِک انمول جذبہ ہے جسدا متبادل زر نیہہ ہوسکدا۔ عشق دا تعلق دِل نال ہے۔ لوک دولت تہ لُٹا سکدے ہین۔ مگر عشق وچ کے قُربان کرنا ہے۔ ایہہ گل صرف پھور تہ پتنگے جاندے ہین۔ شاعر اِس تناظر وچ اِس طراں آکھدا ہے۔

پھر پھر بُکاں لُٹانے ہو دولت
کدے عشق وچ کُجھ لُٹاؤ تاں مناں

مانوس صاحب دیاں غزلاں اُتے سرسری نظر مارنے نال پتہ لگدا ہے کہ غزل بچ اُنہاں سُن مُختلف صنعتاں دا استعمال بڑی کامیابی نال کیتا ہے۔ اُنہاں دیاں غزلاں بچ تشبیہ، استعارہ تہ تلمیحات دا استعمال بڑی خوبصورتی نال کیتا ہے۔

اوہ ہی بناسی گا تاریخ مہینوال ہاروں
جھڑا اج لہو نے دریا کی پار کرسی گا

اوہ چن بستی ناباسی ہے میں دھرتی نا اِک ذرہ ہاں
ہتھ لان تکر اُس کی پہاڑا اوقات ناہر پل ہوئی جانا

شاعر سُن اِس حیاتی دے صبح وشام، تہپ چھاں کو بیان کرنے دے نال نال اِس ناپائیدار حیاتی دی کچی تند دا ذکر بھی کیتا ہے۔

چھوڑ کے محلاں نی دُنیا کنڈاں اُپر سونا پیسی

مانوس صاحب جئے کہنہ مشق شاعر دی شاعرانہ عظمت دا اعتراف ہک مختصر مضمون بچ ممکن نیہہ۔ بلکہ ہک نِکی جئی کوشش ہے۔ مضمون دے آخر اُتے اُنہاں دی شاعرانہ عظمت بارے جناب غُلام حیدر ندیم ہوراں دا ایہہ اقتباس پیش ہے۔

"پرویز صاحب ہک قلمکار دی حیثیت بچ پہاڑی قوم دے مقبول تہ معتبر ادیب ہین۔ اُنہاں کو پہاڑی دا ہک بُلند پایہ مُصنف ہونے دا اعزاز حاصل ہے۔ پرویز دا ہک ساتھ افسانہ نگار، شاعر تہ مقالہ نگار ہونا ہی ہک اُچا ادیب ہونے دا ثبوت ہے۔ اُنہاں دیاں مچ ساریاں کتاباں پہاڑی شاعری تہ افسانیاں دے روپ بچ اکثر پہاڑی لوکاں دے ہتھاں بچ پھر دیاں دِکھیاں [1]
اس مضمون کو ختم کرنے تھیں پہلاں مانوس ہوراں دے دو شعر جتھاں تھیں

[1] بہیڑا اس صفحہ ۱۱۶

مانوس صاحب دے اُچے تخیل دا اندازہ ہوسکدا ہے۔

غرور اپنے پراں پر ہے جس پرندے کی
اُسے نے اگے تُس اُچی اُڑان رکھ چھوڑو

ہے پہانویں بڈھا اوہ بوٹا تو اہڑے بہڑے نا
سمھال اپنے بُزرگاں نی شان رکھ چھوڑو

مقبول ساحلؔ دی شاعری

ہک جائیزہ

محمد مقبول ساحلؔ ہوراں داناں پہاڑی دے سجرے ادب بچ کسے تعارف دا محتاج نہیہ۔ ساحلؔ صاحب ہک بے باک صحافی، کہنہ مشق شاعر تہ ادیب داناں ہے۔ ساحلؔ صاحب دے قلم تھیں اُردو تہ پہاڑی زبان بچ قابلِ قدر کتاباں نکلیاں ہین۔ ہور ایہہ سلسلہ تیز رفتاری نال جاری ہے۔ ساحلؔ صاحب دا اصلی ناں محمد مقبول کھوکھو ہے۔ اُنہاں دا تعلق صحت افزاء مقام کوکرناگ دے ہک گراں اڑحال نال ہے۔ پہاڑی دے عصرِ حاضر دے نوجوان لکھاریاں بچ ساحلؔ صاحب دی ہک منفرد شناخت ہے۔ ساحلؔ صاحب ہک انقلابی شاعر ہین۔ ہک حقیقت پسند کہانی کار تہ بے باک صحافی ہین۔

جتھے تک اُنہاں دی پہاڑی شاعری دا تعلق ہے اِس سلسلے بچ اُنہاں جملہ اصناف بچ طبع آزمائی کیتی ہے۔ اوہ خوبصورت گیت، پُرمعنی نظماں، وبصورت غزلاں تہ لغتاں نال پہاڑی شعری ادب بچ لگاتار اضافہ کرر ہے ہین۔

انسانی ذہن ہک کارِ گا خیال ہوندا ہے۔ جس بچ ہزاراں ایسے نازک لطیف تہ پیچیدہ خیال پیدا ہوندا ے ہین جنہاں کو ادا کرنے دی لفظاں دی طاقت نیہہ ہوندی مگر فن کار کو اگر زبان اُتے عبور حاصل ہوے تاں اوہ کسے نہ کسے انداز بچ

انہاں کو ادا کرہی چھوڑ دے۔ مقبول ساحل ہک ایسا فن کار ہے جہڑا اپنے ذہین دے اندر اُٹھنے والے طوفان کو خوبصورت شعراں دی شکل دے چھوڑ دا ہے۔

سب تھیں پہلاں ساحلؔ صاحب دی نعتیہ شاعری اُتے اگر سرسری نظر دوڑاواں تے پتہ لگدا ہے کہ اُنہاں دی لکھیاں نعتاں بچ سوز و گذار تہ تڑف نظر ایندی ہے۔ اوہ نعت دے جملہ آداب تھیں چنگی طراں واقف ہین۔ ہور اظہار خیال دا با ادب طریقہ جاندے ہین۔ اسدے نال نال اوہ فنی تقاضاں کو بھی سمجھدے ہین۔

دشوار مدینے دے رستے، گلزار مدینے دے کوچے
اِک وار خُدا یا دس سبھاں کو، ہک وار مدینے دے کوچے
دِل دردِ فراق دے عالم بچ رو رو فریاداں کردا ہے
اِس پار میں بس بے بس بے چارہ اُس پار مدینے دے کوچے

غزل گوئی بچ ساحلؔ ہوراں دا اپنا ایک الگ مقام ہے۔ شیریں الفاظ دلکش ترکیباں تہ مترنم بحراں اُنہاں دی غزل گوئی دے خاص اوصاف ہین۔ اُنہاں دی غزل بچ روایتی تہ جدید رنگ دوئے نظر ایندے ہین۔

ٹھنڈے بھر کے ہو کے اوہ سمٹے شرمائے سن
اپنے آپ کو دتے تہوکھے کتنے موقعے آئے سن
ہتھاں بچ پھلاں دی چادر، اکھیاں بچ سن اتھروں بھی
ماہڑے مرنے پچھے ساحلؔ اوہ کتنے پچھتائے سن

شاعر کوئی بھی ہوئے زندگی بچ پیش اینے والا ہر نکا واقعہ تہ تجربہ اُسدے دل اُتے اثر کردا ہے۔ ہور کسے شعر دی بُنیاد بن گیندا ہے۔ کنڈیاں دیا چھو بھاں تہ پُھلاں دے سائے تھیں گُزر کے ہک محصوص کیفیت شعر بن کے کاغذ دے سینے

اُتے رقم ہو گیندی ہے۔

محل سی بڑا فروی ڈیرا نہ ہویا
میرا اپنا ہو کے وی میرا نہ ہویا
نہایت عقیدت سی اُس کو وی میری
میرے در تے ہک جسدا پھیرا نہ ہویا

گیت نگاری دے ضمن بچ بھی ساحلؔ ہوراں دی اپنی الگ جگہ ہے۔ اُنہاں دے گیت بڑے رسیلے نہ پُر معنی ہوندے ہین۔ گیتاں بچ موسیقیت معنویت، تہ رمزیت نظر ایندی ہے۔ زندگی دا راز حیاتی دی ناپائیداری دا تذکرہ بھی گیتاں بچ لبھ گیندا ہے۔ ہک مثال:۔

رات انھیری جان اکیلی، دور سجن دا ڈیرا ہے
رستہ اوکھاں کہلیاں ٹُرنا، پینڈا سخت بہتیرا ہے
جنگل جنگل صحرا، صحرا اپنی جان بچانی ہے
اُس پیارے محبوب دی خاطر ایہہ جان جوانی ہے
اُس دی دُنیا ابدی دُنیا ایہہ ہک رین بسیرا ہے
رات انھیری جان اکیلی، دور سجن دا ڈیرا ہے

ساحل ہوراں دی شاعری دے کئی رنگ ہین۔ اُنہاں سُن زندگی دے نال جُڑے دے مختلف موضوعات کو شعراں دا جامعہ لوالیا ہے۔ زمانے دے حالات ذاتی جذبات تہ احساسات پُرکیف انداز بچ بیان کیتے ہین۔ مناظر قدرت دی عکاسی تہ وطن دی محبت اُنہاں دی شاعری دے اہم موضوعات ہین۔

ساحل ہوریں ہر صنف بچ کامیاب طبع آزمائی کرنے دی صلاحیت رکھدے ہین۔ مگر اُنہاں سُن نظم خاص کر آزاد نظم بچ بڑی کامیابی نال اپنا تخلیقی سفر جاری

کھیا ہے۔ حیاتی دی کشمکش کو نظم ''مسافر'' بچ اس طرح بیان کردے ہین۔
ماہڑے وانگو ہوروی ہوسن لکھاں سفر تھیں ہارے مسافر
درد دے مارے مسافر دو گھڑی دے چین وسکھ کو لوڑ دے
جستجوئے زندگی بچ دوڑ دے

اِس نظم دے مطالعے تھیں ایہہ بخوبی اندازہ ہوسکدا ہے کہ ساحلؔ ہور کس درجہ حیاتی دے مختلف رنگاں کو شاعرانہ نظر نال دِکھ سکدے ہین۔ ہور اِس دا اظہار کتنے پرسوز انداز بچ کردے ہین کہ قاری سوچ دے سمندر بچ ڈُب گیندا ہے۔

حیاتی دی بے ثباتی کو شاعرُسن اکثر نظماں بچ موضوع بنایا ہے۔ زندگی دے تہو کھیاں فریباں کو بڑے فنکارانہ انداز ہ بچ بیان کیتا ہے۔ نظم ''سکھی'' دے ایہہ بند ملاخط فرماؤ:-

ہر راہی وانگوں میں بھی ہاں اِس رستے تھیں انجان سکھی
ہِک قبر دا کالا اندھیارا ہِک نازک ماہڑی جان سکھی
کے اسدی تمنا ہور حسرت، کے اِس دے اُجڑنے داغم ہے
ایہہ کہر ہےَ کسے کہر والے دا میں دو پل دا مہمان سکھی

ساحلؔ صاحب دے شعری کلام دا کوئی مکمل مجموعہ راقم دی نظر تھیں نہیں گُزریا۔ اِس واسطے اُنہاں دے کلام اُتے ایہہ مختصر بحث ''شیرازہ پہاڑی'' بچ شامل اُنہاں دے شعری کلام کو ڈھونڈ کے اُس دے مطالعے تھیں بعد کیتی گئی ہے۔ اِس سلسلے بچ مُج ساریاں کوتاہیاں کمیاں راقم تھیں ہویاں ہوسن۔ اُمید ہے کہ محققین حضرات ماہڑیاں خامیاں کو پرکھ کے اِس سلسلے بچ ضروری تصیح بھی

کرسن۔ کسے بھی فنکار دے ذہن دیاں گُتھاں تک رسائی حاصل کرنا عام آدمی دے وس دی گل نیہہ ہوندی۔ تخلیق کار خود ہی جاندا ہے کہ تخلیق دی وجہ محرک کھڑے ہین۔

ساحل صاحب بحر حال نویں نسل دے ترجمان پہاڑی شاعر ہین جنہاں دے قلم تھیں قابل قدر چیزاں پہاڑی ادب کو مل رہیا ہین۔ شائد میں اُنہاں کو پوری طراں نہ سمجھ سکیاں ہواں۔ آخر تے اُنہاں دی نظم ''اجنبی'' تُسان دی نظر کر کے فیصلہ تُساں دے ہتھ چھوڑساں۔

اپنے دل تے روح دے
کُھلے ڈُھلے شفاف آئینے بچ
نیواں ہو کے دِکھداہاں تہ
ہک اجنبی مگر..........
حسین وجمیل قدِ آدم سنگ
ملاقات ہوندی ہے.....
کون ہے اوہ؟

☆

علاقہ سنمبل بالا، سرفراؤ دے
گمنام شاعر

وادی کشمیر دے تقریباً ہر علاقے وچ پہاڑی لوکاں دا وجود ہے۔ اُنہاں لوکاں اِس خوبصورت وادی دے چپے چپے دے حُسن کو نیڑے تھیں ڈِٹھا ہے۔ پہاڑی لوکاں سُن زمانے دے سِتم سہہ کے موساں دے سیاپے جھل کے، حالات دی سختی کو برداشت کر کے اُچے اُچے شنگراں دا گھماہنڈ قبول کیتا ہے ہور طفرت دے نیڑے ہو کے بڑے نزدیک تھیں اِس دا مشاہدہ کیتا ہے۔ فطرت دی قربت وچ رہنے دی وجہ تھیں پہاڑی لوکاں دے ذہن وچ ہک سادگی تہ پاکیزگی ایندی رہندی ہے۔ ایہہ سلسلہ ذوق سلیم تے اعلیٰ تخیل دے مقام تک پہنچ گیندا ہے۔ گویا شعروادب انہاں دی روایت رہی ہے۔ سیف الملوک دا ترنم اُنہاں دی شناخت ہے۔ اِس طراں آکھ سکدے ہاں کہ شعر شناسی تہ شعر گوئی اساں دی ثقافت دا ہک جُزلا فانی ہے۔

پہاڑی شاعری دی مجموعی صورت حال راقم دا موجوع نیہہ۔ علاقہ سنمبل،

سرفراؤ دے کجھ پہاڑی شعراء دا تذکرہ کرنا مقصود ہے۔ سرفراؤ اے دا گراں ضلع گاندربل دی کنگن تحصیل بچ واقع ہے۔ اِس گراں بچ پہاڑیاں دی کافی آبادی ہے۔ تقریباً دوسو گھر پہاڑیاں دے ہین۔ جھڑے گراں دی مجموعی آبادی دے تقریباً چالی فی صد حصّے دے برابر ہین۔ شعراء ادب دے لحاظ نال اُتھے کجھ بزرگ گُزرے ہین جنہاں کافی حد شعروادب نال وابستگی رکھی ہے۔ مگر ایہہ سارے حوصلہ افزائی تہ پزیرائی تھیں محروم رہے۔ جس دی خاص وجہ ایہہ ہے کہ اُنہاں سُن کدے بھی شُہرت دا طمعہ نیہہ کیتا ہور گُمنام ادبی حیثیت کوترجیح دتی۔ کجھ بزرگ شعراء دا ذکر جھڑے ہُن اساں دے درمیان نیہہ رہے حسبِ ذیل ہے۔

مولوی عبدالخالق مرحوم: مولوی صاحب دی پیدائش ۱۹۰۰ء دے لگ بھگ اُس وقت دے صوبہ سرحد ہزارہ بچ ہوئی۔ اوہ ہک علمی گھرانے بچ پیر سیف اللہ ہوراں دے گھر پیدا ہوئے۔ جھڑے نقشبندیہ قادریہ سلسلے نال منسلک آسے۔ ایہہ سلسلہ مولوی صاحب ہوراں بھی برقرار رکھیا۔ مولوی صاحب ہوراں اپنی ابتدائی تعلیم اپنے والد صاحب تھیں حاصل کیتی۔ درس وتدریس دا جھڑا سلسلہ اُنہاں دے آباواجداد ہوراں شروع کیتا دا آسا مولوی صاحب ہوراں بھی اُس تھین فیض حاصل کیتا۔ ہور بعد بچ آپ بھی اِس سلسلے نال جُڑ گئے۔

مولوی صاحب ہوراں عربی، فارسی بچ رائج اِعلوم حاصل کیتے۔ اسلامی

فقہ تہ صرف ونحو بچ مہارت حاصل کیتی۔ اُنہاں سن درس وتدریس تہ کھیتی باڑی کو ذریعہ معاش بنایا۔ بعد بچ تجارت دا پیشہ بھی اختیار کیتا ہور کراچی شہر بچ دُکانداری کیتی۔ اُنہاں سن تحریک آزادی ہند دے اُتار چڑھاؤ اپنیاں اکھیاں ڈٹھے۔ وادی کشمیر دی خوبصورتی دے قصے جدوں اُنہاں سن اپنے وطن بچ سُنیں تہ اِس تھیں متاثر ہو کے اوہ کشمیر آ گئے ہور فر اِتھی دے ہو کے رہ گئے۔ اُنہاں دی گھر والی تہ بچیاں اُنہاں نال آئے۔ اِتھے آ کے اُنہاں دوا نکاح بھی کیتا۔ آخر کاراسی وادی دی مٹی بچ اُنہاں دی آخری آرام گاہ بنی۔ ستمبر ۱۹۹۹ء بچ اوہ خالقِ حقیقی نال پچھ ملے۔

شعروشاعری دا شُغل بچپن تھیں ہی اُنہاں دے نال رہیا۔ اُنہاں دے مطابق اُنہاں کو راتیں خوابے بچ کوئی آ کے شعر سُنا چھڑدا آسا۔ سویرے اوہ اُنہاں شعراں کو تحریر کر کہندے آسے۔ اُس زمانے بچ شعروشاعری دیاں محفلاں لگدیاں آسیاں۔ عام طور اُتے بیت بازی دے مقابلے لگدے آسے۔ اُس زمانے بچ ۱۹۳۰ء دے آس پاس سی حرفیاں بیتاں تہ چار بیتے لکھنے دا رواج آسا۔ مولوی صاحب دی ابتدائی شاعری دے نمونے دستیاب نہیں ہو سکے۔ اوہ ساریاں لکھتاں اوہ اپنے وطن بچ چھوڑ آئے آسے۔ کُجھ تحریراں راقم دے ہتھ لگ گیاں ہین۔ جنھاں کو انشااللہ جلدی ہی ہک رسالے دی شکل بچ چھاپنے تھیں بعد قارئین تک پہچایا جُلسی۔

اُنہاں دی ابتدائی شاعری بچ عام معاملات ہو سکدے ہین۔ مگر دستیاب کلام بچ کوئی آفاقی تہ لافانی موضوع دسدا ہے۔ او ہک ایسی شے دی تلاش بچ رہندے ہین جسدا اکھیاں نال دیدار ریہہ ہو سکدا ابلکہ خواب وخیال دی دُنیا بچ لشکار مار کے عاشق دا دل تڑفا چھوڑ دی ہے۔

ے دل دے کے نال بہانے اوہ ہو بیٹھے بیگانے
پنجرہ کیتا ویران دس کے زُلفاں دا چمکار
بے گانے اوہ ضرور ماہڑیاں چشماں کولوں دور
لشک مار جاندے ظہور
ہے نیڑے اُس دا ڈیرا پینڈا الکھ کویاں دا سارا
پئے دس جاندے چمکار

شاعر موصوف دی دستیاب شاعری دی شروعات ربِ کائینات دی صفت نال ہوندی ہے۔

ایہہ صفت ہے لامکاں دی　　　اُس بہت سخی رحمن دی

موصوف دی شاعری وعظ ونصیحت دی شاعری ہے۔ اِس سلسلے وچ ساریاں طویل نظماں لبھدیاں ہین۔

۱۲ اگست ۱۹۴۲ء کو لکھی گئی ہک طویل نظم ''بے نمازی'' دے کجھ اشعار

بے نمازی مندی مرض ہے وچ اُلٹی اِس دی غرض ہے
گل سُن توں ماہڑی مرض ہے
اوہ کردا ایہہ خیال کہ دوزخ تپ کے ہویا لال ہے
بے نماز دا مندا حال ہے

دُنیا دی ناپائیداری اُنہاں دی شاعری دا خاص موضوع ہے۔ اِس سلسلے وچ اُنہاں سُن وچ ساریاں وسیع نظماں لکھیا ہین۔ اُنہاں نظماں وچ واعظانہ انداز وچ حیاتی دی بے ثباتی کو بیان کیتا ہے۔

دُنیاداری وار ہے ایہہ ہر ہکی تے ایندی ہے
کوڑا اسنسار ہے وچ راہ دے سٹ کے جاندی ہے

دُنیاداری وار ہے دُنیا ہے مثال چھنگ دی
کئی عاجز تہ امیر کئی ہر کئی توں لہنگ دی ہے
جھڑے ہو گئے فقیر پئی طرف اُنہاں دے تہنگ دی
ایہہ ہے بوئے دی جال کئی لکھاں کو پھساندی ہے
دُنیا دی بے ثباتی تہ مکروفریب دا ذکر کر دیاں ہویاں اُنہاں سُن قرآن و حدیث دے حوالے نال مثالاں پیش کیتیاں ہین۔ اِس سلسلے بچ اُنہاں سُن قرآنی الفاظ دا استعمال جگہ جگہ کیتا ہے۔

۲۵ فروری ۱۹۴۲ء کو تحریر کردہ نظم ''عنکبوت دی جال ہے دُنیا'' مثالاں پیش ہین۔

عنکبوت دی جال ہے دُنیا دُنیا ایہہ مثال خواب ہوسی
فِاذنشقتِ السماء فکانت کہیا رب نے بہت خراب ہوسی
وَردَۃً کا لدھان تون جانی ایہہ ہی باب ہوسی
اُڈ جاسن پہاڑ تہ دُنیا ایونیں چالے چاندی ہے۔

اِس قسم دیاں مثالاں اُنہاں د شاعری بچ جگہ جگہ مل سکدیاں ہین۔ بجھارتاں لوک ادب دا قابلِ قدر حصّہ ہین۔ مگر کدے کدے شاعراں سُن بھی اُنہاں کو خوبصورت شعراں دا روپ دتا ہے۔ قدیم اُردو شاعری بچ حضرت امیر خسرو دہلویؒ ہوراں دیاں بجھارتاں خاص مقام رکھدیاں ہین۔ ''بوجھ پہیلیاں'' کلام امیر خسرو دہلویؒ دی رونق ہین۔ بحر حال مولوی صاحب ہوراں سُن پہاڑی بچ مکمل سانچیان بچ ڈھال کے بجھارتاں لکھیاں ہین۔

قلم دی اہمیت، بناوٹ تہ افادیت کو اِس بجھارت بچ سوالیہ انداز بچ پیش کیتا ہے۔

شاعر دے جواب؟ ہک چیز بڑی نرالی
اوہ ٹُردی ہے پیادی تتاں گھوڑیاں دی سواری
ہے مُنڈھ قدیم دی زندگی جئیاں چیناں دی میناری
بادشاہ بھی حکم مندے غالب ہے بڑے سلطان اُتے

شاعر مذکورہ دے کالم بچ اُردو دی ہک غزل بھی لکھی ہے جس دے دو اشعار پیش خدمت ہین۔

اگر میں کاش لیلیٰ کے گلے کا ہار ہو جاتا
زمانے بھر کی نظروں میں کھٹکتا خار ہو جاتا
مجھے معلوم ہوتا جو نہیں ہوتی وفا تجھ سے
تو کب میں ہجر و فرقت سے جگر افگار ہو جاتا

زندگی دے آخری ایام بچ مولوی صاحب دی زبان اُتے ایہہ اشعار ہوندے آسے جنہاں کو اوہ سرگی دے ویلے بڑے ترنم نال بولدے آسے۔ اُنہاں تحریر کیتا ہے کہ ایہہ اشعار اُنہاں سُن خواب دی حالت بچ اپنے والد پیر سیف اللہ ہوراں دی زبانی سُنیں ہین۔

جاگ دِلا کر ہوش شتابی ہک دن قبرے جانا
جس بچ فرش فروش نہ کوئی نہ کوئی پلگ ٹھگانہ
ایہہ دُنیا پردیس مسافر چھوٹھا ٹھکانہ تیرا
ہک دن مرنا قبریں جاناں فر نہ دُنیا پھیرا
ایہہ دُنیا ہے کھیڈ ویرانی آخر ہک دن جانا
کر کر یاد بُلاسن پیارے دُنیا فر نہ آنا

سرفراؤ دے گران بچ ہک عالم تہ شاعر سید منور شاہ صاحب گزرے ہین۔

اُنہاں شاعری بھی کیتی ہے مگر کلام دے نمونے دستیاب نیہہ ہو سکے۔ سید بشیر حسین قاصد صاحب ہوراں پہاڑی دے سلسلے بچ کسے حد تک کم کیتا ہے۔ اوہ مولوی منور شاہ صاحب دے فرزند آسے۔ اُنہاں پہاڑی بچ سی حرفیاں، بیتاں، گیت تہ غزلاں لکھیا ہین۔ پہاڑی زبان دا ادب کو اُنہاں تھیں کافی اُمیداں آسیاں مگر موصوف مارچ ۲۰۱۳ءبچ انتقال کر گیئے۔

محمد اسماعیل قریشی (خادم) دا تعلق سمبل گراں نال آسا۔ اوہ پہاڑی تہ گوجری دے مزاحیہ شاعر آسے۔ اوہ لفظاں دی تک بندی خوب جاندے آسے نہ کہ شاعری دا فن۔ اُنہان دی سب تھیں بڑی کمزوری ایہہ رہی کہ اوہ لکھنا پڑھنا نہ جاندے آسے۔ اِس وجہ تھیں اُنہاں دا کلام ضائع ہو گیا۔ اُنہان سُن بے شمار قصیدے تہ بیتاں لکھیاں۔ ہجو گوئی اُن دا خاص وصف آسا۔ مرزا محمد رفیع سودا ہوراں نالوں کسے کو معاف نہ کردے آسے۔ درویش طبیعت انسان ہونے دی وجہ تھیں اُنہاں دی شاعری بچ صوفیانہ رنگ لبھدا آسا۔ وعظ نصیحت نال بھرے اشعار بھی آکھدے آسے۔

نوجواں شُعراء ا۔ محمد رفیق زخمی :- زخمی صاحب دے والد دا ناں عبدالعزیز قریشی آسا۔ اُنہاں دے آباؤ اجداد پتھراں دے کاریگر آسے۔ ہور جندراں (کھراٹاں) دے مشہور مستری آسے۔ زخمی ہوراں سُن ابتدائی تعلیم تھیں بعد اپنے روایتی پیشے کو اپنایا۔ جتھے اوہ بٹیاں کو تراش خراش کر کے خوبصورت چیزاں بنیدے ہین۔ اوہ لکڑیاں کو خوبصورت چیزاں بچ بدلنے دا فن بھی خوب جاندے ہین۔ اس دے نال نال زخمی کو خُدا سُن بلند تخیل عطا کیتا

ہے۔ اوہ لفظاں کو شعراں دی لڑی وچ پرونے دا ہُنر وی خوب جاندے ہین۔ اُنہاں دے اندر دا انسان بڑا احساس ہے۔ اوہ بڑے معیاری شعر لکھ سکدے ہین۔ اُس دی شاعری وچ موجود ماحول تہ معاشرے دی تصویر ہر جائی نظر اینددی ہے۔ اوہ سماج وچ پھیلی نفرت، خودغرضی تہ حسد اُتے طنزیہ انداز وچ پھینکدے ہین۔

دفن ہوسن فر کسے معصوم دے ارمان اج
بولی لگی ہے عاشق دے سِر بازار فر

دو دو رنگ محبت دے اج
باہروں چِٹی اندروں کالی

ہجاں وی خوشبو گلیاں تھیں اینددی ہے
بہاراں وی ایہہ پھل سُکائے لکھ واری

زخمی ہوراں دا اصل میدان غزل ہے۔ اِس تھیں علاوہ اوہ نظم، گیت تہ سی حرفیاں وی لکھدے ہین۔ جتھے تک اُنہاں دی غزل گوئی دا تعلق ہے اُنہاں سُن پہاویں غزل دے فن کو ہجاں پوری طرح نیہہ سمجھ سکیا۔ مگر غزل دے مزاج۔ مگر غزل وچ ہجر تہ وزن دے لحاظ نال کدے اُنہاں تھیں ہک غلطی ہوگیندی ہے کہ اوہ لفظاں کو شعراں وچ زبردستی پرونے دی کوشش کردے ہین جھڑی ہک خامی بن کے سامنے آگیندی ہے۔ اِس طرف توجہ کرنے دی ضرورت ہے۔ اگر اُنہاں سُن اپنا تخلیقی سفر اسی طراں جاری رکھیا تاں ضرور کسے دن بڑے فن کار دی صورت وچ سامنے آسکدے ہین۔ راقم الحروف عبدالمجید حسرت دا تعلق اِسے علاقے نال ہے۔ اِتھے دے نوجوان وی زبان و ادب دے لحاظ نال ہُن اگے

بدھ رہے ہین۔ باقی قابل ذکر نوجوان شعراء بچ سید سکندر روفا، سید ذولفقار دلدار، شاہ حنیف شوق، عبدالجلیل خیالی تہ اکبر شاہ غمگین شامل ہین۔ اتھے دے لکھاریاں سُن اپنی ہک ادبی انجمن بھی قائم کیتی ہے۔ راقم بھی اُس انجمن دا خادم ہے ہور اِتھے وقتاً فوقتاً پہاڑی دے مشاعرے ہوندے رہندے ہین۔ ایہہ ادبی فضا اگر قائم رہی تاں زبان دے شیدائیاں دی کافی حوصلہ افزائی ہوسکدی ہے۔

حوالاجات

۱	تاریخ ادب اُردو	پروفیسر رام بابو سکسینہ
۲	اُردو تنقید پر ایک نظر	کلیم الدین احمد
۳	تنقید کیا ہے	پروفیسر آل احمد سرور
۴	کلیات اقبال	ڈاکٹر سر محمد اقبال
5	اُردو شاعری کا تنقیدی مطالعہ	سُنبل نگار
٦	تفہیم ادب	شائستہ نوشین
۷	آئینہ اُردو	ڈاکٹر جوہر قدوسی
۸	ذخیرہ اُردو	ڈاکٹر عبدالرشید خان
۹	سیف الملوک	میاں محمد بخشؒ
۱۰	پھڑاس	غلام حیدر ندیم
۱۱	چانن	ڈاکٹر فاروق انوار مرزا
۱۲	رنگ رُتاں گلزار	ڈاکٹر صابر مرزا
۱۳	آس	حاجی فیروز الدین بیگ
۱۵	گندل	محمد عظیم خان

تعارف مُصنّف

ناں: عبد [illegible]

قلمی ناں: حسر [illegible]

تعلیمی قابلیت: ایم، [illegible] N.E. [illegible]

پیشہ: ما [illegible]

تصانیف: (۱) [illegible] (گوجری شعری مجموعہ)

(۲) پرچول (پہاڑی ادبی تحقیق)

پتہ: سرفراز کنگن، گاندربل کشمیر